

શ્રી
શાર્દૂલધરસંહિતા વૈદ્યક.

મહાવિખ્યાત શાર્દૂલધરચાર્ય દ્વિતીયે વખાણવા લાયક
સંસ્કૃત શ્લોકાથી ત્રણ ખંડમાં વૈદ્યકના
ગ્રંથ રચેલો છે.

૨૦૭૦

ગુજરાતી ભાષાંતર.

*Registered according to Act. XXV of 1867 and Right of
Translation Reserved.*

છપાવનાર અને વેચનાર

મુખ્યમંત્રી કાળકા દેવીને રસ્તે રામવાડી પાસે

ધર્મદાસ લાયબ્રેરીવાળા.

“નિર્ણયસાગર” પ્રેસમાં છાપ્યું છે.

કીંમત ચાર રૂપિયા.

(પ્રથમખંડના અધ્યાયની અનુક્રમણીકા.)

પ્રથમખંડ પ્રારંભ	પૃષ્ઠ ૧
મંગળાચરણ.....	૧
અંધોનું પ્રયોજન, મતલબ...	૧
રોગની ચોક્કસ પરીક્ષા.....	૧
ઓષડોનો પ્રભાવ કે પરાક્રમ.	૨
અંધોનું મુખ્ય કારણ.....	૨
સર્વ લોકહિતાર્થ વિસ્તાર....	૩
પ્રથમખંડ સંબંધી સાંકળિયું.	૩
૧ પ્રથમ અધ્યાયમાં ઓષડોનું વર્જન	૩
૨ જા અધ્યાયમાં ઓષડોના ગુણ, દોષ વિશે ઓષડો, ખાવાની વિધિ....	૩
“ જુદી જુદી રૂતુથી રોગનો વધારો થતાડો.....	૩
૩ જા અધ્યાયમાં નાડી પરીક્ષા.....	૩
૪ થા અધ્યાયમાં દીપન પાચનાદિક ઓષડોના લક્ષણ, ગુણ દોષ વિશે.....	૩
૫ માં અધ્યાયમાં કાળાદિકોનું અધ્યાન સૃષ્ટિક્રમ; શરીરાદિકો અવયવનું જ્ઞાન.	૩
૬ ઠા અધ્યાયમાં આહારાદિક ખોરાકની ગતિ, ગર્ભોત્પત્તિ, ખાજક પોષણોક્તિ, પ્રકૃતિના લક્ષણ....	૩
૭ માં અધ્યાયમાં રોગોની સંખ્યા.....	૩
ખીજા ખંડનું સાંકળિયું.	૪
૧ પ્રથમ અધ્યાયમાં ઓષડોનો સ્વરસ, અંગરસ, પુટપાક, ખાણા ઓષડોની વિધિ.....	૪

	પૃષ્ઠ.
૨ જા અધ્યાયમાં કાઢા, ઉકાળા, ગર્ભ પાણી, દુધપાક, અન્નક્રિયા, અન્નાદિકના પાકની સર્વે વિધિ.....	૪
૩ જા અધ્યાયમાં ફાટ, મંથ એટલે ઉકાળામાં કે પાણીમાં ખીજા વસ્તુ મેળવવાની વિધિ.....	૪
૪ થા અધ્યાયમાં ઓષડોને રાત્રે પાણીમાં ભીજવી મુકવાની વિધિ.....	૪
૫ માં અધ્યાયમાં ઓષડોનું ચાટણ કરવાની વિધિ...	૪
૬ ઠા અધ્યાયમાં ચૂર્ણોની વિધિ.....	૪
૭ માં અધ્યાયમાં ઓષડોની ગોળી વડા કરવાની વિધિ.....	૪
૮ માં અધ્યાયમાં ઓષડોના પાક કરવાની વિધિ...	૪
૯ માં અધ્યાયમાં ઘી અથવા તેલમાં ઓષડો, ખુશોનું તેલ, પાક બનાવવાની વિધિ.....	૪
૧૦ માં અધ્યાયમાં પાણીમાં ઓષડો સેડવી તાડી, દારૂ મધ્યભેદ કરવાની અને અર્કવિધિ.....	૪
૧૧ માં અધ્યાયમાં સ્વાર્ણાદિક સાતેધાતુ, ઉપધાતુ શોધન ક્રિયા.....	૪
૧૨ માં અધ્યાયમાં રસ અને ઉપરસ એટલે રસાયણનું	

શોધન, મારણ, સિંદ્ર ૨- શાની વિધિ.....	૪
ત્રીજા ખંડનું સાંકળિયું.	૪
૧ પ્રથમ અધ્યાયમાં રનેહ- પાત વિધિ એટલેથી અને તેલાદિકનો પ્રયોગ.....	૪
૨ જા અધ્યાયમાં શરીરેથી પરસેવો કાઢાડવાનો પ્ર- યોગ.....	૪
૩ જા અધ્યાયમાં ઉલટી ક- રવાની વિધિ.....	૫
૪ થા અધ્યાયમાં ઢાળ અને જીભાપની વિધિ.....	૫
૫ માં અધ્યાયમાં ઝાડા મા- ર્ગે થી અથવા તેલાદિકની પીચકારી મારવાનો પ્ર- યોગ	૫
૬ ષ્ઠા અધ્યાયમાં દુધ કે ઝો- પડની પીચકારી મારવા- નો પ્રયોગ.....	૫
૭ માં અધ્યાયમાં પિશાબ માર્ગે, ઝોપડ અથવા પા- ણીની પીચકારી મારવાનો પ્રયોગ.....	૫
૮ માં અધ્યાયમાં નાક મા- ર્ગે ઝોપડ નાખવાનો પ્ર- યોગ.....	૫
૯ માં અધ્યાયમાં મુખ અ- થવા નાક માર્ગે ઝોપડની ખાડીનો ધુવાડો ખેંચવા- નો પ્રયોગ.....	૫
૧૦ માં અધ્યાયમાં ગંડાદિ વિધિ એટલે ઝોપડોના કાગળા કરવાનો પ્રયોગ.	૫
૧૧ માં અધ્યાયમાં આંખમાં અંજનાદિક અને લેપા- દિકનો પ્રયોગ.....	૫

૧૨ માં અધ્યાયમાં લોહી ક- હાડવાની વિધિ.....	૫
૧૩ માં અધ્યાયમાં નેત્રકર્મ પ્રકાર.....	૫
આ ગ્રંથના ત્રણે ખંડમાં અધ્યાયો અને શ્લોકોની સંખ્યા.....	૫
ઝોપડોના વજનની પરિભાષા.	૫
માગધ ભાષાના વજન.....	૫
પરમાણુંના લક્ષણ.....	૬
વંશાદિકાનું વજન...	૬
માશાનું વજન.....	૬
શાણો અને કોલોનું વજન...	૬
કર્પોનું વજન.....	૬
અર્ધપજો અને પજોના વજન.	૭
પ્રસ્તુતિથી માનિકાસુધી વજનો.	૭
પ્રરથો અને આઢકોનું વજન.	૭
દ્રોણોથી દ્રોણીસુધી વજન...	૭
ખારીનું વજન.....	૮
ભારનું અને તુળાનું વજન...	૮
અગાઉ કહેલા વજનો સર્વે એક શ્લોકમાં.....	૮
લીલા સુકા ઝોપડો દુધ ઇ- ત્યાદીનું વજન....	૮
દૂધ ઇત્યાદિ પાતળી જણસો માપવાનું વજન.....	૮
ઝોપડોની જોડણીમાં જે નામ પ્રથમ હોય તે વિશે.....	૯
ઝોપડો ખાવાને નિયમ...	૯
કળિયુગમાં ઝોપડોનું સેવન કરવાનું વજન.....	૯
કલિંગ પરભાષાના વજનો.	૧૦
ઝોપડો વાપરવાનો વિચાર.	૧૦
નાચે લખેલાં ઝોપડો હમેશા લિલાં લેવાં....	૧૦
સાધારણ ઝોપડો વાપરવા વિશે.....	૧૦

પૃષ્ઠ.	
ઝોષડો ખાવાનો ઉપયોગ...	૧૧
જે ઝોષડ મેવડું લમેડું હોય	
તે વિશે...	૧૧
ચૂગણાદિકમાં ચંદન વાપરવા	
વિશે...	૧૧
ઝોષડો ૨૬ થવા વિશે...	૧૧
દશના ભેદથી ઝોષડોનો ગુ-	
ણદોષ...	૧૨
ઝોષડો લાવવાનો પ્રકાર...	૧૨
ઝોષડો લાવવાની રીત...	૧૩
ઝાડનું અંગ કે મૂળ, છાલ,	
પાંત્રા વાપરવા વિશે...	૧૩
ખીજી રીત...	૧૩

અથ દ્વિતીયો અધ્યાય

પ્રારંભ.

ઝોષડ ખાવાનો વખત...	૧૪
ઝોષડો ખાવાને પાંચ વખત.	૧૪
કટલા રોગીને ઝોષડ ખાવા-	
ને પેહલો વખત...	૧૪
કટલા રોગ ઉપર ઝોષડ ખા-	
વાને ખીજો વખત...	૧૫
કટલા રોગ ઉપર ઝોષડો ખા	
વાને તિજો વખત...	૧૫
કટલા રોગ ઉપર ઝોષડ ખા-	
વાને ચોથો વખત...	૧૬
કટલા રોગ ઉપર ઝોષડ ખા-	
વાને પાંચમો વખત...	૧૬
ઝોષડોમાં રસાદિક પાંચ અ-	
વસ્થા...	૧૬
ઝોષડોનું રસાદિક રૂપ...	૧૬
ઝોષડોમાં રસાદિક ઉત્પાદિત	
ક્રમો...	૧૭
ગુણોનું રૂપ...	૧૭
વીર્યોનું રૂપ...	૧૭
વિપાકોનું રૂપ...	૧૮
પ્રભાવોનું રૂપ...	૧૮

પૃષ્ઠ.	
રસાદિકોની ઉત્કૃષ્ટતા...	૧૮
વાતાદિ ત્રણે રોગોની વધધટ	
થવાની રીત...	૧૯
છ રીતે અને સંક્રાંતીનાં નામો.	૧૯
રૂતના ભેદથી ત્રણે રોગોની	
વધધટ...	૧૯
ભોજનાદિકે રોગોની વધધટ	૨૦
વાયુનો કાપ અને શમ...	૨૧
પિત્તનો કાપ અને સમાધાન...	૨૨
કફનો કાપ અને સમાધાન...	૨૨
ત્રીજો અધ્યાય પ્રારંભ.	૨૨

નાડી પરીક્ષા...	૨૨
વાયુનો કાપ થયાથી નાડી...	૨૩
સત્તિપાત અથવા બે રોગના	
કાપની નાડી...	૨૩
અસાધ્ય રોગોની નાડી...	૨૩
જ્વરાદિક તાવની નાડીના	
લક્ષણ...	૨૩
સુખાકારી નાડીના લક્ષણ...	૨૪
વેદને તેડવાજનનાર વિશે...	૨૪
વેદને તેડવા જનારને સારા	
નરસા શકન...	૨૫
રોગીને ઘેર જતા વેદને સારા-	
નરસા શકન...	૨૫
કહેવા રોગીને ઝોષડ આપવું.	૨૫
રોગીને પ્રથમ દુષ્ટ સપનાવિશે.	૨૫
ખીજા ખરાબ સપના...	૨૬
દુષ્ટ સપના જોવાથી ઉપાય.	૨૬
સારા સપના...	૨૬
સુખી થવાના સપના...	૨૬
ખીજા સારા સપના...	૨૭
માગધ ભાષ્યમાં ઝોષડોનું	
વર્ણન...	૨૭
નિદાન પંચક...	૨૮
અનુપાન પ્રકરણ.	૨૮

૫૪.

ઓપડના અંગરસ પીવાનું	
વજન.....	૨૯
ઉકાળે અથવા કુવાત પીવાનું	
વજન.....	૨૯
ચુરણ પાવાનું વજન.....	૩૦
રનેહપાક, ધી, તેલમાં ઓપડ-	
ના પાક કરવાનું વજન...	૩૦

ચોથો અધ્યાય પ્રારંભ ૦

દીપન પાચન ઓપડો.....	૩૦
સંશામન ઓપડો.....	૩૧
અનુલોમન ઓપડો.....	૩૧
શ્રંસન ઓપડો.....	૩૧
ભેદન ઓપડો.....	૩૧
રેચન ઓપડો.....	૩૨
વમન ઓપડો.....	૩૨
સંશોધન ઓપડો.....	૩૨
છેદન ઓપડો.....	૩૨
લેપન ઓપડો.....	૩૩
ગ્રાહી ઓપડો.....	૩૩
સ્તંભન ઓપડો.....	૩૩
રસાયણ ઓપડો.....	૩૩
વાજકરણ ઓપડો.....	૩૩
ધાતુનો વધારો કરનાર ઓપડો	૩૪
ધાતુને ચેતવનાર અને તેને	
ઉત્પન્ન કરનારાં ઓપડો.	૩૪
વાજકરણ ઓપડોને નિષેધ	
કરનારાં ઓપડો.....	૩૪
સૂક્ષ્મ ઓપડો.....	૩૪
વ્યવાયિ ઓપડો.....	૩૪
વિકાશી ઓપડો.....	૩૫
મદકારી પદાર્થ.....	૩૫
જીવ લેનાર ઓપડો.....	૩૫
પ્રમાથી ઓપડો.....	૩૫
અભિષ્યંદિ પદાર્થ.....	૩૬
પાંચમો અધ્યાય પ્રારંભ.	૩૬

૫૪.

શરીરદર્શક એટલે શરીર મધે-	
ના અવયવનો ખુલાસો.	૩૬
સાત કળાનો પ્રકાર.....	૩૭
સાત આશયનો પ્રકાર.....	૩૮
રસાદિ સાત ધાતુની ઉત્પત્તિ.	૩૮
સાતે ધાતુના સાત મેલ.....	૩૯
સાત ઉપધાતુ.....	૩૯
શરીરની સાતે ચામડીનું વર્ણન.	૪૦
વાતાદિક ત્રણ દોષોથી થતાં	
રોગો.....	૪૦
વાયુનું પ્રાધાન્યપૂર્વક સ્વરૂપ...	૪૧
પિત્તનું વર્ણન.....	૪૧
કફનું વર્ણન.....	૪૨
રનાયુ નસોનું વર્ણન.....	૪૩
શરીરના સાંધાનું વર્ણન...	૪૩
હાડકાનું વર્ણન.....	૪૩
મર્મોનું વર્ણન.....	૪૩
નસોનું વર્ણન.....	૪૩
ધમણી નળીનું વર્ણન.....	૪૪
પેરીનું લક્ષણ.....	૪૪
ધોરી નસોનું વર્ણન.....	૪૪
રંધ્રાં એટલે વિધનું વર્ણન...	૪૫
ફેસાદિકનું વર્ણન.....	૪૫
તિળનું વર્ણન.....	૪૫
વૃક્કાનું વર્ણન.....	૪૬
વૃણુ એટલે અંડનું વર્ણન...	૪૬
લિંગ ધન્દ્રીનું વર્ણન.....	૪૬
દેહ્યનું વર્ણન.....	૪૬
શરીર પોષણકર્તાનું વર્ણન...	૪૬
પ્રાણવાયુઅથવા જીવનું વર્ણન	૪૭
આયુષ્ય અને મરણનું વર્ણન.	૪૭
કોઈને મોતે નહીં મુકવા વીરો.	૪૭
રોગ નિવારણ કરવાને સા-	
ધ્યાદિ ભેદ લક્ષણ.....	૪૭
શરીરરક્ષણ કરવાને ચાર	
પદાર્થો.....	૪૮

શરીરને સુખી થવાનો ઉપાય.	૪૮
સૃષ્ટિકર્મ ઈશ્વરજ્ઞાન.....	૪૮
વિશ્વ એટલે ઈશ્વરનિર્માણુ...	૪૮
સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાના ક્રમ ...	૪૯
ત્રણ પ્રકારના અહંકારોનું કામ દર્શો ઈન્દ્રી વિશે...	૪૯
રાજસ અહંકાર.....	૫૦
તન્માત્ર પંચકનો વધારે ખુલાસો.....	૫૦
જૂત પંચકોની ઉત્પત્તિ.....	૫૦
ઈન્દ્રિયો વિશે.....	૫૧
પ્રકૃતિઓ વિશે.....	૫૧
ચોવીસ તત્વ રાશીના કર્મ-અંધન.....	૫૧
અહંકારાદિકોની ગતિ.....	૫૨
છઠ્ઠા અધ્યાય પ્રારંભ. આહારાદિકો એટલે ખોરાક ખાધા પછીની ગતી.....	૫૨
આહારની બે આવસ્થા.....	૫૩
રસોનાં કાર્યો.....	૫૩
આહારનો સાર.....	૫૩
મળોનું અધોગમન.....	૫૪
રસોનું કાર્યત્વે કરી ખીજી જગાએ ગમન.....	૫૪
લોહીનું પ્રાધાન્ય.....	૫૪
રસાદિ ધાતુની ઉત્પત્તિના ક્રમ.	૫૪
ગર્ભની ઉત્પત્તિ.....	૫૫
ગર્ભધારણ થવા વિશે.....	૫૫
ખાળકનો જન્મ થતા પછીના ઉપાય.....	૫૫
ખાળકની દરરોજ સેવના કરવા વિશે.....	૫૬
માણસોની બદલાતી અવસ્થા.	૫૭
વાયુપ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.	૫૭
પિત્તપ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.	૫૮
કફપ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.	૫૮
બેક ત્રણ રોગો મળેલા માણ-	

સોની પ્રકૃતિ.....	૫૮
નિદ્રાદિકની ઉત્પત્તિ.....	૫૮
ગ્લાની એટલે શરીરનું, ગળાઈ જવું.	૫૯
આળસનાં લક્ષણ.	૫૯
ખગાશા આવે. તેનું લક્ષણ...	૫૯
છીક આવે તેના લક્ષણ. ...	૫૯
ઝોડકાર આવે તેના લક્ષણ.	૬૦
સાક્ષી અધ્યાય પ્રારંભ. રોગોની સંખ્યા.....	૬૦
પચીસ પ્રકારના તાવ અને તેના ભેદ.....	૬૦
પિત્તનો તાવ.....	૬૧
કફનો તાવ.....	૬૧
વાયુ અને પિત્તનો તાવ.....	૬૧
વાયુ અને કફનો તાવ.....	૬૧
પિત્તકફનો તાવ.....	૬૨
વાતાદિક ત્રણે દોષનો તાવ.	૬૨
સંતતનામે સન્નિપાતનો તાવ.	૬૨
સતતનામે સન્નિપાતનો તાવ.	૬૨
એન્યેદનામે સન્નિપાતનો તાવ	૬૨
તૃતીયકનામે સન્નિપાતનો તાવ.	૬૨
ચોતુર્થિક નામે સન્નિપાતનો તાવ...	૬૨
ઓગતુક નામે સન્નિપાતનો તાવ.....	૬૩
એભિચાર જ્વર.....	૬૩
ગ્રહાવેશ જ્વર.....	૬૩
શ્રાપ જ્વર.....	૬૩
ધણી મેહન્ટે તાવ.....	૬૩
અગ્નિમાં બળેથી તાવ.....	૬૩
જખમે, ધારા નાસૂરથી તાવ.	૬૩
હડીઆરે કપાઆથી તાવ...	૬૩
ઈચ્છા પુરી નહી થવાથી...	૬૩
અતિરીશેથી તાવ.....	૬૩
વચનાદિક ઝેરકે સર્પાદિક ઉપના ઝેરથી.....	૬૩

તીવ્ર એટલે ઝેરીકે તિક્ષણ	
ઓષડોથી તાવ.....	૬૩
અતિમારના ઝાડા તાવનો રોગ.....	૬૩
સંયત્તલીના. ઝાડાનો રોગ.....	૬૪
અતિમારનો ભેદ પ્રવાહિકા.....	૬૫
અજીર્ણનો તાવ ઝાડાએટલુઃપો.....	૬૫
અળસક, વિષુચ્યાદિ એટલે	
અજીર્ણમાંથી થતો મોરચી-	
નો રોગ.....	૬૬
હર્ષરોગ.....	૬૭
હર્ષનો ભેદ ચર્મકીળરોગ.....	૬૯
કૃમિરોગ એટલે જીવડાનો-	
જંત રોગ.....	૬૯
પાંડુ રોગ.....	૭૧
કમળો, કામળાં, કુંભ કામળા-	
હલીમક રોગ.....	૭૧
રક્તપિત્ત એટલે મુખવાટે કે	
ઝાડામાર્ગેથી લોહી પડવા-	
નો રોગ.....	૭૨
કાસરોગ ખાંશી, ઠાસો....	૭૩
ક્ષયરોગ.....	૭૩
ક્ષયનો ભેદ, શોષ રોગ.....	૭૪
દમ, આકુણ, શ્વાસ રોગ...	૭૫
હેડકી, ઊચકી, હિક્કા રોગ.....	૭૫
ભુખ, જઠરાગ્નીના વિકાર...	૭૬
અજીર્ણનો ભેદ, ક્ષુધાભાવ, તાવ,	
અરોચકરોગ ઝાડા પેટદુઃખો.....	૭૬
ઉલટી, ઇર્દિ રોગ.....	૭૭
શખ્દભેદ, સ્વરભેદ રોગ.....	૭૮
તૃષા, પ્યાસ, તૃષ્ણા રોગ...	૭૮
શુદ્ધિ વિનાનો, માતિ ભ્રમ,	
મૂર્છા રોગ.....	૭૯
ભ્રમ, નિદ્રા, તદ્રા, સંન્યાસ,	
ગ્લાની રોગ.....	૮૦
ઉન્મત્ત, કેકુનો મદ રોગ.....	૮૧
દાઝ જલદ કે વધારે પીધાથી	
ઝેર ચડે, તેનો મદાત્મય	

રોગ.....	૮૧
બળતરનો દાહરોગ.....	૮૨
ઉન્મત્તનો ઉન્માદ રોગ.....	૮૩
ભૂતોન્માદ.....	૮૪
કેકુનો અપરમાર રોગ.....	૮૬
આમ વાયુનો આમવાતરોગ.....	૮૭
શરીરે ચસકા નિકળવાનો	
શૂળ રોગ.....	૮૭
આધેત્રા ખોરાકનું પાચન થ	
તા, પરિણામ શૂળ રોગ.....	૮૮
હાજત કે જરૂરયાત અટકાવેથી	
ઉદાવર્ત રોગ.....	૮૯
મળમૂત્ર અટકવાનો અનાહ	
રોગ.....	૯૦
દૃઢ્યનો, આંતરડાં સૂચવાનો,	
ઊરોગ્રહ અને દૃઢ્રોગ.....	૯૧
પેટમાં થતો ઉદર રોગ.....	૯૧
પેટમાં ગાંઠ કે ગોળાનો ગુદમ	
રોગ.....	૯૩
પિશાબ બંધ થવાનો મૂત્ર ધાત	
રોગ.....	૯૪
પિશાબ અટકવાનો મૂત્ર કૃચ્છ	
રોગ.....	૯૬
પિશાબમાં પથરી બંધાવવાનો	
અશ્મરી રોગ.....	૯૭
પરમાનો પ્રમેહ રોગ.....	૯૮
પિશાબ ડોહોવાયલાનો સોમ	
રોગ.....	૯૯
પરમા માંહેથી પ્રમેહપિટિકા	
રોગ.....	૯૯
માંસ ચરબી અતિ વધીને મેદ	
રોગ.....	૧૦૦
સોઝાનો સોથ રોગ.....	૧૦૧
વધરાળનો વૃદ્ધિ રોગ.....	૧૦૨
અંતરગળ, અંડવૃદ્ધિ રોગ.....	૧૦૩
ઉઠમી ગાંઠનો સંથી રોગ.....	૧૦૪
ગાંઠનો અર્ધુદ રોગ.....	૧૦૫

હાથે પગે ઇત્યાદિ સ્થાને સો- ઝાનો સલીપદ રોગ.....	૧૦૬
કોઠામાં ક ઉપર થતો ઉઠમી ગાંઠનો વિદ્રધી રોગ.....	૧૦૬
વિંધ, ધારઠ, જખમનો વ્રણ રોગ.....	૧૦૭
શસ્ત્રાદિકના જખમે આગંતુક વ્રણ રોગ.....	૧૦૮
કોઠાને જખમ, કોણ ભેદ....	૧૦૯
હાડકાનો અસ્થિભંગ રોગ....	૧૦૯
આગનમાં બળેલાનો વન્હ દ- ગ્ધ રોગ.....	૧૧૦
નસોને નાસૂરનો નાડી વ્રણ રોગ.....	૧૧૦
ભગંદર રોગ.....	૧૧૧
દુઢના સંબંધે થતો ઉપદંશ રંડીખાણનો રોગ.	૧૧૨
લિંગ ઇન્દ્રીને થતો શૂક રોગ.	૧૧૩
આમડીનો સડો, દરાઝ, કોડ- નો કુષ્ટ રોગ.....	૧૧૪
ફાડકા, વિસ્ફોટક, મસૂરિકા, ગાંઠોનો ક્ષુદ્ર, રોગ.....	૧૧૬
વિસ્ફોટક રંડીખાણનો રોગ..	૧૨૦
મસૂરિકાના ગડ, ગુમડાં, ગાં- ઠોનું પૂર્વરૂપ.....	૧૨૧
મસૂરિકાની ગાંઠોની સંપ્રાપ્તિ રોગ.....	૧૨૧
ફાડકા, ગાંઠો, બળતરનો વિ- સર્પ રોગ.....	૧૨૩
શિળસનો ઉર્ધ્વ અથવા શીત- પિત્ત રોગ.....	૧૨૪
ખાટા આડકારનો આમલ્ય પિત્તરોગ.....	૧૨૫
રક્તપિત્તનો વાત રક્ત રોગ...	૧૨૬
વાયુનો વાત રોગ.....	૧૨૭
પિત્તકોષે થતા રોગ.....	૧૩૧
કક્કાપે થતા રોગ.....	૧૩૩

લોહી કાપનો રક્ત વિકાર...	૧૩૩
મુખ હોઠને થતો રોગ.....	૧૩૪
દાંતને થતો દંતરોગ.....	૧૩૫
દાંતના મૂળમાં થતો દંત મૂળ- રોગ	૧૩૬
જીભનો જીહ્વારોગ.....	૧૩૭
તાળવામાં થતો તાળુરોગ...	૧૩૭
ગળામાં થતો ગળરોગ. ...	૧૩૮
મુખમાં થતો ગ્રગ.....	૧૪૦
કાનુને થતો કર્ણરોગ.....	૧૪૦
કાનોની પાળને થતો કર્ણપા- ળીરોગ.....	૧૪૧
કાનના મૂળને થતો કર્ણમૂળ રોગ.....	૧૪૨
નાકમાં થતો સળકમનોનાસા રોગ	૧૪૩
માથું દુઃખવાનો શિરોરોગ...	૧૪૪
મસ્તકને થતો કપાળરોગ...	૧૪૫
આંખોની પાપણાને થતો પ્ર- થમ વર્ત્તરોગ.....	૧૪૬
આંખોના સાંધાને થતો નેત્ર સંધીરોગ.....	૧૪૮
આંખોના સફેત ડોળાને થતો રોગ.....	૧૪૯
આંખોના કાળાડોળાપર થ- તો રોગ.....	૧૫૦
આંખોને થતો તિમિર, મો- ત્યાનો, કાચબિંદુ રોગ ...	૧૫૧
આંખોના ડોળાને થતો તિ- મિર રોગ.....	૧૫૨
આંખોની ખાવલીને થતો લિંગનાશ રોગ.....	૧૫૨
આંખે જોવાને ઠકાણે થતો, દૃષ્ટિ રોગ.	૧૫૩
આંખોને અશક્ત પણાનો, અભિભંદ રોગ.....	૧૫૪
આંખોના ડોળાને થતો અ-	

ધિમંથ રોગ.....	૧૫૫
સ્ત્રિ કે પુરુષ નપુંસક થવાનો	
પેશ રોગ.....	૧૫૬
પુરુષોની શુક્ર ધાતુને થતો	
રોગ.....	૧૫૭
સ્ત્રિઓના અટકાવને થતો પ્ર-	
થમ આર્તવ દોષ.....	૧૫૮
સ્ત્રિઓને ધુપણી કે પ્રદર રોગ.....	૧૫૯
સ્ત્રિઓને પિશાબમાં થતો યો-	
નિ રોગ.....	૧૫૯
સ્ત્રિઓને પિશાબમાં થતો	
યોનિકંદ રોગ.....	૧૬૧
સ્ત્રિઓને ગર્ભસ્થાને થતો	
રોગ	૧૬૨
સ્ત્રિઓના ધાવણાને થતો રત-	
ન રોગ.....	૧૬૩
સ્ત્રિઓના સ્વભાવે થતા રોગ	૧૬૪
સ્ત્રિઓને થતો સુવાવડનો	
રોગ	૧૬૫
ખાળકાને થતો ખાળરોગ....	૧૬૫
ખાળકાને થતો આંચકા કે ફે-	
ફરાનો ખાળગ્રહ રોગ.....	૧૬૭

પગને થતો અનુરક્ત રોગોનો	
સંગ્રહ.....	૧૬૯
સન્નિપાતાદિ રોગોનો ખીન્નો	
પ્રકાર	૧૬૯
પાંચ કર્મ મિથ્યાદિક યોગે	
રોગો થાય.....	૧૬૯
કેટલાક પદાર્થો અને સ્નેહા-	
દિકે રોગો થાય.....	૧૭૦
સરદીની વસ્તુથી ચાર પ્રકારે	
થતા રોગ.....	૧૭૦
ઝેરી વસ્તુ ખાધા, પીધાકે	
ચોપડ્યાના યોગે થતા વિ-	
પરોગ.....	૧૭૧
સાતેધાતુ, ઉપધાતુના ઉપયોગે	
થતો ઝેરી ભેદ.	૧૭૨
ઝેરીજળ કે વસ્તુના ઉપયોગે	
થતા રોગનો પ્રકાર.....	૧૭૨
ખજવાળ, આગંતુક રોગ ચાર	
પ્રકારે થાય.....	૧૭૩
કેક કે મિણાચઢે તેના આગંતુક-	
ના મદ રોગવિશે.	૧૭૩
રોગોનું વર્ણન.	૧૭૩

શ્રીશાર્દૂધરસંહિતા.

પ્રથમખંડ પ્રારંભ. •

શ્રીગણેશાય નમઃ ॥ ગ્રંથોના પ્રારંભમાં અને શેવટે મંગળ એટલે શુભ-
કારક હોય. એમ શાસ્ત્રમાં અને શિષ્ટાચાર એટલે ઉત્તમ પ્રકારે સ્વીકૃત
છે, માટે આ ગ્રંથકર્તા શિવભવાનીની સ્તુતિ કરીને શુભ કાર્ય ઇચ્છેછે.

મંગળાચરણ.

શ્રિયં સ દદ્યાદ્રવતાં પુરારિર્યદંગતેજઃપ્રસરે ભવાની ॥

વિરાજતે નિર્મલચંદ્રિકાયાં મહૌપધીવજ્જ્વલિતા હિમાદ્રૌ ॥ ૧ ॥

હિમાલય પર્વતમાં અત્યંત ઝળકાટ ભરેલા અતિશે ઓપડોની વન-
રપતિ છે, જેમ ચંદ્રના પ્રકાશથી અંધારી રાતના અજવાળુ થાયછે, તેવી
રીતે જે મહાદેવના શરીરના તેજથી, ભવાની પાદપતી દેવી સોભે છે,
એવા જે શિવ તમોને લક્ષ્મી આપે.

ગ્રંથોનું પ્રયોજન કે સતલખ.

પ્રસિદ્ધયોગા મુનિભિઃ પ્રયુક્તાશ્ચિકિત્સકૈર્યે बहुशोनुभूताः ॥

વિધીયતે શાર્દૂલધ્રેણ તેષાં સુસંગ્રહઃ સજ્જનરંજનાય ॥ ૨ ॥

ચરકાદિક મુનીએ કહેલું, અને નામાંકિત વૈદ્યોએ વારંવાર, ઓપડોનો
અમત્કાર અજમાવીને અનુભવેલું છે, એવી રીતે જે પ્રસિદ્ધ ઓપડોની જો-
ડણી એક ખીબા પ્રદાર્થોથી મેળવીને, ખાતરીપૂર્વકનો શુભ સંગ્રહ, સાધુવાને
મનોરંજનાર્થે શારંગધરાચાર્ય ઋપિ કહેછે.

રોગ નિશ્ચયપુર્વક ચિકિત્સા, કે રોગની ચોક્કસ પરિક્ષા.

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ॥

ચિકિત્સિતં કર્ષણબૃહ્ણાણ્યં કુર્વોત વૈદ્યો વિધિવત્સુયોગૈઃ ॥ ૩ ॥

૧ હેતુ; જે પ્રદાર્થો ઇચ્છાએ હરએક આધારી રોગ ઉત્પન્ન થાય, તેનું

નામ હેતુ, અને તેનેજ નિદાન એટલે રોગોનું મૂળ કહેછે. ૨ આદિરૂપ; રોગ થવાની અગાજી અતિ બગાસાં, શરીર અંબાય, અકડાય, અરૂચિ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, તેને આદિરૂપ અને પૂર્વ રૂપ કહેછે. ૩ આકૃતિ; રોગીની લક્ષણો અને દેખાવ, અતિ-તૃષ્ણા, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનેક નાશ ઇત્યાદિક લક્ષણો પ્રગટ થાય, તેનું નામ આકૃતિ અને રૂપ કહેછે. ૪ સાત્ત્વ રોગીવાની પ્રકૃતિને સુખ આપનાર, જે આપડો કે અન્નાદિ વિહારનો ઉપયોગ થાય, તેનું નામ સાત્ત્વ અને ઉપશય કહેછે. ૫ જાતિ; જે કારણથી વાતાદ્યન્ય, તમદોષ, દુષ્ટ થઈને બિર્વાધર, ઉપર ચડતો વાયુ કે ઉલટીનો, લોહીનો, પિત્તનો દોષ; પોતાનું ક્રમ છોડીને આડી રીતે, મરજી પ્રમાણે દોડી દોડી રોગોની ઉત્પત્તિ કરેલી હોય, તે કારણ અને તે દુષ્ટ દોષોનું દોડવું, એ સર્વે રોગોની મરજી પ્રમાણે થવા છતાં, જે અનુક્રમે એક પછી એકનું જ્ઞાન થાય, તેને જાતિ અથવા સંપ્રાપ્તિ કહેછે. એવી રીતે રોગોના સંપૂર્ણ ભેદોની પરિક્ષા, વૈદ્યોએ યથાયોગ્ય રીતે કરીને પછી, શાસ્ત્રનો ઉત્તમ પ્રકારે આપડોના પ્રયોગો જોઈ, અતિશે થયેલો પ્રવૃદ્ધ એટલે દુષ્ટ રીતે આરંભેલો વાતાદિક દોષને ખેંચનારો, અથવા શરીરમાં વાતાદિક દોષ, મરતાન થવાથી તેને આપડોથી હલકો કરવો, તેને કર્પણરૂપ ચિકિત્સા કહેછે. અતિ ક્ષીણ થયેલો વાતાદિ દોષ હોય તો, તેને આપડોથી પુષ્ટ કરવો. તેને બૃહણરૂપ ચિકિત્સા કહેછે.

આપડોનો પ્રભાવ કે પરાક્રમ.

દિવ્યૌષધીનાં બહવઃ પ્રભેદાં ત્વંદારકાણામિવ વિસ્ફુરંતિ ॥

જ્ઞાત્વેતિ સંદેહમપાસ્ય ધીરૈઃ સંભાવનીયા વિવિધપ્રજાવાઃ ॥ ૪ ॥

જેમ ઇંદ્રી ભેદ અપરંપાર છે, અને તેનું પરાક્રમ અથાગ પ્રગટ છે, તેમ વનરપતિના આપડોના અતિશે સુંદર ભેદ, અનેક શક્તિ પ્રગટ થાયછે, એમ જાણી સર્વે સંદેહવો, વેદમને મુકી ગંભીર ખુદિથી આદરપૂર્વક તેને જ્ઞાન આપવું.

ગ્રંથોનું મુખ્ય કારણ.

સ્વાભાવિકાગંતુકકાર્યાકાંતરા રોગા ભવેયુઃ કિલ કર્મદોષજાઃ ॥
તચ્છેદનાર્થં દુરિતાપહારિણઃ શ્રેયોમયાન્ યોગવરાન્નિયોજયેત્ ॥ ૫ ॥

૧ સ્વાભાવિક; સ્વભાવેથી થયેલી ક્ષુધા, બૂખ, પિપાસા, તૃષ્ણા, જરા. વૃદ્ધપાણું, નિદ્રાદિકને સ્વાભાવિક કહેછે. ૨ આંગતુક; જે અભિધાતે, મારથી કે લાગનાથી રોગ થાય તેને આંગતુક કહેછે. ૩ કાયિક; શરીરમાં વાતાદિક દોષનો કોપ થઈ, વિષ્ણુમાં નાખનાર તાવ, રક્તપિત્ત, દુઃખ-દાયક રોગો થાય, તેને કાયિક કહેછે. ૪ આંતર; મનના વિકારે જે રોગો થયેલો હોય, તેમાં મદ, મૂર્છા, ગ્રહ, ભૂતોન્માદાદિક રોગોને આંતર કહેછે. એવી રીતે ચાર પ્રકારે કર્મજ અને દોષજ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેના ઉપશમનાર્થ દુઃખોને હરાણુ કરનારા એટલે ટાળનાર દ્રવ્ય, ધર્મ, દાન, સ્વરૂપ, એવા જે એજ કામો કે પ્રયોગ અને કાયદાકારક ઓપડો લાગુ પાડવા.

સર્વલોકહિતાર્થ વિસ્તાર.

પ્રયોગાનાગમાત્સિદ્ધાન્પ્રત્યક્ષાદનુમાનતઃ ॥ સર્વલોકહિતાર્થાય વક્ષ્યામ્યનતિવિસ્તરાન્ ॥ ૬ ॥

જે પ્રયોગમાં અતિ વિસ્તારે કહેવું નથી, એવી રીતે વેદમાં કહેલો જે સિદ્ધ પ્રયોગ એટલે જોડણી કરેલા ઓપડો, તે સર્વ લોકોના હિતાર્થ કાયદામાટે પ્રત્યક્ષ જાણવા જોગ, અનુમાને, વજને કહેવું છે.

પ્રથમ ખંડ સંબંધી અધ્યાયોનું અનુક્રમ કે સાંકટું.

પ્રથમં પરિભાષા સ્યાદ્ઐષજ્યાખ્યાનકં તથા ॥ નાડીપરીક્ષાદિવિધિ-સ્તતો દીપનપાચનમ્ ॥ ૭ ॥ તતઃ કાલાદિકાખ્યાનમાહારાદિગતિસ્તથા ॥ રોગાણાં ગણના ચૈવ પૂર્વસ્વંડોયમીરિતઃ ॥ ૮ ॥

પ્રથમ અધ્યાયમાં પરિભાષા એટલે ઓપડોનું વજનાદિક કહેવું છે. ૨ જા અધ્યાયમાં ભૈષજ્યાખ્યાન એટલે ઓપડ આવાની વિધિ, ઓપડોનો દ્રવ્ય, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, અને છ રૂતુમાં રોગની વધઘટવીશે કહેવું છે, ત્રીજા અધ્યાયમાં નાડીપરીક્ષા કહેલી છે. ચોથા અધ્યાયમાં દીપનપાચનાદિક લક્ષણ, અનુલોમન, વિરેચન, સંતંબન ઓપડોના ગુણવિશે કહેવું છે. પાંચમાં અધ્યાયમાં કાળાદિકોનું આખ્યાન, સૃષ્ટિક્રમ, શરીરાદિકોનું જ્ઞાન કહેવું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આહારાદિક ખોરાકની ગતિ,

ગર્ભોત્પત્તિ, કુમાર એટલે બાળક પોષણાક્રિત, પ્રકૃતિના લક્ષણ કહેલા છે. સાતમાં અધ્યાયમાં રોગોની સંખ્યા કહેલી છે. એ પ્રમાણે પ્રથમખંડ સાત અધ્યાયથી સમાપ્ત કરેલો છે.

મધ્યમ ખંડસંબંધી અધ્યાયોનું અનુક્રમ એટલે બીજા

ખંડનું સાંકટયું.

स्वरसः क्वाथफांटौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ॥ तथैव गुटिका-
लेहौ स्नेहसंधानमेव च ॥ ९ ॥ धातुशुद्धिरसाश्चैव खंडोयं मध्यमः
स्मृतः ॥

બીજા ખંડના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઓષડોનો સ્વરસ કે અંગરસ, પુટ-
પાક, ખાફેલા ઓષડની વિધિ કહેલી છે. ૨ જા અધ્યાયમાં કાઢા, ઉકાળા
પ્રમથ્યાદિ ઉષ્ણાદક, ગર્ભ પાણી, દૂધપાક, અન્નક્રિયા, અન્નાદિકનો પાક,
એ સર્વેની વિધિ કહેલી છે. ૩ જા અધ્યાયમાં કાંટ, મંથ એટલે ઉકા-
ળામાં અથવા પાણીમાં ઓષડો અને બીજી વસ્તુ મેળવીને પીવાની વિધિ
કહેલી છે. ૪ ઠા અધ્યાયમાં ઓષડોને રાત્રે પાણીમાં ભીજવી
મુકવાની વિધિ કહેલી છે. ૫ માં અધ્યાયમાં ઓષડોનું ચાટણ કરવાની
વિધિ કહેલી છે. ૬ ઠા અધ્યાયમાં ચૂર્ણોની વિધિ કહેલી છે. ૭ માં
અધ્યાયમાં ઓષડોની ગોળીની વિધિ કહેલી છે. ૮ માં અધ્યાયમાં
ઓષડોની પાકવિધિ કહેલી છે. ૯ માં અધ્યાયમાં ઓષડોનું ધી અથવા
તેલમાં ખોસાડીને પાકની વસ્તુ બનાવવાની વિધિ કહેલી છે. ૧૦ માં
અધ્યાયમાં ઓષડો પાણીમાં એક મહીનામુધી રાખીને મધભેદવિધિ એટલે
અર્કવિધિ કહેલી છે. ૧૧ માં અધ્યાયમાં સ્વર્ણાદિક સાત ધાતુ, તથા ઉપધા-
તુનું શોધન શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા કહેલી છે. ૧૨ માં અધ્યાયમાં રસ અને
ઉપરસ એટલે રસાયનનું શોધન, મારણ, તથા સિદ્ધરસની વિધિ ક-
હેલી છે. એપ્રમાણે બીજા ખંડની વિધિ લખેલી બાણી.

ઉત્તર ખંડસંબંધી અધ્યાયોનું અનુક્રમ, ત્રીજા ખંડનું સાંકટયું.

स्नेहपानं स्वेदविधिर्विमनं च विरेचनम् ॥ ૧૦ ॥ તતસ્તુ સ્નેહ-
સ્તિઃ સ્યાત્તતશ્ચાપિ નિરૂહણમ્ ॥ તતશ્ચાપ્યુત્તરો વસ્તિસ્તતોન્યસ્ય

વિધિર્મતઃ ॥ ૧૧ ॥ ધૂમપાનવિધિશ્રૈવ ગંડૂષાદિવિધિસ્તથા ॥ લેપાદી-
નાં વિધિઃ સ્વ્યાતસ્તથા શોણિતવિપ્લુતિઃ ॥ ૧૨ ॥ નેત્રકર્મપ્રકારશ્ચ
સ્વંદઃ સ્યાદુત્તરસ્ત્વયમ્ ॥

ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અધ્યાયમાં સ્નેહપાનવિધિ એટલે ધી અને
તેલાદિક પાતળી વસ્તુ પીવાનો પ્રયોગ. ૨ જા અધ્યાયમાં સ્વેદવિધિ
એટલે શરીરથી પરસેવો કાઢવાનો પ્રયોગ. ૩ જા અધ્યાયમાં ઉલટી
કરાવવાની વિધિ. ૪ થા અધ્યાયમાં ઢાળ કે જીભાપની વિધિ. ૫ માં
અધ્યાયમાં સ્નેહપ્રસ્તિ, એટલે ધી અથવા તેલાદિ વસ્તુ ગુદાદિકની
જગ્યા કે ઝાડા માર્ગથી પિચકારી તેલાદિક પદાર્થ પેટમાં મોકલવાનો
પ્રયોગ. ૬ ઠા અધ્યાયમાં નિરૂહણવિધિ; ઝાડામાર્ગથી પિચકારીથી દુધ
કે ઓષડ ઇત્યાદિકનો ઉકાળો મોકલવાનો પ્રયોગ. ૭ માં અધ્યાયમાં ઉત્તર-
પ્રસ્તિ એટલે પિશાબમાર્ગથી ઓષડ કે પાણીની પિચકારી મારવાનો
પ્રયોગ. ૮ માં અધ્યાયમાં નરયવિધિ એટલે નાક વાટે ઓષડો નાખ-
વાનો પ્રયોગ. ૯ માં અધ્યાયમાં ધૂમ્રપાનવિધિ; મુખ અથવા નાક
વાટે ઓષડનો હુકો અથવા પીડી બનાવી ધૂવાડો આપવાનો પ્રયોગ.
૧૦ માં અધ્યાયમાં ગંડૂષાદિવિધિ; એટલે ઓષડોના કાગળા કરવાનો
કે મુખ ધોવાનેરા પ્રયોગ; ૧૧ માં અધ્યાયમાં આંખોમાં અંજનાદિક અને
લેપાદિક કરવાનો પ્રયોગ; ૧૨ માં અધ્યાયમાં લોહી કાઢવાની વિધિ.
૧૩ માં અધ્યાયમાં નેત્રકર્મપ્રકાર. એવી રીતે ત્રીજો ખંડ ૧૩ અધ્યાયથી
સમાપ્ત થાયછે.

આ ગ્રંથના ત્રણે ખંડોમાં અધ્યાયો અને શ્લોકોની સંખ્યા.

દ્વાત્રિશત્સંમિતાધ્યાયૈર્યુક્તેયં સંહિતા સ્મૃતા ॥ ૧૩ ॥ षड्विंશતિશતા-
ન્યત્ર શ્લોકાનાં ગણિતાનિ ચ ॥

આ સારંગધર સંહિતાના ત્રણે ખંડોમાં બત્રીસ અધ્યાયો છે, અને
છવીસસો શ્લોકોની સંખ્યાથી ગ્રંથ સંપૂર્ણ થયેલો છે.

ઓષડોના વજનોની પરિભાષા.

ન માનેન વિના યુક્તિર્દ્રવ્યાણાં જ્ઞાયતે કચિત્ ॥ ૧૪ ॥ અતઃ
પ્રયોગકાર્યાર્થં માત્રમત્રોચ્યતે મયા ॥

વજનોવિના ઓષડો આપવાની રીત નથી, માટે ઓષડો સિદ્ધ કરવાને, અને આપવાને ચણાટીભર, માસો, તોલો, ચિપટા, માપટા ઇત્યાદિ વજનો આ પુસ્તકના ૨૨ માં પૃષ્ઠે કોડો, માગધ પરિભાષાના લખેલા છે.

ઓષડોની જોડણીમાં જે નામ પ્રથમ હોય તેવિશે.

यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ तन्नामैव संयोगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥ ૧૬ ॥

જો ઓષડોના પ્રયોગોમાં જે ઓષડનું નામ પહેલું લખેલું હોય, તે નામેથી ઓષડનો પ્રયોગ ઓલખાયછે, જેમ કાહલાપાકમાં, ધણીક વસ્તુઓ આવેછે તે છતાં તેમાં પ્રથમ નામ કાહલાનું લખેછે; તેથી તેને કાહલાપાક કહેછે, અને રાસનાદિ કુવાતમાં પ્રથમ નામ રાસના લખેલું છે; તેથી તેને રાસનાદિ કાહડો કહેછે.

‘ભક્ષણરૂપ માત્રનો નિયમ, ઓષડ ખાવાનો નિયમ.

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो बलम् ॥ प्रकृतिं दोष-
देशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ૧૬ ॥

ઓષડો સેવન કરવાનું પ્રમાણ કે વજન, એક સરખું સર્વે રોગીને થતું નથી, માટે વેગા કે કાળ, જડરાગ્નિનું બળ, ઉંમર, શરીરબળ, પ્રકૃતિ, દોષ, દેશ એ સર્વનો વિચાર કરીને ઓષડ રોગીને આપવું.

કળિયુગમાં ઓષડોનું સેવન કરવાને કલિંગ પરિભાષાનું વ્યવહાર.

यतो मंदाग्रयो ह्रस्वा हीनसच्चा नराः कलौ ॥ अतस्तु मात्रा
तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥ ૧૭ ॥

કળિયુગમાં માણસોની મંદાગ્નિ, હીંગણા, નહાના, બળહીણ થાયછે, માટે ઓષડનો ઉપયોગ બરોબર થાય, અને વૈદ્યો કબુલ કરે તેવી રીતે, ઓષડોનું વજન લખેલું છે.

કળિયુગમાં કળિંગ પરિભાષાના વળનો.

યવો દ્વાદશાભિર્ગૌરસર્ષપૈઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ યવદ્વયેન ગુંજા સ્યાત્
ત્રિગુંજો વલ્લ ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥ માષો ગુંજાભિરષ્ટાભિઃ સપ્તભિક્ષા
વેત્કચિત્ ॥ સ્યાચ્ચતુર્માષકૈઃ શાણઃ સનિષ્કષ્ટંક એવ ચ ॥ ૧૯ ॥
ગદ્યાનો માષકૈઃ ષડ્ભિઃ કર્ષઃ સ્યાદ્દશમાષકઃ ॥ ચતુઃકર્ષૈઃ પલં
પ્રોક્તં દશશાણમિતં બુધૈઃ ॥ ૨૦ ॥ ચતુઃપલૈશ્ચ કુડવં પ્રસ્થાદ્યાઃ
પૂર્વવન્મતાઃ ॥

પાર સફેદ સરસીનો એક જવ; એ જવની એક ચણાડી; ત્રણ
ચણાડીનો વાલ; આઠ ચણાડીનો એક માસો; સાત ચણાડીનો ક્વ-
ચિત્ માસો; ચાર માસાનો એક શાણ અથવા ઠાંક; છ માસાનો એક
ગદ્યાનો; દસ માસાનો એક કર્ષ; ચાર કર્ષોનો એક પળ, તે પળના દસ
શાણ થાય; ચાર પળોનો એક કુડવ. પ્રસ્થાદિકોના વળને માગધ પરિ-
ભાષાના વળનેથી આપડો ખાવાવિશે આપવા.

ઓપડો વાપરવાના યુક્તાયુક્ત વિચાર.

નવાન્યેવ હિ યોજ્યાનિ દ્રવ્યાણ્યશ્ચિલકર્મસુ ॥ ૨૧ ॥ વિના
વિડંગઠુષ્ણાભ્યાં ગુહધાન્યાજ્યમાસિકૈઃ ॥

સર્વે કાર્યોમાં નવા ઓપડો કામે લગાડવા પાણુ વાવડિંગ, પિંપર,
ગાળ, ધાણા, મધ, ધી એ છ પદાર્થ એક વર્ષ પછીના જુના લેવા.

એટલા ઓપડો હુમેશા લિલા લેવા.

ગુડૂચી કુટજો વાસા કૂષ્માંડશ્ચ શતાવરી ॥ ૨૨ ॥ અશ્વગંધાસ-
હચરૌ શતપુષ્પા પ્રસારિણી ॥ પ્રયોક્તવ્યા સદૈવાર્દ્રા દ્વિગુણા નૈવ
કારયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ગુળવેલ કે ગરોળ, કુડાની છાળ, અડુળસો, કોહળું, શતાવરી, આ-
સંધ, કોરાંટા, બીડીશોપ, પ્રસારિણી ને ચાંદવેલ, ગંધમને દાહી પાણુ
કહેછે, એ ઓપડો હુમેશા લિલા કે તાજા લેવા, પાણુ ખેવડા વળને ન લેવા.

સાધારણ ઓપડો કામે લગાડવાવિશે.

શુષ્કં નવીનદ્રવ્યં ચ યોજ્યં સકલકર્મસુ ॥ આર્દ્રં ચ દ્વિગુણં યું-
જ્યાદિષ સર્વત્ર નિશ્ચયઃ ॥ ૨૪ ॥

અગાજિના શ્લોકમાં નવ ઓપડો લખેલા છે, તે ઉપરાંત ખીજા ઓપડો, સર્વે કામમાં સૂકા હોવા છતાં નવા હોય તે લેવા, પણ તે ઓપડ સૂકા ન મળે તો લિલા બમણા વજન લેવા.

(અનુક્ર) હરથેક વેળાનો ઉપયોગ.

કાલેડનુકે પ્રજાતં સ્યાદંગેડનુકે જટા ભવેત્ ॥ જાગેડનુકે તુ
સામ્યં સ્યાત્ પાત્રેડનુકે ચ મૃન્મયમ્ ॥ ૨૫ ॥

જે ઓપડોના પ્રયોગમાં વખત લખેલો નહી હોય, તે ઓપડ પ્રભાતે ખાવું; જે ઓપડોનું અંગ કહેતું ન હોય, તે ઓપડનું મૂળ લેવું; જે પ્રયોગમાં ગુદા ગુદા ભાગ કહેલા ન હોય, તે ઓપડો દરથેક સરખે ભાગે લેવા. જે ઓપડમાટે વાસણ કે પાત્ર કહેતું ન હોય, તે જગ્યાએ મટોડીનું વાસણ વાપરવું.

જે પ્રયોગમાં એક ઓપડ બે વખતે લખેલું હોય તેવિશે.

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत् पुनरुच्यते ॥ मानतो द्विगुणं
પ્રોક્તં તદ્દ્રવ્યં તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૨૬ ॥

(એકજ ઓપડના પ્રયોગ) મધ્યે એક ઓપડનું નામ, બે વખતે લખેલું હોય તે ઓપડ બેવડું લેવું.

ચૂરણાદિકમાં ચંદન લખેલું હોય તે કંઈ જાતનું વાપરવું.

चूर्णस्नेहासवा लेहाः प्रायशश्चंदनान्विताः ॥ कषायलेपयोः प्रा-
यो युज्यते रक्तचंदनम् ॥ ૨૭ ॥

ધી, તેલ, પ્રથમ કહેલા રનેહ પદાર્થ અને ચૂરણમાં તથા ચાટણ-

દૂધ ઈત્યાદિ પાતળી જનસો માપવાનું વજન.

મૃદસ્તુ વેણુ લેહાદે મૌડ્યચ્ચ તુરંગુલમ્ ॥ વિસ્તીર્ણચ તથો ચ્ચ
તન્માનં કુહવં વદેત્ ॥ ૩૫ ॥

ચીરઆંગળ લાંબું પોહોણું, અને જાડું મટોડી અથવા પાંચળું
કે પોહણું વાથણ કરવું, તેને કુડવ કહેછે.

ઓષડોની જોડણીમાં જે નામ પ્રથમ હોય તેવિશે.

યદૌષધં તુ પ્રથમં यस્ય યોગસ્ય કથ્યતે ॥ તન્નામૈવ સ યોગોદિ
કથ્યતેઽત્ર વિનિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥

જે ઓષડોના પ્રયોગોમાં, જે નામ પેહણું લખેણું હોય; તે નામથી
ઓષડોના પ્રયોગ ઓળખાયછે; જેમ કોહલાપાકમાં ધણાક વસ્તુઓ
આવેછે. તે જતાં તેમાં પ્રથમ નામ કોહલાનું હોય; તેથી તેને કોહલાપાક
કહેછે; અને રાસ્નાદિ કુવાતમાં, પ્રથમ નામ રાસ્ના હોય, તેથી તેને
રાસ્નાદિ કોહડો કહેછે.

ઓષડ ખાવાનો નીયમ.

સ્થિતેનિસ્ત્યેવ માત્રાયાઃ કાલમાર્મિ વયો બલમ્ ॥ પ્રકૃતિં દોષ
દેશૌ ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઓષડો સેવન કરવાનું વજન, એકસરખું સર્વે રોગીને માફક આવતું
નથી; ચાટે વખત જરૂરગિનનું બળ, જામર, શરીરબળ, પ્રકૃતિ, દોષ,
દેશની હવા અને રૂઠું, એ સર્વેનો વિચાર કરી રોગીને ઓષડ આપવું.

કળિયુગમાં ઓષડોનું સેવન કરવાનું વજન.

યતો મંદામયો હૃસ્વા હીનસત્ત્વા નરાઃ કલૌ ॥ અતસ્તુ માત્રા
તત્ત્વોગ્યા પ્રોચ્યતે સૂક્તસંમતા ॥ ૩૮ ॥

કળિયુગમાં માણસોની મંદાગ્નિ, ઠીંગણા, નબળા, બળહીણા થાયછે;
માટે ઓષડોનો ઉપયોગ અરોપર થાય, અને પુષ્ટિમાન વેદો કપ્પુજ કરે,
તેથી રીતે ઓષડોનું વજન લખેણું છે.

कुलिंग परिभाषाना वनना.

यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवद्वयेन गुंजा स्यात्
त्रिगुंजो वल्ल उच्यते ॥ ३९ ॥ माषो गुंजाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भ-
वेत्कचित् ॥ स्याच्चतुर्माषकैः श्राणः सानिष्कष्टक एव च ॥ ४० ॥ ग-
द्यानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः ॥ चतुःकर्षैः पलं पोक्तं
द्वादशाणमितं बुधैः ॥ ४१ ॥ चतुःपलैश्च कुडवं प्रस्थादाः पूर्ववन्मताः ॥

आर सईस सरशीनो अक नव; मे नवनी अक यलोठी; तल्ल
यलोठीनो वाल; आठ यलोठीनो अक भाशी; सात यलोठीनो डव-
मित् भाशी, आर भाशानो अक शालु अथवा ठांक; छ भाशानो अक
गदीयालो; दस भाशानो अक कर्ष; आर कर्षोना अक पण; ते पणना दश
शालु थाय; आर पणोना अक कुडव. प्रस्थादिकाना वनना मागध, परि-
भाषाना लक्षणा.

ओषडो वापरवानो विचार.

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्याखिलकर्मसु ॥ ४२ ॥ विना विडंग-
कृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥

सर्वे रोग माटे नवा ओषडो, कामे लगाडवा पल्लु वावडिंग, पिपर,
गोज, धाला, मध, धी, अटला पदार्थ अक वर्ष अगाडिना गुंजा लेवा.
निधे लभेला ओषडो हुमेशा लिखा लेवा.

गुडूची कुटजो वासा कूष्मांडश्च शतावरी ॥ ४३ ॥ अश्वर्गधासहचरौ
शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ॥ ४४ ॥

गुणपेल के गरोज, कुडानी छाल, अडुंजसो, डोडुं. शतावरी,
आसंध, डोरां टो, वरीआणी, प्रसारिणी ने आंदवल, (गंधम)ने दाखी पल्लु
कडेछे, ओ ओषडो हुमेशा लीला के ताल लेवा, पल्लु नवडा वनने न लेवा.

साधारण ओषडो वापरवा विशे.

शुष्कं नवीनद्रव्यं च योज्यं सकलकर्मसु ॥ आर्द्रं च द्विगुणं मुंज्यादेश
सर्वत्र निश्चयः ॥ ४५ ॥

અગાઉના સ્થોત્રમાં નવ ઓષડો લખેલા છે, તે ઉપરાંત ખીજા ઓષડો સર્વે કામમાં, સૂકા હોવા છતાં નવા હોય તે લેવા, પણ તે ઓષડ સૂકા ન મળે તો બિલા ખમણા વચ્ચે લેવા.

ઓષડ ખાવાનો ઉપયોગ.

કાલેન્નુકે પ્રભાતં સ્યાવંગેન્નુકે જટા ધ્રુવે ॥ ભાગેન્નુકે તુસામ્યં
સ્વાત્ પાત્રેન્નુકે ચ મૃન્મયમ્ ॥ ૪૬ ॥

જે ઓષડોના ખાવાનો વખત લખેલા ન હોય, તે જ્ઞાતે ખાવું; જે ઓષડોનું અંશ કહેલું ન હોય, તેનું મૂળ લેવું; જે પ્રયોગમાં ગુદા ગુદા ભાગ ઓષડોના કહેલા ન હોય, તે દરમિયાન સરખે ભાગે લેવા. જે ઓષડ ઉકાળવા વાચણ કહેલું ન હોય, તેમાં મટોડીનું વાપરવું. જે ઓષડ બેવડું લખેલું હોય તેવિશે.

एकमप्यौषधं योगे यास्मिन् यत् पुनरुच्यते ॥ मान्नातो द्विगुणं पोक्तं
तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ૪૭ ॥

(એકજ ઓષડના પ્રયોગ) મધ્યે એક ઓષડનું નામ, જે વખતે લખેલું હોય તે બેવડું લેવું.

ચૂર્ણપાદિકામાં અંદન લખેલું હોય, તે કંઈ જાતનું વાપરવું.

चूर्णकृद्वासवा लेहाः प्रायश्चक्षंदनान्विताः ॥ कषायलेपयोः प्रायो
मुच्यते रक्तचंदनम् ॥ ૪૮ ॥

ધી, તેમ, પ્રથમ કહેલા રનેહ પદાર્થ, અને ચૂરણમાં તથા આટણ મધ્યે ધણુંકરીને સંકેદ અંદન વાપરવું. ઉકાળા અને લેપાદિકામાં ધણુંકરીને લાલ અંદન કે રતાનજળી વાપરવી.

ઓષડોના ગુણ કેટલા દિવસે જતા રહેછે તેવિશે.

गुणहीनं भवेद्दूर्बलं तद्रूपमौषधम् ॥ मांसद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्व-
माप्नुयात् ॥ ૪૯ ॥ હિનત્વં ગુટિકાલેહી કમતે વત્સરાત્પરમ્ ॥ હીનાઃ
સ્યુર્ધૃતતૈલાદ્યા અતુર્માસાધિકાસ્તથા ॥ ૫૦ ॥ ઔષધ્યો લેપાદિકાઃ સ્યુ-
ર્નિર્વીર્યા વત્સરાત્પરમ્ ॥ પુરાણાઃ સ્યુર્ગુર્ણૈર્યુક્તા આસવા ધાતવો રસાઃ
॥ ૫૧ ॥ વ્યાધેરનુક્તં યદ્દ્રવ્યં ગણોક્તમાપિ તત્ત્યજેત્ ॥ અનુક્તમાપિ યુક્તં
યસ્યુચ્યતે તત્ર તદ્દુધેઃ ॥ ૫૨ ॥

એક વર્ષ પછી ઓપડોનું, તેજ અને તેનો ગુણ ઓછો થાય; તેમાં બે મહિને ચુરણનો. (ગોલીનો) એક વર્ષપછી. ધી અને તેલાદિકમાં ઓપડ કરેલું હોય તેનો ચાર મહિને જાયછે; હલકા પાકાદિકને એક વર્ષપછી. આસવ અને સોનું, પ્રથમ કહેલી સર્વે ધાતુ, અને ઉપધાતુની ભસ્મો, તથા રસાયણો એ સર્વે વસ્તુ, ધણા વર્ષનો જીવો થાય, તેનો ગુણ વિશેષ થાયછે. રોગોમાં ચૂંચું, ચાટણું, ઉકાળો આપવાનો ડરાવ કરવો હોયતો, તે મધ્યે એકાદ ઓપડ વ્યાધિને, વિરૂદ્ધ, નુકસાન કર્તા હોયતો, મેગવણીમાંથી તે ઓપડ કાઢી નાખવું; અને એકાદ રોગ ક્ષાયક કર્તા હોયતો, તે બખેલું ન હોય તો પીતાની પુદીથી વધારવું.

દેશના બેઢથી ઓપડોનો ગુણદોષ.

આમેયા વિંધ્યશીલાદ્યાઃ સૌસ્યો હિમગિરિર્મતઃ ॥ અતસ્તદૌષધાને સ્યુ-
રનુરૂપાણિ હેતુભિઃ ॥ ૬૩ ॥ અન્યેષ્વપિ પ્રરોહંતિ વનેષૂપવનેષુ ચ ॥

(વિંધ્યાચળાદિ) પર્વતોની જગામાં ઓપડો ઉત્પન્ન પીર્યતા ઉત્પન્ન થાયછે; અને હિમાચળાદિ પર્વતોની જગ્યાએ ઓપડોનો ગુણ સૌમ્ય ત્રીયે એટલે શીતળ ગુણ ઉત્પન્ન થાયછે; મારે જ્યાં ગુણની જમીન હોય, તેવા ગુણના ઓપડો ઉત્પન્ન થાય, તેમજ કેટલાક જંગલો અને ઉપવનોમાં, પણ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાયછે.

ઓપડો લાવવાનો પ્રકાર.

ગૃંહીયાત્તાનિ સુમનાઃ શુચિઃ પ્રાતઃ સુવાસરે ॥ ૬૪ ॥ આદિત્યસન્મુ-
લ્લો મૌની નમસ્કૃત્ય શિવં હૃદિ ॥ સાધારણધરા દ્રવ્યં ગૃંહીયાદુત્તરા-
શ્રીતમ્ ॥ ૬૫ ॥ વર્મીકકુક્ષિત્તાનૂપશ્મશાનોષરમાર્ગજા ॥ જંતુઘ્નિહિમ-
વ્યાપ્તા નૌષધી કાર્યાસિદ્ધિદા ॥ ૬૬ ॥

ઓપડો પર્વતો અને વન કે, ઉપવનમાંથી લાવવાને પ્રાતઃકાળે, ઉઠીને એકચિત્તે થઈ, નાહી સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી, સારા દિવસ જોઈ, સર્વ સાંભળી ઉભા રહી, તેને નમસ્કાર કરીને, અને હૃદયમાં

શિવનું ધ્યાન ધરી, કાષ્ઠસાથે ન બોલતાં, જે ઓષડો લાવવાના હોય; તે જગાએ જાય; તે ઓષડોની ઉત્તરદિશા તરફની છાલ, અને મૂળ કહાડીને લાવવા; પણ રેતાળ કે ખરાબ જગાપર હોય, અથવા જળને આસરે; સ્પર્શનભૂમીપર; જે જગાએ ધાસ થતું નથી ત્યાં; આર અવરામાં થયેલી; કાડની લાગેલી; અગ્નીથી ખળેલી; થંડીથી કપેલી એટલી જગાના ઓષડો લાવવા નહી.

ઓષડો લાવવાની રૂત.

શરદાલિલકાર્યાર્થ ગ્રાહ્યં સ્વસ્ત્યાસ્ત્રધમ્ ॥ વિરેકવમનાર્થ ચ વસંતાંતે
સમાહરેત્ ॥૧૭॥

આસો, કારતક એ બે મહિનામાં, વનસ્પતિ ઉપર લખેલી જગાએ, રસ બરેલી હોયછે; માટે સર્વ કામો વાસ્તે એ બે મહિનામાં ઓષડો લાગી મુકવા; અને ટાળ તથા ઉલટી થવાપિથેના, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠમાં ઓષડો લાવવા.

ઝાડનું અર્ધ કે મૂળ તથા છાલ અને પાંત્રા લેવા વિશે.

આતિસ્થૂલજટાયાઃ સ્યુસ્તાસાં ગ્રાહ્યાસ્ત્વચો બુધિઃ ॥ શૃણ્વીયાત્સૂક્ષ્મમૂલાને
સકલાન્યપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૮ ॥

જે ઝાડના મૂળ મોટા અને શુષ્ક હોય, તેના મૂળની અંતર છાલ લેવી; એટલે લિંબડો, આંખો, ધત્વાદિક ઝાડ જાણવા. જે વનસ્પતીના મૂળ કુમળા કે નાહના હોય, તેના એખલા મૂળો કે પાંત્રા, કુળો મુક્કા મૂળો લેવા; એટલે બાયરિંગણી, ગોખર, ધત્વાદિક નાહાની વનસ્પતિ જાણવી.

ખીજ રીત.

ન્યગ્રોધાદેસ્વચો ગ્રાહ્યાઃ સારં સ્માઢીજકાદિતઃ ॥ તાલીસાદેશ
પત્રાણિ ફલં સ્યાસ્ત્રિફલાદિતઃ ॥૧૯॥ ધાતક્યાદેશ પુષ્પાણિ સ્નુચાદેઃ
ક્ષીરમાહરેત્ ॥

પ્રથમ કહેલા શબ્દ આડમાં વડનું, પાયરી, જાંબુનું, આંબાનું, પિંપળાનું, બિબ્બાનું, ખેરનું, આસાણાનું, મહવડાનું, ખાવળનું ધત્વાદિક મ્હોટા આડની, જાતમાંથી અંતરજાલ ધેવી; તાલીય, તમાળપત્ર, કુવાર, નાગવેલી હવાદિકના પાંત્રા ધેવા; હરડા, ખેહડા, આંમળા, સોપારી, ખેર ધત્વાદિકના ફળ ધેવા; ધાયટી, દેશુડામા ફૂલ, ગુલાબ ધત્વાદિકના ફૂલો ધેવા; આકડ, માંદાર ધત્વાદિક ધુવરનાં આડનું દુધ પ્રથમ પ્રમાણે લેવું.

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાય પ્રારંભ.

ઓષડ ખાવાનો વખત.

મૈષજ્યમભ્યવહરેત્પ્રમાતે પ્રાયશો બુધ- ॥ ૬૦ ॥ કષાયાંશ્ચ વિશેષણે
તપ્ર મેદસ્તુ લક્ષીતઃ ॥

વેદ રોગીને ઓષડાનો અંગરસ, કલક, ચૂરણ, આટણ, કુવાત, ફાંટ, હિમ, મધ્યકરીને પ્રાતઃકાળે ખાવા પીવાને ઓષડા આપવા, તે વીથે ખીજા પછુ વખતો નીચે લખેલા છે:—

ઓષડો ખાવાને પાંચ વખત.

જ્ઞેયઃ પંચવિધઃ કાલો મૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥ ૬૧ ॥ કિંચિત્સૂર્યોદયે
જાતે તથા દિવસભોજને ॥ સાયંતને ભોજને ચ મુહુશ્વાપિ તથા
નાશિ ॥ ૬૨ ॥

માણસોને ઓષડ ખાવાને વિથે, પાંચ વખત નેમેલા છે; તેમાં પ્રથમ સૂર્ય ઉદય થતા વેળાએ; ખીજો ખપોરે જમતા વખતે; ત્રીજો સાંજના જમતા વખતે; ચારવાર ઓષડ ખાવું એ ચોથો વખત; મધ્યરાત્રે ઓષડ ખાવું તે પાંચમો વખત.

કેટલા રોગીને ઓષડ, ખાવાને યેહુલો વખત.

પ્રાયઃ પિત્તકફોદ્રેકે કિરેકવમમાર્થયોઃ ॥ લેલનાર્થે ચ મૈષજ્યં
પ્રમાતે નાન્યમાહરેતા ॥ ૬૩ ॥ એવં સ્યાત્પ્રથમઃ કાલો મૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥

પિત્ત, અને કર્શનો કોપ થવાથી, પિત્તકોપ ઉપર શુભાખનું અને કફકોપને ઉલટીનું ઓષઃ આપવું; પતળીકરણ એટલે વાતાદિક, ત્રણે દોષોનો કોપ થવાથી, વાયુના દોષોને સ્નેહાદિક પાતળો કરવો; માટે જગડા પુષ્ટ માણસને મધ અને પાણી ઇત્યાદિક ઓષડ પ્રાતઃકાળે આવી દોષને પાતળો કરવો; એટલે હલકો પાડવો; પણ કેટલાક રામઉપર પ્રાતઃકાળે ઓષડ આપવું નહીં.

• કેટલા રોગ ઉપર ઓષડ, ખાવાનો ક્ષીએ વખત.

भैषज्यं विगुणे पाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ॥ ६४ ॥ अरुचौ चित्र-
भोज्यैश्च मिश्रंश्च चिरमाहरेत् ॥ ६५ ॥ दद्याद्भोजनमर्घ्यं च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ व्यानकोपे च
भैषज्यं भोजनाति समाहरेत् ॥ ६६ ॥ हिक्काक्षिपककंपेषु पूर्वमंते च
भोजनात् ॥ एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ ६७ ॥

ગ્રાહસંબંધી વાયુ, કુદ્ધ કોપ થવાથી ખોરાક ખાવાની જરા અગાડી ઓષડ આપું; અને મુખને અરુચિ થવાથી અનેક પ્રકારના અન્નાદિ ખોરાક અને રસિકારક ચટણીવો, મુરખા, ઇત્યાદિ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો સાથે આપું. કુંટી સંબંધી વાયુ બંધાયેલો અથવા કુદ્ધ થયો હોય તો, ભૂખ નલાગતી હોય તો, ભૂખ ઉછડવાને ઓષડો, ભાજન સાથે ચળવીને ખાવાં. આપ્તા શરીરે વ્યાપેલો વ્યાન વાયુનો, કોપ થવાથી ભાજન ક્રીધાપછી ઓષડ આપું. હેડકી, ડચકીઆ અને અક્ષેપક વાયુ; જેના લક્ષણો વાયુ રોગોમાં લખેલા છે. તે અથવા કંપ વાયુનો કોપ થવાથી, જમવા અગાઉ અને પાછળ ઓષડ ખવાડવું.

• કેટલા રોગ ઉપર ઓષડો ખાવાનો તિએ વખત.

उदाने कुपिते वाते स्वरभंगादि कारिणि ॥ प्राप्ते प्रासांतरे
वेधं भैषज्यं सांध्य भोजने ॥ ६८ ॥ प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य भक्ष्यस्यां
तेच दीयते ॥ ओषधं प्राय शोधोरैः कालोऽयस्यां तृतीयक. ॥ ६९ ॥

ગળાનો કંઠ સંખ્યાથી ઉદાનવાયુંનો કોપ થઇ સ્વર ભંગાદિક રોગ થયો હોય તો, સાંત્રના ભોજનનો એખલો કોળીઓ, ખાધા પછી ખીજો ધી ઓષડ ઇત્યાદિનો, ભોજન સાથે મેળવીને આવો. એવી રીતે પ્રથમ ભોજનનો, અને ખીજો ઓષડ સાથે મેળવીને આવો. દ્રવ્ય સ્થિત પ્રાણ-વાયુનો કોપ થયાથી, ઘણુંકરી સાંત્રના ભોજન ક્રીધાપછી ઓષડ ખાયું.

કટલા રોગ ઉપર ઓષડ ખાવાનો ચોથો વખત.

મુદુર્મુદુશ્ચ તૃદ્ છાર્દિં હિક્કા શ્વાસ ગરેષુચ ॥ સાન્નંચ મેષજં
દદ્યા દિતિ કાલશ્વતુર્યકઃ ॥ ૭૦ ॥

તૃષા, પ્યાસ, ઉત્તરી, હેડકી, શ્વાસ, સાંસ, અથવા ઝેરનો દોષ; એટલા રોગીને અન્નાદિક ભોજન સાથે, અથવા એખલું ઓષડ ધડીએ અને પળે ખવાડવું.

કટલા રોગ ઉપર ઓષડ ખાવાનો પાંચમો વખત.

ઉર્ધ્વજન્ત્રુ વિકારેષુ લેખને બૃહણેતથા ॥ પાચનં શમનં દેય
મનન્નંમેષજં નિશી ॥ ૭૧ ॥

ગ્રીવામૂળ, જૂઠું ઉર્ધ્વ એટલે કર્ણરોગ, આંખનો રોગ, મુખરોગ, નાકનો ઇત્યાદિ રોગો માટે, અથવા પ્રવૃદ્ધ વાતાદિ દોષોના વધારા વિષે, અને અતિ ક્ષીણ દોષોમાંથી વધારા માટે, મોડી રાતે પાચનરૂપ, અથવા શમનરૂપ, અન્ન વિના એખલા ઓષડો ખવાડવાં.

ઓષડોમાં રસાદિક પાંચ અવસ્થાઓ.

દ્રવ્યે રસો ગુણો વીર્ય વિપાકઃ શક્તિરેવચ ॥ સંવેદ નક્રમાદેતા
પંચાવસ્થાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ઓષડ દ્રવ્યોમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, શક્તિ; એવી પાંચ અવસ્થાઓ.

ઓષડોનું રસાદિક રૂપ.

મધુરોડ્મલઃ પટુશ્ચૈવ કટુ તિક્ત કષાયકાઃ ॥ ૭૩ ॥

ઇત્યેતે
ષડ્રસાઃ રૂપાતા નાના દ્રવ્ય સમાશ્રિતાઃ

મધુર એટલે ગોળ-ધી-સાકર ઇત્યાદિક મિઠુાસ. આમળ એટલે આમલી, ખીજરાદિક ખટાસ. ક્ષાર એટલે સિંધાલુણુ ઇત્યાદિક ખાર. તિખટ એટલે પિપર અથવા મરી ઇત્યાદિક તિખાસ. કડું એટલે લિં-ખડો ઇત્યાદિક કડવી જણસ. તુરડ એટલે હરડે ઇત્યાદિક તુરી. એવી રીતે અનેક પ્રકારની વનસપત્તીમાં ૭૩૫ છે.

ઓપડોમાં રસાદિક ઉત્પત્તિનાં ક્રમે.

ધરાંબુ ક્ષમાનલ જલ જ્વલ નાકાશ મારૂતૈ : ॥ ૭૪ ॥ ઘાટવ

મિં ક્ષમાનિલૈ ભૂતદ્વયૈર સ્વભવઃ ક્રમાત્ ॥

પૃથ્વી અને પાણીમાંથી મધુર રસની જણસો ઉપજે છે. પૃથ્વી અને અગ્નિમાંથી આમળ રસની. જળ અને અગ્નિમાંથી ખાર રસની. આકાશ અને વાયુમાંથી તિખાસ રસની. વાયુ અને અગ્નિમાંથી કડવા રસની. પૃથ્વી અને વાયુમાંથી તુરા રસની ઉપજે છે. એવી રીતે બધે ભૂતોના ક્રમે અંકેક રસ ઉપજે; તેવી છ રસોની ઉત્પત્તિ જાણવી.

ગુણોનું ૩૫.

ગુણસ્તિ ગ્ધશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રુક્ષો લઘુ રિતિક્રમાત્ ॥ ૭૫ ॥ ધરાં

બુવાન્હિ પવન વ્યોમ્નાં પ્રાયો ગુણાઃ સ્મૃતાઃ : एष्वेवांत भवत्यन्यो गुणेषु
ગુણસંચય : ॥ ૭૬ ॥

પૃથ્વીનો જડગુણ; પાણીનો સ્નિગ્ધગુણ; અગ્નિનો તીક્ષ્ણગુણ; વાયુનો રુક્ષગુણ; આકાશનો હલદ્રોગુણ; એ પ્રમાણે પાંચે ભૂતોથી ઉપજે છે. તે ઉપરાંત સાદ્ર; મૃદુ; શ્લેક્ષણ ઇત્યાદિ ગુણો રહે છે.

વીર્યોનું ૩૫.

• વીર્યમુષ્ણંતથા શીતપ્રાયશો દ્રવ્ય સંચયમ્ ॥ યત્સર્વમમ્નીષો મી-
યંદૃશ્યતે ભુવનત્રયે ॥ ૭૭ ॥ અત્રૈવાંત ભવિષ્યં તિવીર્યાપ્યન્યા નિયાન્યાપિ ॥

વિર્ય પ્રાયશઃ દ્રવ્યોને આસરેથી, રહેનારા બે પ્રકાર હોય; તે જમીનમાંના બે ગુણોમાં એક શીત અને ખીજું ઉષ્ણ વીર્ય; તેના નામે અગ્ન્યાત્મક અને સોમાત્મક છે. શીતાળુ વીર્યોમાંથી ખીજા વીર્યોમાં સ્નિગ્ધ; રુક્ષ; વિશદ; પિન્છળ; મૃદુ; તીક્ષ્ણ ઇત્યાદિક રહે છે.

વિપાકાનું ૩૫.

મિષ્ટુઃ પટુશ્ચ મધુર મલ્લોમ્લ પચ્યતેરસઃ ॥ ૭૮ ॥ કષાય
કટુસિ ક્તાનાંપાકઃ સ્યાત્પ્રાયશઃ કટુઃ ॥ મધુરાજ્જાય તેશ્લેષ્મા પિત્તમ
શ્લાઙ્ગજાયતે ॥ ૭૯ ॥ કટુકાજ્જાયતે વાયુઃ કર્માણીતિ વિપ કતઃ ॥

મિષ્ટાન અને આર રસનો મધુર પાક થાય છે. આમળરસોનો
ખાટો પાક થાય છે. તુરો અને તિખાસ તથા કડવાનો ખણો તીક્ષ્ણ
પાક થાય છે; માટે ત્રણે પાકોના ત્રણ કર્મો જ્યુદ્ધ થાય છે. તેમાં મધુર
પાકનો કફ થાય. આમળ પાકનું પિત્ત થાય. તીક્ષ્ણ પાકે વાયુ થાય.
એવી રીતે ત્રણે પાકોમાંથી ત્રણ પ્રકારનો કફાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રભાવોનું ૩૫.

પ્રભાવસ્તુ યથા ધાત્રીલઘુ શ્વાપિરસા દિભિઃ ॥ ૮૦ ॥ સમાપિ-
કુરુતે દોષ ત્રિતયસ્ય વિનાશનમ્ ॥ કાચિત્તુ કેવલં દ્રવ્યં કર્મ કુર્યા
ત્પ્રભાવતઃ ॥ ૮૧ ॥ જ્વરંહંતિ શિરોવદ્ધા સહદેવી જટાયથા ॥

આમળા; રસે, ગુણે વીર્યે, વિપાકાદિ ગુણે કરીને, સરખા અને
હલકા છતાં; પોતાના બળે વાયુ પિત્ત, અને કફ ત્રણે દોષોનો નાશ
કરે છે; અથવા જધુવરય રસાદિની એવી રીતે શ્લોકમાં જખેલું છે. તેના
અર્થ આમલી કે આમળા, લેદ્ર પનસાના રસાદિકે કરીને, સમાન છતાં
પોતાના વીર્યથી, ત્રણે રોગોને સમાવે છે. એકાદુ એપડ એવું હોય કે,
પોતાનાં ગુણે અન્નએય કર્મો કરે છે. દાખલો સહદેવીના મૂળ ચોર-
લીએ બાંધવાથી તાવનો રોગ દૂર થાય છે.

રસાદિકાની ઉત્કૃષ્ટતા.

કચ્ચિદ્રસો ગુણો વીર્યં વિપાકઃ શક્તિ રેવચ ॥ ૮૨ ॥ કર્મસ્વં
સ્વંપ્રકુર્વતિ દ્રવ્ય માશ્રિત્યયે સ્થિતાઃ ॥

કોડે રસ, કોડે ગુણ, કોડે વીર્ય, કોડે વિપાક અને શક્તિ;
એપડોને અંગે હોય છે. તે પોતાના ગુણોને દખાડે છે. તેના દાખલા
રસાદિકામાં, ગુણવેદનો રસ કડવો અને ઉષ્ણ, ગુણ છતાં પિત્તને સમા-

વેહે; ઉપલુ અને કડવાસ હોવાથી, તીક્ષ્ણ ગુણે કફને વધારેહે; કારણ સ્નિગ્ધ ગુણે મોટે. ખીલમૂળ, એરંજમૂળ, શિવણમૂળ, પાડળમૂળને મ્હોટા પંચમૂળ કહેહે; તે તુરા અને કડવા છતાં વાયુને શમીવેહે; કારણ ઉપલુ વીર્યે તેથી. વિપાશ્રિમાં દાખલો શૂંઠ તીક્ષ્ણ છતાં વાયુને શમાવેહે; મધુરપાકે તેથી. શક્તિનો દાખલો રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાકે કરીને જે કર્મે થતું નથી, તે કર્મે શક્તિ એટલે તેના પ્રભાવે થાયછે. દાખલો કે ખેર છે તે કુષ્ઠ રોગનો નાશ કરેહે; કારણ તેની અખ-એખ શક્તિ છે મોટે; એવો રીતે આષડોનું પણ અખએખ જાણવું.

વાતાદિ ત્રણે રોગોની વધ થટ થવાની છ રત્ન.

चय कोप शमाय सिमन् दोषाणां संभवं तिहि ॥ ૮૩ ॥ ઋતુ-
ષટ્ કંતદારુણાતં રવે રાશિ ષુ સંક્રમાત્ ॥

છ રત્નમાં રોગોની વૃદ્ધિ, પ્રક્રોપ, ઉપશમ થવાનો સંભવ થાયછે; તે રત્નમાં સૂરજની ખાર સંક્રાંતીમાં, બધે સંક્રાંતીની અકેક રત્ન થાયછે તેના નામો અને ગુણ હોય નિચે લખેલાછે:—

છ રત્ન અને સંક્રાંતીના નામો.

ગ્રીષ્મે મેષવૃષૌ પ્રોક્તૌ પ્રાવૃટ્ મિથુન કર્કયોઃ ॥ સિંહ કન્યે
સ્મૃતા વર્ષા તુલા વૃશ્ચિકયોઃ શરત્ ॥ ધનુર્ગ્રા હૈચ હેમંતૌ વસંતઃ
કુંભમીનયોઃ ॥

મેષ સંક્રાંતીના પ્રારંભથી, વૃષભ સંક્રાંતીની આખર સુધી, ગ્રીષ્મ રત્ન. મિથુન સંક્રાંતીથી કર્ક. સંક્રાંતી સુધી પ્રાવૃત રત્ન. સિંહ સંક્રાંતી-થી વૃશ્ચિક, સંક્રાંતી સુધી શરદ રત્ન. ધન સંક્રાંતીથી મકર, સંક્રાંતી સુધી હેમંત રત્ન. કુંભ સંક્રાંતીથી મીન, સંક્રાંતી સુધી વસંત રત્ન જાણવી. એ પ્રમાણે દર મહીને અકેક સંક્રાંતી, અને બધે સંક્રાંતીએ અકેક રત્ન થાયછે..

રત્નના બેદથી ત્રણે રોગોની વધ થટ.

ગ્રીષ્મે સંચીયતે વાયુઃ પ્રાવૃટ્ કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥ વર્ષા સુચી-
યતે પિત્તં શરત્કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૮૬ ॥ હેમંતે ચીયતે શ્લેષ્મા વસંતેચ
પ્રકુપ્યતિ ॥ પ્રાયેણ પ્રશમંયાતિ સ્વયમેવ સમીરણઃ ॥ ૮૭ ॥ શરત્કાલે
વસંતેચ પિત્તં પ્રાવૃટ્ ઋતૌક્ષ્ણઃ ॥

ગ્રીષ્મ રૂતુમાં વાયુ શરીરમાં, એકઠો થઇ પ્રાવૃત્ત રૂતુમાં પ્રકોપ થાય. વર્ષા રૂતુમાં પિત્ત એકઠું થઇ, સરદ રૂતુમાં પ્રકોપ થાય. તેમજ હેમત રૂતુમાં કફ એકઠો થઇ, વસંત રૂતુમાં પ્રકોપ થાય. સરદ રૂતુમાં વાયુનો કોપ, પોતાની મેળે સમાયછે. પિત્તકોપ વસંતરૂતુમાં અને કફકોપ પ્રાવૃત્ત રૂતુમાં પોતાની મેળે સમાયછે.

મેષ અને વૃષભ રાશી. ગ્રીષ્મ રૂતુમાં. વાયુ એકઠો થાય.

મિથુન—કર્ક „ પ્રાવૃત્ત „ વાયુનો કોપ થાય.

સિંહ—કન્યા... „ વર્ષા „ પિત્ત એકઠું થાય.

તોળા—વૃશ્ચિક... „ સરદ „ પિત્તનો કોપ થાય.

ધન—મકર „ હેમંત „ શ્લેષ્મ એટલે કફ એકઠો થાય.

કુંભ—મીન „ વસંત „ શ્લેષ્મનો કોપ થાય.

વૈદક શાસ્ત્રમાં ત્રણે રોગોમાં, વાયુનું બળ અતિશે ગણેછે; માટે ગ્રીષ્મ રૂતુના પ્રારંભથી વસંત, રૂતુની આખર સુધી કહેલોછે. ગોદાવરી નદીની દક્ષિણ દીશાએ, ચાર મહિના સંતત વૃષ્ટિ એટલે વરસાદ થાયછે; તેથી ચોમાસાની પ્રાવૃત્ત અને વર્ષા, બેહું રૂતુ ધારેલીછે. હેમત અને શિશિર એ બેહું, રૂતુના ગુણ દોષ સરખા હોયછે, માટે શિશિર રૂતુનો ભાગ કરી, હેમંત માત્ર રાખીછે. એ સર્વે કલ્પના ત્રણે દોષો, બંધાવવાના અને તેનો કોપ, થવાનો અનુભવેથી ઠરાવેલુંછે. દેવ, પિતૃકાર્ય નિમિત્તે રૂતુ ગ્રહણ પ્રકાર, ચૈતર વૈશાખ વસંત રૂતુ ધૃત્યાદિક, ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં કહેલાછે.

ભોજનાદિકે રોગોની વધ ઘટ.

ચય કોપ સમાન્દોષા વિહારા હાર સેવનૈ : ॥૮૮॥

સમાનૈર્ચાત્ય કાલેપિ વિપરીતૈ વિપર્યયમ્ ॥

વાતાદિક ત્રણે દોષોના ગુણોમાં, સમાન રૂતુ હોય, અને ગુણ એવો કે વિહાર અને ભોજન ક્રીધાથી, વાતાદિક ત્રણે દોષોનો સંચય, એટલે એકઠો થવું, તેનો કોપ અથવા સમાવું; લઘુ, રક્ષ, શીતાદિક, એટલે સરદ પદાર્થ વાયુરોગના, ગુણને વધારનાર મળતા જાણવા. વિદાહિ, તક્ષણ, એટલે તિષ્ણા; આમ્ળ એટલે ખાટા પદાર્થો પિત્તને વધારનાર

મળતા ગુણે જાણવા. મધુર એટલે મિઠાસના, સ્નિગ્ધ એટલે ચિકાસના પદાર્થો, કઠ્ઠ વધારનાર મળતા ગુણે જાણવા. ઉપશ્મ એટલે વાતાદિક ત્રણે દોષો, એકઠા થયા હોય તે વેળા, સમાન ગુણના પદાર્થો આધાથી, તેનો વધારે સંચેય થાય; પણ પ્રકોપના વખતે તેવા પદાર્થો, આધાથી રોગનો કોપ થાયછે; અથવા ઉપશ્મ વેળાએ, આધાથી સમાયછે. વાતાદિક દોષોના ગુણોથી, વિપરીત એટલે ઉલટાગુણોની વસ્તુ, એકાએક આધામાં આવોતો વાતાદિક, ત્રણે દોષનો નાશ કરેછે. ગુરુ અને સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ ઇત્યાદિક પદાર્થ, વાયુ ગુણોથી ઉલટા જાણવા; અથવા અનિદાહિ, શીત, મધુર, ઇત્યાદિ પદાર્થ, પિત્તગુણથી ઉલટા જાણવા. કડવા, ઉષ્ણ, રક્ષા ઇત્યાદિક પદાર્થ, કઠ્ઠ ગુણોથી ઉલટા જાણવા.

વાયુનો કોપ અને શમ.

લઘુરુક્ષ મિતા હારા દતિશીતા છ માત્તયા ॥૮૯॥ પ્રદોષે
કામ શોકાભ્યાં મીર્ચિતા રાત્રિ જાગરેઃ ॥ આભિઘાતા દપાં ગાહાજ્જી-
ર્નેન્ને ધાતુ સંક્ષયાન્ ॥૯૦॥ વાયુ : પ્રકોપં યાત્યેભિ : પ્રત્યનીકૈ
શ્વશામ્યતિ ॥

લઘુહાર એટલે હલકા પદાર્થો, આધાથી તેનો પાક તાકીદ થઇ, તેની જગાએ પસરેછે. તેનો દાખલો મગ ઇત્યાદિ નખળું અનાજ. રક્ષા અહાર એટલે ચણા, વઠાણા ઇત્યાદિ પદાર્થો શુષ્ક જાણવા. મિતાઅહાર એટલે હમેશા ઓછું ખાનારે, અતિ સરદીના વખતે, અતિ સરદીના પદાર્થો આધાથી. ઘણી મેહેનત કરવાથી, પ્રદોષ વખતે અતિ સ્ત્રી ઇચ્છા, ધર્મદોલત અને બંધનો વિયોગ, સંસારનું દુઃખ, ખીલક, ધાસ્તી, ચિંતા, રાતનું જાગરણ, નહાના મોટા હથિયારનો જખમ, માર આધાથી, પાણીમાં ધાણું તરવાથી, જૂખ લાગે તે વખતે નખાધાથી, ધાતુક્ષય થવાથી; ઇત્યાદિ કારણે વાયુનો કોપ થાયછે. માટે તેવા રોગોએ પ્રત્યનીક એટલે વિરુદ્ધ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધાદિ પદાર્થોનું સેવન, કીધાથી વાયુ સમાયછે.

પિત્તનો કોપ અને સમાધુ.

વિદાહિ કટુ કામ્લો ણ્ણભોજ્યૈ રત્યુણ્ણ સેવનાત્ ॥ ૯૧ ॥
મધ્યાહ્નેષુ તૃષા રોઘાઙ્ગીર્ય ત્યન્નેઽર્ધ રાત્રકે ॥ પિત્તં પ્રકોપં યાત્યોભિઃ
પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥ ૯૨ ॥

વિદાહિ; તીખા, ખાટા, ગર્મ પદાર્થો આધાથી; અથવા અગ્નિનો
ધણો થેક થવાથી, ખપોરે ભૂખ કે તરસ અટકાવ્યાથી, આધિજ્ઞા ખો-
રાકનો પરિપાક, પાછલી રાતે થતો અટકાવ્યાથી, ઇત્યાદિ કારણે પિત્તનો
કોપ થાયછે. તે વેળાએ વિરોધી મધુર મિઠાસની, અથવા શીતળ પદાર્થ
આધા પીધાથી, પિત્તનું શમન થાયછે.

કફનો કોપ અને સમાધુ.

મધુર સ્નિગ્ધશીતાદિભોજ્યૈ દિવસ નિદ્રયા ॥ મંદે ગ્નીચ પ્રમાતચે
ભૂક્તમાત્રે તથા ઽશ્રમાત્ ॥ ૯૩ ॥ શ્લેષ્મા પ્રકોપં યાત્યોભિઃ : પ્રત્યનીકૈ
શ્વશામ્યતિ ॥

ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ મધુર પદાર્થ જાણવા. ધી, તેજ, માખણ ઇત્યાદિ
સ્નિગ્ધ પદાર્થ જાણવા. કેળા ઇત્યાદિ શીતળ પદાર્થ જાણવા. ભેશનું કુધ
ઇત્યાદિ બારી પદાર્થ જાણવા. એવા પદાર્થો અતિ આધાથી, દિવસે નિદ્રા
કરેથી; ભૂખ ખેસીજી મંદાગ્નિ થવાથી, તે ઉપર સહવારે ભોજન કરેથી,
શરીરે કદાપણ મેહનત ન કરતાં ખેસીને આધાથી, ઇત્યાદિ કારણે કફનો
કોપ થાય; તે ઉપર તેના વિરુદ્ધ ગર્મ પદાર્થો આધાથી કફ શમાયછે.

इति दामोदर सुनु शारंग धरेण विर चितायां संहिता यांसूत्र
स्थाने प्रथम खंडे भैषज्या ख्यानकं नाम द्वितीयो ऽध्यायः ॥ ९ ॥

નાડી પરીક્ષા.

करस्यांगुष्ठ मूलेया धमनी जीव साक्षिणी ॥ ९४ ॥ तच्चेष्टया
सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पांडितैः ॥

પ્રાણવાયુની સાક્ષિભૂત, એવી ને નાડી હાથના, અંગુઠાના મૂળે હોયછે. તે આલવાથી શરીરના સુખદુઃખની, પરીક્ષા વિદ્વાનોએ ક્યારે કરતી, અને ક્યાહ વખતે નકરવો.

વાયુનો કોપ થયાથી નાડી • •

નાડીધતે મરુત્કોપે જલૈકા સર્પ યોર્ગ તિમ્ ॥ ૯૫ ॥ કુર્લિંગ-
કાકમંડૂક ગાર્તિ પિત્તસ્ય કોપત ॥ : ॥ હંસ પારાવત ગાર્તિ ધત્તે શ્રેષ્ઠ
પ્રકોપત : ॥ ૯૬ ॥

વાયુનો કોપ થયાથી નાડી જળે, અને સરપની રીતે વાંકીચુંકી ચાલેછે. પિત્તનો કોપ થયાથી કુંલીંગ, કાગડા, દેડકાની રીતે નાડી કૂદીને ચાલેછે. કફ કોપ થયાથી હંસપખી અને અચુતરની રીતે હલવે હલવે સરખી નાડી ચાલેછે.

સન્નિપાત અથવા એ રોગના કોપની નાડી.

લાઘ તિસિર વર્તીનાં ગમનં સાન્નિ પાતત : ॥ કદા ચિન્મંદ ગમના
કદાચિ દ્વેગ વાહિની ॥ ૯૭ ॥ દ્વિદોષ કોપતો જ્ઞેયા ॥

શન્નિપાત નામે ત્રણે રોગોના કોપ, થયાથી લાવા, તિતર અને વરતીક પક્ષિઓની ચાલે સરખી નાડી ચાલેછે; પણ એ રોગોના કોપ થયાથી હળવે હળવે નાડી ચાલતાં એકાએક, ઉતાવળી ઝરઝર ચાલેછે.

અસાધ્ય રોગોની નાડી.

હંતિચ સ્થાન વિચ્યુતા ॥ સ્થિત્વા સ્થિત્વા ચલ તિયા સાસ્મૃતા ॥
પ્રાણ નાશિની ॥ ૯૮ ॥ આતિક્ષીણાચ શીતાચ જીવિત હંત્ય સંશયમ્ ॥

ને નાડી પોતાની જગા છોડી, આગળ પાછળ રહી રહીને ચાલે; એવી ખેડું પ્રકારની નાડી, રોગીના પ્રાણનો નાશ કરેછે. અગર ને નાડી ઘણી ધીમી, ક્ષીણ થઇ હોય અથવા ઘણી, શીતળ થઇ હોય તે નાડી, જરૂર પ્રાણનો નાશ કરેછે.

જ્યરોદિક તાવની નાડીના લક્ષણ.

જ્વર કોપેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥ ૯૯ ॥ કામ
ક્રોધા દ્વેવે દ્વેગા ક્ષીણા ચિંતા ભય પ્લુતા ॥ મંદાગ્ને : ક્ષીણ ધાતોશ્ચ નાડી
મંદ તરાભવેત્ ॥ ૧૦૦ ॥ અસૂકૂ પૂર્ણા ભવે ત્કોષ્ણા ગુર્વીસામા ગરીયસી ॥

હનકા તાવનોં કોપ હોય તો નાડી, ગર્ભ છતાં મોટા વેગથી ચાલે છે. યૈરી ઇત્યાદિક ઉપર મોહી પડવાથી; અથવા ગુરુથે થવાથી જ્વેરથી નાડી ચાલેછે; પણ ધારતી અને ખીકે નાડી ક્ષીણ, એટલે ધીમી થાય. જેની ભૂખ ખેસીજીવ અગ્નિ મંદ થાય; અથવા જેના શરીરમાં ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય, તેની નાડી ઘણીજ નબળી થાય. અગર લોહીના કોષે નાડી જોહીને મળી, થોડી થોડી ગર્ભ છતાં પથ્થર જેવી શક્ત થાય. (આવેશ યુક્ત) ઇચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી, ઘણીજ શક્ત થાયછે.

સુખાકારી નાડીના લક્ષણ.

गलध्वी वहति दीप्ता मेस्तथा वेगवती भवेत् ॥ १०१ ॥ सुखित
स्थिति राज्ञेया तथा बलवती मता ॥ चपला क्षुधितस्या पितृप्तस्य
वहति स्थिरा ॥ १०२ ॥

જે માણસની જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત, એટલે ભૂખ સારી લાગેછે. તેની નાડી રૂના જેવી સુવાળી, અને પાણીના રેલાની રીતે ચાલેછે. સુખી માણસની નાડી સ્થિર છતાં બળવાન હોય. ભૂખ્યાની નાડી ચંચળ હોય, ભોજને વૃદ્ધ થયેલાની નાડી, નીચ્છળ એટલે અચલ હોયછે.

વૈદને તેડવા જનાર વિશે.

दुता : स्वजा तयोव्यंगा : पटवो निर्मलां बराः ॥ सूखिनोश्च वृषा
रूढा : शूभ्र पुष्प फलै र्युता : ॥ १०३ ॥ सूजातय : सूचेष्टाश्च
सजीव दिशि संगता : ॥ भिषजं समये प्राप्ता रोगिण : सुख हेतवे ॥ १०४ ॥

વૈદને તેડવા જનાર વિશે, અથવા હરેક સવાલ વિશે કેમ થવું જોઈએ. તે રોગીની ન્યાતનો અથવા સગો હોય, તે હાથ પગ ઇત્યાદીએ ખોડ ખાપણ વગરનો, અથવા કંગાળ નહોય; સર્વે પ્રકારે કુશળ જોઈએ. અથવા સર્કેદ પોચાક પેહરેલો, ઘોડા અથવા બળદ ઉપર બેઠેલો, સર્કેદ રસ ભરેલા કુલો સાથે હોય. ઉત્તમ પ્રકારે જેનો જન્મ હોય. દેખાવડા શરીરનો, અને જેનો ધંધો ઉત્તમ પ્રકારનો હોય. રોગક્રમાં અકારછે, મોટે તેના ઉત્તમ દર્શણ અને ઉત્તમ વેશ હોય; તેના નાકનો શૂર નહિં વેહેતો હોય, તે બામુએથી આવેલો હોય; અગર બૃહ-

રૂપતીની પૂર્વે ઉત્તરેથી સારો દિવસ જોઈ, વૈદને ઘેર આંખો હોય તો રોગી સારો થાય. દખ્ખણ દોશાએથી આંખો હોય તો નરસ.

વૈદને તેડવા જતારને સારા નરસા શકન.

વૈદ્યા વ્હાનાય દૂતસ્ય ગચ્છતો રોગિણ : રુક્તે ॥ નશૂનં સૌમ્ય શકુનં પ્રેદીસંચ સૂત્રા બહમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

તેડવા જતારને જતરાણું, મુંદંગાદિ વાજીંત્રાદિક સાગ શકન, મળે તો રોગીને નરસ; પણ તેજ, કુજથી ઇલાદિક નરસા, શકન મળેતો સાર થાય.

રોગીને ઘેર જતાં વૈદને સારા નરસા શકન.

ચિકિત્સાં રોગિણ : કર્તુ ગચ્છતો મિષજ : શૂભમ્ ॥ યાત્રેયં સૌમ્ય શકુનં પ્રોક્તં દીપં ન શોભનમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

જતરે જતારનું ટાણું, નગારા, મુંદંગ, શંખ, વેદધ્વની, લગ્નનાગીત, છાકરા સાથે પતિવ્રતા બૈરી, વાજરડા સાથે ગાય, ઘાએણા પોથાકે જાવનાર ઘાંભી ઇલાદિક સારા શકન વૈદને રસ્તે મળ્યા તો રોગી સારો થાયછે. અગર તેજ, કુજથી, તજ, રૂ, કુંડો, પથ્થર, રાખ, ચિખ્ખલ, સતી સરસી, મરડું, સાગવાન બાકડાં ઇલાદિક મળે તો રોગીને નરસ.

કહેવા રોગીને ઓપડ આપવું.

નિજ પ્રકૃતિ વર્ણાભ્યાં યુક્તઃ સત્ત્વેન સંયુતઃ ॥ ચિકિત્સ્યો મિષજા રોગી વૈદ્ય મક્તો જિતેં દ્રિયઃ ॥ ૧૦૭ ॥

જે રોગીની અસજ પ્રકૃતિ અને શરીરનો રંગ ન બદલાતાં સત્ત્વ ગુણે હોય; જીભ ઇલાદિક ઇંદ્રિયો વંશમાં રાખે; એવા રોગીને ઓપડ આપવું, નહીં તો વૈદે ઓપડ આપવું નહીં.

રોગીને પ્રથમ દુષ્ટ સપના વિશે.

સ્વપ્ને ધુનમ્ના ન્મુંડાંશ્ચ રક્ત કૃષ્ણાં વરા વૃતાન ॥ વ્યંગાંશ્ચ વિ કૃતા ન્કૃષ્ણાન્સ પાશાન્ સાયુધાનાપિ ॥ ૧૦૮ ॥ બધનતો નિદ્રત શ્વાપિ દક્ષિણાંદિ શમાશ્રિતાન્ ॥ માહિ ષોટૂ લરા રુદ્ધા ન્ત્રીપું સોર્યસ્તક પશ્યતિ ॥ ૧૦૯ ॥ સસ્વસ્થો લભતે વ્યાર્ધિ રોગી યાત્યેવ પંચતામ્ ॥

નાગો મુડેણા બાવો, લાજ, કાળા પોથાકે નાક કાન કાપેણા; પાંગણો; ખુદો; ખુસરો; કાળો સિધી જેવો; હાથમાં કાંસો; તરવાર; ઇલાદિક હથિયાર પકડેણા. બાંધી મારનારો; દખ્ખણ દશાએ રહેનાર, ભિંશ, ઊંઠ, ગધેડા ઉપર બેઠેણા ઇલાદિક ખરાબ સપના જોવાથી, જેની પ્રકૃતિ સારી હોય, તે રોગી થાય; પણ રોગીએ જોવાથી મરણ પામે.

ખીજા અરાખ સપના.

અધોયોનિ પત લ્યુચ્ચાજ્જલે ડમ્રીવા વિલીયતે ॥ ૧૧૦ ॥ શ્વાપદૈ
ર્હન્યતેયો ડપિમત્સ્યા દૌર્ગંલિ તોભવેત્ ॥ યસ્યનેત્રે વિલીયેતે દીપો નિર્વાણતાં
વ્રજેત્ ॥ ૧૧૧ ॥ તૈલં સૂરાં પિત્રે દ્વાપિ લોહં વાલભતે તિલાન્ ॥ પક્વાન્
લભતે શ્નાતિ વિશેત્કૂપં રસાતલમ્ ॥ ૧૧૨ ॥ સસ્વસ્થો લભતે વ્યાધિં
રાગી યાતેવ પંચતામ્ ॥

પોતાને પર્યંત ઝાડો હલ્યાદિક જાંચેથી પડેલો; પાણીમાં બુડેલો;
અગ્નિમાં બળેલો; કુત્રાએ વમોડેલો; માંછલાએ ખાધેલો; એકાએક
આંધેલો થયેલો કે, દીવા એકાદર્ધ ગએલા જોય; દારૂ પીધેલો; લોહું;
તત્તમળેલા; રાંધેલું અનાજ મળ્યું કે ખાધું; આંડવામાં ભરાયેલો; પા-
તાળમાં પેસેલો; એવા કુષ્ટ સપના નિરોગીએ જોવાથી રોગી થાય,
પણ રોગીએ જોવાથી મરાણ પામે.

કુષ્ટ સપના જોવાથી ઉપાય.

દુઃસ્વપ્ના ન્યેવ માદીનિ દૃષ્ટવા વૂ યાજ્ઞ કસ્ય ચિત્ ॥ ૧૧૩ ॥
સ્નાનં કર્યા દુષસ્યે વદદ્યા દ્વેમતિ લાનયઃ ॥ પઠે ત્સ્તોત્રાણિ દેવાનાં રાત્રી
દેવા લયે વસેત્ ॥ ૧૧૪ ॥ કૃત્વૈ વંત્રિ દિનં મર્ત્યો દુઃસ્વપ્ના સ્તરિ મુચ્યતે ॥

અગાઉ કહેલા અરાખ સપના જોઈ, કોઈ પાસે ન કહેતાં સોનાનું,
તપનું, તથા લોહકાનું દાન આપી કુષ્ટદેવનું સ્તોત્ર વાંચવું, રાતના દેવ-
સ્થાનમાં જગરાણ કરી ભક્તિ કરવી. એવી રીતે ત્રણ રાતદિવસ ક્રીધાથી,
અરાખ સપના દેખાતા અંધ પડે.

સારા સપના.

સ્પર્શંયુયઃ સૂરાન્ ભૂપાન્ જીવંતઃ સુદૃદો દ્વિજાન્ ॥ ૧૧૫ ॥
ગૌસ મિદ્ધામિ તીર્થા નિપશ્યે ત્સુખમ વાન્પુયાત્ ॥

સપનામાં હંદ્રાદિ દેવ રાજ્ય મિત્ર ગાય ખ્રામણને હવતા, બજતો અગ્નિ
વીર્યો હલ્યાદિક રોગી જોવાથી સારો થાય, નિરોગીને સુખ ઉપજે.

સુખી થવાના સપના.

તીર્ત્વાક લુષ્ણી રાણિ જિત્વા શત્રુ ગણાનાપિ ॥ ૧૧૬ ॥
આરુત્થ સીધ ગોશીલ કરિવાહા ન્સૂખિ ભવેત્ ॥

જે સપનામાં પોતાને ચિખલે ખરડાયેલો; તરીને ન્યાર ઉતરેલો શત્રૂને
છોડેલો સર્કેધર જાય. હાથી ઘોડે બેઠાથી સુખી થાય.

ખીજા સારા સપના.

અગમ્યા ગમનં લેપો વિષ્ઠાંયારુ દિતં મૃતિં ॥ ૧૧૭ ॥ આમમાં
સાક્ષનં સ્વમે ધના રોગ્યા મયે વિદુઃ ॥

સપનામાં દુષ્ટ સ્ત્રીનો સંગ; જવું જ્યાં ન ઘટે ત્યાહ ગમ્યેલો;
નરકમાં પડેલો, પોતે રડેલો કે ખીજાને રડતા જાય, પોતાનું મરણ.
કાચું માંસ ખાધેલું ઇલાદિક રોગી જોવાથી સારાં થઈ દોહત મળે.

તિજા સારા સપના.

જલૈકા ભ્રમરી સર્પો માક્ષિકા વાપિયં દશેત્ ॥ ૧૧૮ ॥
રોગી સમૂયા દારોગ્યઃ સ્વસ્થો ધન મવા ન્પુયાત્ ॥

સપનામાં જળો, ભંમરા, કાગી મધમાંજે, સર્પો ઇલાદિક કરડે
તો રોગી સારો થાય; અને નિરોગી હોય તેને ધન મળે.

इति श्री दामोदर सूनु शार्ङ्ग धरेण स्तुतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

માગધ ભાષામાં ઓપડોનું વર્જન.

શુકા ઓપડોનું વર્જન	૨ પ્રમૃતની કુંડવ... ૧	૨૦ ગરેન—શકરપત્ર ૧
૩૦ પ્રમાણુની વંશી ૧	૨ કુંડવની શરાવ ૧	૩ શકરપત્ર—દરામ ૧
૬ વંશીની મરીચી ૧	૨ શરાવની પ્રસ્થ ૧	૮ દરામ—અગિશ ૧
૬ મરીચીની રાધ ૧	૪ પ્રસ્થની આદક ૧	૧૨ અગિશ—પાંઈડ ૧
૩ રાધની શરશી ૧	૪ આદકની દ્રોણ ૧	કલીંગ પરીભાષાના.
૮ શરશી જવ... ૧	૨ દ્રોણની શૂપ... ૧	૧૨ સરશીનો જવ ૧
૪ જવ—વાલ... ૧	૨ શૂપની દ્રોણા .. ૧	૨ જવનો—વાલ ૧
૬ વાલ—માશો ૧	પાંણી જેવો વસ્તુનું મા	૩ વાલનો—વલ્લ ૧
હેમ અને ધામ્યક વર્જન.	પટું. ચાર આંગળ સં	૮ વાલનો—માશો ૧
૪ માશાનો ટાંક... ૧	મચોરસ અને તેટલુંજ	૪ માશાનો—શાણ ૧
૨ ટાંક—દૂધ્રભ... ૬	જાડું લોખંડનું કે	૬ માશાનો—ગદવાનો ૧
૨ દોહનોએકકર્ષ, તોલો ૧	મટોડીનું કરવું.	૧૦ માશનો—કર્ષ ૧
લીલા ઓપડનું વર્જન.	અંગ્રેજી ઓપડ પાણી	૪ કર્ષોનો—પલ ૧
૨ પળની પ્રમૃત... ૧	જેવું ભરવાનું વર્જન.	૪ પલનો—કુંડવ ૧

નિદાન પંચક.

નિદાન એટલે શું ? દરએક રોગની પરીક્ષા; વાયુ, પિત્ત કે કફમાં, હરએક બગડ્યાથી સર્વે રોગનું મૂળ થાયછે; તે ઉપર રોગ વધારનાર બોગકે આધારી, વાયુ ધ્યાદિ બગડી તેના કોષે હરએક નવા રોગ થાયછે. તે વિશેષ્ટાંતકે; હરએક સંતાપ થવાથી, લોહી ઉકળીને પિત્ત બગડે; તેને રક્તપિત્ત કહેછે; તેમાંથી તાવ ઉત્તપન્ન થઈ શ્વાસ, હાકાશ, કમળો, પલીહા રોગ; પિંડરોગ થાયછે; તે વધ્યાથી પેટમાં ત્રજંદરાદિક થઈ શેખ્તે આવેછે. હરસથા પેટમાં ગોળાદિક રોગ થાયછે; ચત્રકમથી ખારી થાયછે. તેમાંથી કફ થઈ ધાતુનો ક્ષય થઈ રાજ ક્ષય થાય, જે સર્વે રોગનો રાજાછે. મોટે પ્રથમ જે રોગ થયો, તે એખલો હોય તેનો ઉપાય કરવો. તરત ઉપાય ન કરેથી નવા રોગો મળી માહાસમર્થ થાયછે.

દેહલાક રોગો એવાછે કે નવાને ઉત્તપન્ન કરી, પોતે બેચીજાયછે, પણ દેહલાક ખીજને ઉત્તપન્ન કરી, પોતે પાણુ રહેછે. તેનું કારણ કરીને જાણવુંછું કે, ચત્રકમ ન જતાં, ખારી થાયછે; હરશ નજતાં, પેટના અનેક રોગ તથા ગોળાનો રોગ થાયછે. એવા હજારોરોગ ઉત્તપન્ન થાયછે. તેની પરિક્ષા બરોબર થઈ તો, રોગ નાશપામે; અગર ઉઝડી પરિક્ષા કરી તો શરીર નાશ પામેછે.

અનુપાન પ્રકરણ.

૧ સન્નિપાત ધ્યાદી વાયુ ઉપર આદાતા રસમાં એપડ ભેળીને આપવું. ૨ ખારી, કફ શ્લેષ્મ ઉપર અંડૂજસાના રસમાં અથવા મરી, સુંક. પીપરના ચુરણમાં. ૩ હરએક તાવ ઉપર મધ અને પીપરમાં; કરીને તાવે ઉચ્ચો માર્યો હોય તો કરીવાતું, નાગરમાય, પિત્તપાપડમાં. ૪ સંગ્રહણી ઉપર જસમાં. ૫ પેટના જીવડા કે ક્રમે ઉપર વાવડીંગમાં. હર્ષ ઉપર પિત્તક, ભિન્નામાં. ૭ પાંડું રોગ ઉપર લોહ મહૂર. ૮ ક્ષય ઉપર શિજાજીત. ૯ શ્વાસ, સસરી ઉપર બારંગમુગમાં; સુંકમાં. ૧૦ પર્મા ઉપર આમળા, હળદ; શકર ત્રીફલામાં. ૧૧ તૂપા ઉપર સોનાને જગકારી તે પાણીમાં. ૧૨ તાવ અને તૂપા ઉપર લોખંડને છમકારી પાણીમાં. ૧૩ પિત્ત, વાયુ, કફ ત્રણે રોગ ઉપર આદાતા રસમાં કે મધમાં. ૧૪ સુજ વાયુ ઉપર હિંગ અને લીંગાં. ૧૫ આમવાયુ ઉપર કરંજ, ગૌમૂત્ર. કે એરડયા તેનમાં. ૧૬ તૂપા ઉપર ત્રિકળા, પીપર. ૧૭ એરર ઉપર સોનું છમકારેલાં પાણીમાં. ૧૮ ખારી ઉપર રિંગણીમુગ, ત્રિકટમાં. ૧૯ વાયુ ઉપર ગુગલ, લયણ અને ઘી. ૨૦ રક્તપિત્ત ઉપર અંડૂજસામાં. ૨૧ ફેફસો ઉપર ઘોડાતજ, અકઝગરો, મધમાં. ૨૨ પેટની કબજાવાત ઉપર જીલાખ. ૨૩ વાતરક્ત ઉપર ગુળવેજ, એરંડયું. ૨૪ અરદિત વાયુને અડદના વડા અને માખણ. ૨૫ મેદોરોગને મધ પાણીમાં. ૨૬ ધ્રુપણી કે પદર રો-

ગને લોખં. ૨૭ અરથી ઉપર ખીજોરા, દાડમ. ૨૮ નાથુર ધત્વાદી વરણને ત્રિકળા, ગુગલમાં. ૨૯ શાકાતુરને દરમાં. આમળપિત્તને દ્રાક્ષ. ૩૧ પીશાળ અગ્રકતા ઉપર શતાવરી કે ભુરા કોહોલાના રસમાં. ૩૨ આંખોના રોગને લિક્ષ્માં. ૩૩ ઉન્માદને જીનું ધી ૩૪ નિદ્રા ન આવતી હોય તેને બેશનું દુધ. ૩૫ શરીર સડાને ખેરની મારના ઉકાળામાં. ૩૬ શરિત કોહોડને ચીત્રીકાળામાં. ૩૭ અજીર્ણ અને ઘણી નિદ્રાને હિમજ અથવા બુખ્યા રાખવું. ૩૮ ઓકારી ઉપર ભાતગીધાણી. ૩૯ શરીરના જીવડાથી માથું દુખવા ઉપર તીક્ષ્ણ ઓષડગી તપખીર સુંઘાડવી. ૪૦ પાસળાના શુભને ઉપલેટ મૂળ. ૪૧ મૂરછા ઉપર પાણી વગેરે છાટવું. ૪૨ શરીર દુખવું થવું તો પૂછીનો ખોરાક. ૪૩ પિશાળની પથરી ઉપર શિલાજીત. ૪૪ પિશાળ બંધ થયો તો મુગના કુમળા પાત્રોના રસ અને શુરોખાર એક્ટો કરીને. ૪૫ ગાંઠને વાયવર્ણી છાલ. ૪૬ વિદ્રવી રોગ વાલાની શકતી પ્રમાણે લોહી ફહાડવું. ૪૭ ઉચકીને લાખનો રસ, અથવા નવશાગર ચુનો લીખ્તના રસમાં કાલવીને સુંઘાડવું. ૪૮ બળતરને થંડા ઉપાય. ૪૯ ભગનદર ઉપર કુત્રાના હાડકાને ગધેડાના લોહીમાં ઘસીને સંખ પૂષ્પના રસમાં મેળવીને લગાડવું. ૫૦ શબ્દ ખુલવા ઉપલેટ મૂળ મધમાં ઘસીને ચટાડવું. ૫૧ સારદી, શેત્ય ઉપર નાગરવેલ, મરી ઈત્યાદી ઉષ્ણ ઉપાય કરવા.

ઓષડના અંગરસનું વર્જન.

ઓષડનું અંગરસ પીવાને જીદું જીદું વજન લણાવેલું નહોય તો સરખે વજને સર્વે લેવું; પણ મોહ્ય માણસે દરેક વખતે તોલા ૧ થી ૨ લેવું તેમાં પાણી નાખવું હોય તો ત્રણ તોલા નાખી, ખાર કલક અગાઉ ભીજવી વાટીને, કપડાંડ કરવું. તેમાં શાકર, રાંણી મધ, જીનો ગોળ મેળવવા લખ્યું હોય તો તોલા ૦ થી ૧ સુધી નાંખવો; પણ ચુરણ મેળવવું હોય તો તોલા ૦ થી ૦૫ સુધી ડાહીને પાવું.

ઉકાળો અથવા કુવાતનું વર્જન.

જીદું જીદું વજન લખ્યું ન હોય તો, સરખે વજને તોલા ૨ થી ૪ સુધી મોહ્ય માણસ માટે લેવું. તેને છુંદી મટોડીના વાશનમાં શર ૧ થી ૨ પાણી નાખી, મંદગ્નીથી ઉકાલવું; પાણી બળતાં આઠમા ભાગ રહે તે જાંફ બરેલું પાવું. ખાળક માટે તોલા ૦ થી ૧ સુધી લેવું. શાકર નાખવી હોય તો, વાધું ઉપર ચોથે, પિત્ત ઉપર આઠમે, અને કફ ઉપર સોતમે હીરસે. મધ નાંખવું હોય તો, કફ ઉપર ચોથે, પિત્ત ઉપર આઠમે, વાધું ઉપર સોતમે હીરસે એક ભાગ નાંખવું. જીર, ગુગગ, હરએક ખાર કે સિલાજીત હીંગ સેકાને લખ્યું હોય તો,

મોહરા માણસ માટે વાલ ૧ થી ૫ સુધી; નાખવી. દુધ, ઘી, ગોળ; તેજ ઇલાદિમાં નાખવા લખ્યું હોય તો, મોહરા માણસ માટે તોલા ૦૧ થી ૧ સુધી નાખવું. કેટલીક વખતે ગર્ભ પાણીમાં ચુરણ ડાહીને, અથવા રાત્રે કુટી ભીજવી મુકીને પ્રાતઃકાળે, અંગરસ પીવાને લખ્યું હોય, તો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પીવું.

ચુરણનું વર્જન.

શુક્રેલા ઓષડો કુટીને વચ્ચે ગોળ કરી ચુરણ કેહેછે. તે દરએક મોરા માણસને તોલા ૦૧ થી ૧ સુધી આપવું; અને નહાના બાળકને ૧ વાલથી ૫ વાલ સુધી આપવું. ચુરણમાં ગોળ નાખવો હોય તો, સરખા વર્જને. શાકર બમણી; હિંગ હોય તો સેકીને ષુદ્ધ નાખવી. ઘી બમણું નાખવું. પાણીમાં ડાહીને ઓષડ પીવું હોયતો, ચોમણું પાણી નાખવું. દરએક ઓષડ ઉપર પાણી કે દુધ પીવાનું લખ્યું હોયતો, વાકુ ઉપર તોલા ૧૨, તિલ ઉપર તોલા ૮, અને કફ ઉપર તોલા ૪ સુધી પીવું; જેથી સર્વે ઓષડ પેટમાં જઈ, આપ્તા શરીરની નેસોમાં પસરે. ચુરણને ત્રિપુળી કે ગઉમુત્રનો પૂટ આપવો હોય, તો રસમાં ચુરણ ભીજવ, તેટલા રસમાં ભીજવીને ખતવું.

સનેહપાક; ઘિ, તેલમાં ઓષડના પાકનું વર્જન.

ઓષડના ઉકાળાથી ચોમણું ઘી, તેજાદિક લેવું; તેથી ચોમણું પાણી દુધ નાખીને મંદાગ્નિયે ઉકાળી પાણી બાળવું; ઘી તેજાદિક રહ્યથી, મોરા માણસને તોલા ૧ થી ૨ સુધી આપવું. કુમળું ઓષડ હોયતો ચોમણું અને શક્ત હોયતો આઠઘણું સોળઘણું પાણી નાખવું. ઓષડની સર્વે રીત અને વર્જન અતાવેલુંછે; તોપણ રૂતુ, નહાના મોરા નખાના, વૃદ્ધ રોગીની શક્તિ ઉપર પૂરતો વિચાર કરવો. ઓષડમાં દુધ, દહી, છાશ, મેળવવી હોય તો આઠઘણું નાખવું; તેનો સારો પાક કરવા ચોમણું પાણી નાખવું; પાણી બગવાથી સીધું થશે. તેની તપાસ કરવા એક ટીપું અન્નિ ઉપર મુકવાથી, તડતડ અવાજે થાય તો તૈયાર થયું. શીણ આવે તો તેલ થયું; શીણ ન આવે તો ઘી થયેલું જાણવું.

ચોથો અધ્યાય પ્રાર્ભ.

દીપન પાચન ઓષડો.

પચ્ચેન્નામં વન્હિકૃચ્ચ દીપનં તદથા મિશિ ॥ ૧૧૯ ॥ પંચસ્યા મન્નવન્હિચ્ચ કુર્યાં ચંતાદ્ધિ પાચનમ્ ॥ નાગ કેસર વાદ્ધિયા ચિત્રો દીપન પાચન : ॥ ૧૨૦ ॥

તે ઓષડીથી આંમનું પાચન થતું નથી, અને ભૂખ વધારે તે દીપન સમક; વરીઆળી. તે આંમનું પાચન કરે, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતી નથી, તે પાચન સમક નાગકેશર. અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી આંમને પચાવનાર ચિત્રકૃષ્ણ; તેમાં દીપન પાચન બેહું ગુણ છે.

સંશમન ઓષડો.

નશોધયતિ નદ્વેષ્ટિ સમાનુ દોષાંસ્તથો દ્રતાન્ ॥ શમીકરોતિ
વિષમાન્ શમનં તદ્વથા મૃતા ॥ ૧૨૧ ॥

તે વાતાદી દોષને સરખા રાખી, તેના દ્વેષ અને શોધન નક્કી વિષમ ભાવ જોઈ વધેલો વાયુને સમાવે, તેને સંશમન સમક ગુણવેદ છે.

અનુલોમન ઓષડો.

કૃત્વા પાકં મલાનાંય ઢિત્વા બંધ મધો નયેત ॥ તચ્ચાનુ
લોમનં જ્ઞેયંયથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥ ૧૨૨ ॥

તે ઓષડો મળેના દોષ શાંત કરી પચાવે, મસળે, જુદો જુદો પાડે, બંધ દોષને મળ જુદો પાડી આડા પિસાળ માર્ગે પાડે છે. તે અનુલોમન મોટી હરડે લીમળ.

શ્રંસન ઓષડો.

પક્ત વ્યંયદ પક્તૈવ શ્લિષ્ઠકોષ્ઠે મલા દિકં ॥ નયલ્પઃ
સંસનં તદ્વથા સ્યાત્કૃત માલકઃ ॥ ૧૨૩ ॥

તે રોગોના દોષે મળ મૂત્રદિકનું પાચન ન થતાં કોઠામાં લપટાઈ રહે, તેને પોતાના બળે જળ્યીથી બહાર પાડે, તે શ્રંસન સમક ગરમાળાની શિંગનો ગર.

બેદન ઓષડો.

મલાદિકં મવદ્ધં વાયદ્ધ દ્વંપિંહિતં મલૈઃ ॥ મિત્વાઽધઃ પાતય
તિદ્વેદનં કટુકી યથા ॥ ૧૨૪ ॥

તે વાતાદીક દોષે આડો પિસાળ ઈત્યાદિ મળ શુદ્ધાધને ગાંઠો બંધાય, તેને છુટો પાડી આડા પિસાળ માર્ગે બહાર પાડે, તે બેદન (કડું) છે.

રેચન ઓપડો.

વિપકં યદપકં વામલા દિદ્રવતાં નયેત્ ॥ રેચયત્ય પિતરજ્ઞેયં
રેચનં ત્રિવૃતા યથા ॥ ૧૨૬ ॥

અનાદિક ખોરાકના સારી રીતે પાક ન થતા, કાચો રહ્યાથી, વાધુનાં દોષે અંધાય અથવા ન પાકે, તેને જે પોતાના બળે પાણી જેવો કરી, આડા પીસાળ માર્ગે વેહવડાવે, તેને રેચન સમક નિશોત્તર કેહેછે.

વમન ઓપડો.

અપક પિત્ત શ્લેષ્માણં બલાદૂર્ધ્વં નયે તુયત્ ॥ વમનં તાદ્ધિ
વિજ્ઞેયં મદનસ્ય ફલં યથા ॥ ૧૨૬ ॥

કાચ્યા પિત્ત અને કફને જોડથી ઉત્તરી માર્ગે કહાડેછે, તેને વમન કેહેછે; તે મેનફલ ગેળફલ મિઢોળ.

સંશોધન ઓપડો.

સ્થાનાદ્વ હિર્નયે દૂર્ધ્વ મધો વામલ સંચયમ્ ॥ દેહે સંશો ધનં
તત્સ્યા દેવ દાલિ ફલં યથા ॥ ૧૨૭ ॥

પોતાની જગ્યાએ એકડો થએલો વાધુ પિત્ત અને કફ મળી બળ કરેછે, તેને જે ઓપડ છોડવી ઉત્તરી માર્ગે, નાકવાટે અને નિચે દબાવી આડા પિસાળ માર્ગે બહાર કહાડે તે શરીર સંશોધન, દેવડંગરી, કાંટે ધંધાવન, કુકડવેળછે.

છેદન ઓપડો.

શ્લિષ્ઠાન્ કફા દિકાન્ દોષાનુ ન્મૂલ યતિ તદ્વલાત્ ॥ છેદનં
તદ્વવક્ષા રોમ રિચા નિશી લાજતુ ॥ ૧૨૮ ॥

કફ પિત્ત વાધુ એક એક સાથે મળી અંધાયલા રોગને પોતાના બળે, જુદોકરી છુટો પાડે તેને છેદન કેહેછે. તે જવખાર ઇત્યાદિ ખાર, સુંક, મરી, પીપર, શિલાશૃત બાણવા.

લેખન ઓષડો.

પાતૂન્મલાન્વા દેહસ્ય વિશોષ્યો લેખયેચ યત્ ॥ લેખનં તદ્ય
થા ક્ષોદ્રં નીરમુષ્ણં વચાયવા ॥ ૧૨૯ ॥

જે ઓષડો રસા દિ ધાતુ અને વાતા દિ દોષો શોષીને પાતળા ક-
રેછે. તે ઓષડો લેખન જાણવા; તે મધ; ગર્ભ પાણી; ધોડાવજ; જવ.

ગ્રાહી ઓષડો.

દીપનં પાચનં યત્સ્યા દુષ્ણત્વા દ્રવ શોષકમ્ ॥ ગ્રાહિતચ
યથા શૂઠી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥ ૧૩૦ ॥

જે ઓષડો ગ્રાહીયુલેથી ભૂખવધારે, આમા દિકનું પાચનકરે
અને તેમાં ઉણુ યુણુ હોય, તેથી જળ સ્વરૂપ જે કફાદી રોગ અ-
ને ધાતુ તથા મળ મૂત્રાદિક શોષે; તેને ગ્રાહી કહેછે. તે સુંક. તણુ-
જાતના જીરામાં કાપિજીરી વાપરવી અટકે; ગજપીપર.

સ્તંભન ઓષડો.

રૌક્ષ્યા ચ્છૈસ્યા ત્કષાય ત્વા લઘુ પાકા ચય દ્વેવત્ ॥
નાતકૃત્સ્તંભનં તત્સ્યા વથા વત્સ કટું ટુકૌ ॥ ૧૩૧ ॥

જે ઓષડો રક્ષયુલે, અને શીતળ વીર્ય તથા પુરા રસે હોવા
છતા, પાચન થવાને હલકી હોય; એવા ઓષડો આધાથી, વાયુને ઉ-
પખાવે માટે તેને સ્તંભન કહેછે; તેકુડા—ટુંદ જાણવા.

રસાયન ઓષડો.

રસાયનંચ તજ્જેયં યજ્જરા વ્યાધિ નાશનમ્ ॥ યથામૃતા રૂ-
દંતીચ ગુગુલુચ્ચ હરીતકી ॥ ૧૩૨ ॥

જે ઓષડો શરીરમાં પ્રવેશકરેલા રોગ દૂર કરેછે; તેને રસાય-
ન કહેછે; તે યુગવેન- રસવંતી- સોધિલો યુગળ; સુરવારી હરડે.

વાજીકરણ ઓષડો.

યસ્મા દ્રવ્યાદ્દેવેત્ત્રીષુરુષો વાજી કરં ચતત્ ॥ યથા ના
મગલા દાસ્તુ બીજંચ કપિ કચ્છુજં ॥ ૧૩૩ ॥

જે ઓષડો ધાતુને વધારી પુરૂષોને, બૈરીના વિવ્યમાં અને બૈ-
રીઓને પુરૂષોના, વિવ્યમાં ખુશી સહીત સામર્થ આપનારા, ઓષડો.

ડાને વાછકરણ કહેછે. તે ચક્ર બિંડી અથવા કારકી; શતાવરી.
શકર; દૂધ; કવચી અથવા ખાજવણીના ખીજ ઇત્યાદિક જાણવાં;
ધાતૂને વધારે કરનારા ઓપડો.

યસ્માન્નુ કસ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યા ચ્છુકલંચ તદુચ્યતે ॥ યથા
શ્વગંધા મુસલી શર્કરાચ શતાવરી ॥ ૧૩૪ ॥

જે ઓપડોથી ધાતૂને વધારે થાય તે શૂકલ જાણવા. તે આ-
સંગ; મુસળી; શતાવરી; ઇત્યાદિક જાણવાં.

ધાતૂને ચેતવનારા અને તેને ઉત્પન્ન કરનારા ઓપડો.

દુગ્ધં માપાશ્ચ મહ્યા તંફલ મજ્જા મલા નિચ ॥ પ્રવર્તકાનિ
કથ્યંતે જનકાનિચ રૈતસઃ ॥ ૧૩૫ ॥

શૂક ધાતુને ચેતવનારી અને તેને ઉત્પન્ન કરનારા ઓપડો
માં દૂધ; આડઃ ભીલામાંફળ માહેની મીઝ; આમળા ઇત્યાદિક જાણવાં.

વાછકરણ ઓપડોને નિષેદ કરનારા-

પ્રવર્તની સ્ત્રી શુકસ્ય રેચનં વૃહતી ફલમ્ ॥ જાતી ફલં
સ્તંભકંચ શોષણીચ હરીતકી ॥ ૧૩૬ ॥

શૂક ધાતુને ચેતવનારી બેરીછે, અને તે ધાતુનું રેચન ઓટલે
ધોઈના પાનનાર માત રિંગણી ઓટલે જંગલી રિંગણા; રિંગણીફળ; ઇ-
ત્યાદિક ગર્ભવરુદ્ધ; તથા ધાતુને રચંબન ઓટલે અટકાવનાર જાયફળ
અને ધાતુનું શોષણ કરનાર હિંગુ હરડે જાણવી; તેમજ શ્લોકોમાં
કાલગડા ધાતુને દય કર્તા બનેલુંછે.

સૂક્ષ્મ ઓપડો.

દેહમ્ય સૂક્ષ્મ છિદ્રેષુ વિશે દ્યમ્સૂક્ષ્મ મુચ્યતે ॥ તદ્વથા સૈધવં
દૌદ્રં નિવસ્તૈલં રુબુદ્ધ વમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

શરીરમાં રેમિરેમ બીણા રંધ્રાદિક વિષ્ણુછે. તેમાં જે ઓપડો પ્ર-
વેશ કરેછે તેને સૂક્ષ્મ કહેછે. તેમિધાલણ; સધ; કડોળા લિખડો;
અથવા તેનું તેલ; તેલનુંતેલ; એરંડનુંતેલ ઇત્યાદિક જાણવા.

વ્યવાયિ ઓપડો.

પૂર્વે વ્યાપ્યા ચિલં કાયં તતઃ પાકંચ ગચ્છતિ ॥
વ્યવાયિ તદ્વથા મંગા ફેનં ચાહિ સમુદ્રવં ॥ ૧૩૮ ॥

જે ઝોષડો અપકવચ એટલે કોહાગી, અગ્નીમાં નજતા આ-
આ શરીરમાં વ્યાપીને, જેમ દારૂ અથવા ઝેરી વસ્તુનીરીતે પસરેછે;
તે ભાંગ; અક્રીણુ ઇત્યાદિક જાણવાં.

વિકાસી ઝોષડો.

સૈધિ બંધાસ્તૂ શિથિલાન્ય ત્કરોતિ વિકા શિતત્ ॥
વિશ્લે ઘોજશ્ચ ધાતુ મ્યો યથા ક્રમુકકો દ્રવાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

જે ઝોષડો આપ્ત શરીરના સાધે સાધાને શિથિલ એટલે
જકડે, ઢીલાકરી રસાદી ધાતુમાંથી ઉપજેલા (વિજ) બળને ઢીલા કરનારને
વિકાસીકેહેછે; તે સોપારી; કોદરા નામે અનાજ ઇત્યાદિક જાણવાં.

મદકારી પદાર્થ.

બુદ્ધિ લુંપતિયદ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે ॥ તમોગુણ પ્રધાનંચ
યથા મદ્યં સૂરાદિકં ॥ ૧૪૦ ॥

જે પદાર્થ તમો ગુણુનો પ્રધાન હોવાથી બુદ્ધિને ઢાકી નાખેછે,
તેપદાર્થ મદકારી જાણવા; તે સુરાદિક મદ્ય એટલે સર્વેજાતનોદારૂ.

જીવ લેનાર ઝોષડો.

વ્યવાયિચ વિકા શિસ્પાત્સૂક્ષ્મ છેદિ મદાવહં ॥ આમેયં જીવિ-
ત હરં યોગ વાહિ સ્મૃતં વિષં ॥ ૧૪૧ ॥

અગાજી લખેલા વ્યવાયો, વિકાસી, સૂક્ષ્મ, છેદી, મદકારી
ઝોષડો પ્રથમ લખેલાછે; પણ આગેય ઝોષડો છ ગુણો સહિત
દ્રવ્ય હોય; તે દ્રવ્ય પ્રાણ લેનાર જાણવા. ઉદાહરણ ઝેરી
વસ્તુ; વચ્ચનાગાદિક; તે યોગવાહી જાણવા; કારણ કેટલા રૂપોના
પ્લોકોમાં યોગ વાહ્ય મૃતં વિષં લખ્યુંછે. તેનો અર્થ એવો થાયછે-
કે તેજ ઝેર યોગવાહી એટલે તેનેકહપણ સંસ્કાર વિશેષે કરીને,
એટલે વિધ્ધાથી બરોબર સુધ્ધકે આપ્ય કાધાપછી, જે જે અગુપા-
નો લખેલા હોય તેવા અગુપાનોથી વાપર્યુ તો, તેનોગુણ વધારીને
અમૃત ગુણથાયછે.

પ્રમાથી ઝોષડો.

નિજ વીર્યેણ યદ્રવ્યં સ્ત્રોતોન્હો દોષ સંચયં ॥ નિરસ્પતિ
પ્રમાથિસ્થા તદ્વથા મરિચં વચા ॥ ૧૪૨ ॥

જે આપડે પોતાના પ્રતાપે કાન, યુગ્મ, નાક ઇત્યાદિક વિધિમાં કક્ષાદીક રોગો અંધાયલાને દૂર કરેછે, તે આ પડોને પ્રમાણી કેહેછે; તે યોડાવજ અને મરી જાણવાં.

અભિવ્યંદિપદાર્થ.

પૈચ્છલ્યા દ્વાર વાદ્વ્યં રૂઢ્વા રસ વહાઃ શિરાઃ ॥ ધત્તેય દ્વારવં તત્સ્યાદ મિષ્પંદિ યથા દપિ ॥ ૧૪૩ ॥

જે પદાર્થ પોતાની ચિક્રાસે અથવા ભારી યુગ્મે રસવાહી ન-સોમાં ભરાઈ; નસોરોધી શરીર ભારે કરેછે તે પદાર્થને અભિવ્યંદી કેહેછે તે દહી.

‘ઈતિશ્રી દામોદર સૂનુ શાર્ફ ધરેણ વિર ચિતાયાં સંહિતાયાં સૂત્ર સ્થાને પ્રથમ खंडे दीपन पाचनादिश्वतुर्थो ऽ ध्यायः ॥ ૪ ॥

પાંચમે અધ્યાય પ્રારંભ.

શરીર દર્શક.

‘કલાઃ સપ્તા શયાઃ સપ્ત ધાતવઃ સપ્ત તન્મલાઃ સપ્તોપ ધાતવઃ સપ્ત ટ્વચઃ સપ્ત પ્રકિર્તિતાઃ ॥ ૧૪૪ ॥ ત્રયો દોષા નવશતં ક્લાયૂનાં સંધય સ્તથા ॥ દશા ધિકંચ દ્વિશત મસ્થાચ ત્રિશતં તથા ॥ ૧૪૫ ॥ સપ્તો સ્તરં મર્મ શતં શિરાઃ સપ્ત શતં તથા ॥ ચતુર્વિંશતિ રાહ્યાતા ધમન્યો રસ વાહિકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥ માંસ પેશ્યઃ સમાહ્યાતા નૃણાં પંચ શતં બુધૈઃ ॥ સ્ત્રીણાંચ વિંશત્યપિકાઃ કંડરાશ્ચૈવ ષોડશ ॥ ૧૪૭ ॥ નૃદેહે દશરંધ્રાણિ નારી દેહે ત્રયોદશ ॥ એતત્સમા સતઃ પ્રોક્તં વિસ્તરેણા ધુનોષ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥

શરીરમાં રસાદિ ધાતુની જગાઓ, મર્યાદા ભૂત નિચેલખ્યા પ્રમાણે છે. કોડામાં સાત કળા અને સાત આશય એટલે સાત યંત્રની જગાછે. રસ એટલે કફ; લોહી; માંસ; મેદ એટલે ચરબી; અસ્થિ એટલે હાડકા; મજ્જા એટલે માંસ પેશી; શૂક્રધાતુ; એવીરીતે સાત ધાતુ શરીરમાં છે; અને તેસાતેના મળ સાત જાતનો હોયછે. તથા સાતે ધાતુ પાસે રહેનારી સાત ઉપ ધાતુ છે. શરીરને ચામડી સાતછે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ નામે ત્રણ રોગ તેમાંછે. શરીરને દોરડી અથવા પેલાની રીતે નવસો બંધનોછે.

તેને નસો કહેછે; અને બસોને દશ સાંધાછે; ચ્લોકામાં ચક્રાર છે માટે તેથી વધારે હોયછે. શરીરને આધાર ભૂત અને મજ્જુત ત્રણેથી હાડકાછે. જીવનો આધાર ભૂત એકસો સાત મર્મા એટલે બિદછે. ત્રણે રોગો ધાતું પાણીને વેહેવડાવનાર સાતસો નસોછે; પણ પ્રલોકામાં ચક્રારછે તેથી વધારે છે; તેની ગણતરી થતી નથી કેમકે મોટી મોટી નસોના, મૂળમાંથી નહાની મોટી અને બીણી નસો નિકળી, આડીઅવળી જતાશરીરના દરેક રવાટાંને મળીછે; તેથી જોટલાં રવાટાંછે તેટલી નસો ગણાય. રસ વેહેવડાવનારી ૨૪ નસો ધમણી નામે નાડી જુદા જુદા કામો કરેછે; તેથી તેના જુદા જુદા નામો પાછળ લખેલાંછે, પણ તેનું મૂળ એકજ છે. પુરુષોના શરીરમાં માંસ પેશી એટલે માંસના ગાંગડા લાંબા પાંચથી હોયછે; તે વિશે કેટલાક રૂઢીઓના મતે કહેલુંછે કે તે માંસના હાડકાં ચોખ્ખાના છે. બૈરીઓના શરીરમાં માંસપેશી ઉપલી રીતે પાંચસોને વિશેછે; તેની જગા એવીરીતેછે કે પાંચ પાંચ દરેક સ્તંભે એટલે ધાવણે તથા ચાર ચોનીમાં એટલે પિશાબની જગામાં અને ગર્ભ માર્ગની જગાએ ત્રણ તથા ગર્ભસ્થાને ત્રણ; એ પ્રમાણે વિશ માંસ પેશી વધારાની ગોઠવેલી છે. કંડરા એટલે મોટી મોટી સ્નાયુ નસો દરેક શરીરમાં સોળ હોયછે; તેમાં દરેક પગને બે, દરેક હાથે બે. ગરદને ચાર, વાંસાને ચાર એ પ્રમાણે સોળ જાણવી; પણ તેનું મૂળ એકજ મળેલું છે. પુરુષોના શરીરમાં દશ રૂપા એટલે વીંધછે અને બૈરીઓને તેર હોયછે. એવી રીતે સંદોષમાં લખેલુંછે પણ તેનો વધારે ખુલાસો પાછળ આવશે.

સાત કળાનો પ્રકાર.

માંસા સૃક્ મેદસાંતિ સ્ત્રોપ કૃત્ત્વીન્દ્રો શ્વતુર્થિકા ॥ પંચ મીચ
તથાં ત્રાણાં ષષ્ઠીચામ્નિ ધરામતા ॥ ૧૪૯ ॥ રેતોધરા સપ્તમી
સ્પાદિતિ સપ્તકલાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પેહેલી કળા માંસને ધારણ કરે અથવા પોષણ કરે તેને માંસધરા કહેછે. બીજી કળા લોહીનું પોષણ કરે તેને રક્તધરા કહેછે. ત્રીજી મેદ એટલે ચર્મપીનું પોષણ કરે તેને મેદાધરા કહેછે. ચોથી કળામાં ચક્રત એટલે કલેજીતલલી અને પ્લીહા એટલે બરોળ ફેફસાનીવચ્ચે રહેછે; તેને કફધરા કહેછે. પાંચમી કળા આંતરડાંને ધારણ કરવા છતાં, છાતીમાં દ્વદય સ્થાનના મેલોને વિભાગો પાડેછે; માટે તેને પુરીષધરા કહેછે. છઠી કળા કોઠાની અગ્નિનું ધારણ કરેછે, તે ચાર પ્રકારના અનાદિક ખોરાક આધેલા પીધેલાને, આમાશ્રયમાં મસળી દબાવી તેનો કચરો પકવાશય મધ્ય

એટલે આડા; પિશાબની જગામાં લઈ જાય તેને પિત્તધરા કહે છે. સાતમી કળા સૂકા ધાતુનું ધારણ કરે છે, તેને રેતોધરા કહે છે. એ પ્રમાણે સાતે કળા જાણવી.

સાત આશયનો પ્રકાર.

શ્લેષ્મા શયઃ સ્યાદુર સિતસ્માદા માશય સ્વધઃ ॥ ૧૫૦ ॥
 ऊर्ध्वं मग्न्या शयोनाभे वर्म भागव्य वस्थितः॥तस्योपरितिलं ज्ञेयं तद-
 धः पवना शयः ॥ ૧૫૧ ॥ મલા શય સ્વધ સ્તસ્ય વસ્તિ મૂત્રા
 શયઃ સ્મૃતઃ ॥ જીવ રક્તા શય મુરોજ્ઞેયાઃ સપ્તા શયા સ્વમી ॥ ૧૫૨ ॥
 પુરુષેભ્યો પિકાશ્વાન્યે નારીણામિશયા સ્ત્રયઃ ॥ ધરા ગર્ભ શયઃ પ્રોક્ત
 સ્તનો સ્તન્યા શયૌ મતૌ ॥ ૧૫૩ ॥

વક્ષરથળે કફનું આશય એટલે જમા છે; અને કફસ્થાનની જરાક નિચે આમની જગા છે, જેમાં અપકવ અન્ન રહે છે. નાભીની ઉપર ડાભી બાજુએ અગ્નીસ્થાન છે, તેની ઉપર બરેળ અને ફેકસાદિક તેને કલોમ કહે છે. તે પિપાસાનું સ્થાન ગણાય. અગ્નીસ્થાનની નિચે ડાભી બાજુએ મળસ્થાન છે, તેને પકવાશય કહે છે; તે પકવાશયની બાજુએ મળ ધારક ઉદુક છે એટલે મળ અને પાણીની ટેલી જુદી છે તેને પોટલક કહે છે; તે વિશે ચરકાદિક રૂપિએ પુરીષ અને સ્ત્રી એટલે આંતરડાં પણ કહે લા છે; તે ઉદુકથી પકવાશય જુદુ છે એમ જાણવું. તે પકવાશયની સાંભિજમણી બાજુએ ચર્મખલ્લકા આકારે પિશાબને રાખનાર એક કોથળી છે; અને જીવવૃદ્ધ રક્ત એટલે લોહી સ્થાન હું છે; તે લોહીનું સ્થાન હવે શબ્દથી પ્લીહા જાણવું; તદ્દયની ડાભી બાજુએ છે. એવી રીતે સાત આશયના સ્થાનો જાણવા. તેમાં પુરુષોથી ભેરીએને ત્રણ સ્થાનો વધારે થાય; એક ગર્ભસ્થાન, અને ધાવણામાં દૂધ આવવાને બે સ્થાનો જાણવા.

રસાદિ સાત ધાતુની ઉત્પત્તિ.

રસા સૃજાંસ મેદો સ્થિ મજ્જા શૂક્રાણિ ધાતવઃ* ॥ જાયંતે
 ય્યોન્યતઃ સર્વે પાચિતાઃ પિત્ત તેજસા ॥ ૧૫૪ ॥

રસ, લોહી, માંસ, મેદ, હાડ, મજ્જા, સૂકા. પિત્ત તેજથી એકમાંથી એક ક્રમે કરી બપોળે છે, એટલે રસમાંથી લોહી; લોહીમાંથી માંસ; માંસમાંથી મેદ; એવી રીતે સાતે ધાતુ માંથી એક પછી એક થાય છે.

સાતે ધાતુના સાતમેલ.

જિહ્વા નેત્ર કપોલનાં જલં પિત્તંચ રંજકં ॥ કર્ણ વિદૂસના
દંત કક્ષાં મેદ્રા દિજં મલં ॥ ૧૫૫ ॥ નચા નેત્ર મલં વક્રે સ્નિગ્ધત્વં
પિટિકા સ્તથા ॥ જાયંતે સસ ધાતૂનાં મલાન્યે તાન્ય નુક્રમાત્ ॥ ૧૫૬ ॥

જીભ, આંખો, ગાલનું પાણી રસ ધાતૂનો મેલ જાણવો; તેવિશે
કેટલાક રૂપીએ કહેલું છે કે તેમાં કશું સંબંધ વધારે છે માટે કશું પણ રસ
ધાતૂનો મેલ જાણવો. રસ ધાતૂને ઉત્તપન્ન કરતાં જે પિત્ત તે લોહી ધાતૂનો
મેલ જાણવો. કાન અને નાકમાં થતો મળ તે માંસ ધાતૂનો મેલ જાણવો.
જીભ, દાંત, કાપ્પ અને શિશ્નાદિકનો મળ તે મેદો ધાતૂનો મેલ જાણ-
વો; તે વિશે કેટલાક રૂપીનું મત એવું છે કે, જે પરસેવો નિકળે છે તે પણ
મેદો ધાતૂનો મળ જાણવો. હાથપગના નખો અને આપ્ત શરીરના વાળ
તથા રવાટા જે છે તે હાડકાનો મેલ જાણવો. આંખો અને મોહની ચિકાસ
એ મજ્જા ધાતૂનો મેલ જાણવો. મૌવનોદભવ પિટિકા એટલે જીવાનીમાં
મુખ ઉપર ખીલતી ફોલ્લીયો થાય છે; તે શુક્ર ધાતૂનો મળ જાણવો.
કેટલાક રૂપીનું મત છે કે તે શુક્ર ધાતૂનો અનુક્રમે કરી તેનો છ જાતનો
મળ થાય છે; પણ શુક્ર ધાતૂનો મળ નથી તે સુધ્ધ છે કુક્ત જીવાનીમાં
ખીલ નિકળે છે તેજ તેનો મળ, તે મજ્જા ધાતૂનો મળ જાણવો. શ્લોકોમાં
ડાહી અને મુઠાના વાળ શુક્ર ધાતૂનો મળ જાણવો. એવી રીતે સાતે
ધાતૂનાં સાત મેલ અનુક્રમે સમજવા.

સાત ઉપધાતુ,

સ્તન્યં રજશ્ચ નારીણાં કાલેભવતિ ગચ્છતિ ॥ શુદ્ધમાંસ ભવઃ
સ્નેહઃ સાવસા પરિ કીર્તિતા ॥ ૧૫૭ ॥ સ્વેદો દંતા સ્તથા કેશા
સ્તથૈ વૌજશ્ચ સત્તમ્ ॥ ઇતિ ધાતુ ભવાજ્ઞેયા એતે સપ્તો પથા
તવઃ ॥ ૧૫૮ ॥

ધાવણું સંબંધી જે દૂધ તે રસ ધાતૂ દૂધ ઉપ ધાતૂ જાણવી. રજ
એટલે ભરીનો અડકાવ વેહે છે તે લોહી ધાતૂની ઉપધાતૂ જાણવી; એ
થેહું ઉપધાતુ યૌરોએને જરૂરી વખતે ઉત્તપન્ન થાય છે અને મુદતે
અથવા રોગે નહીં જેવી થાય છે. સુધ્ધ માંસમાંથી ઉપજેલો સ્નેહ તે માં-
સ ધાતૂની ઉપધાતૂ જાણવી; તે સ્નેહને વસા કેહે છે. સ્વેદ એટલે પરસેવો
ઉપજે છે તે મેદો ધાતૂની ઉપધાતૂ જાણવી. મુખના દાંતો છે તે અસ્થિ
ધાતૂ એટલે હાડકાની ઉપધાતુ જાણવી. વાળ અને રવાટા મજ્જા ધાતૂની

ઉપધાતુ જાણવી. એજ શુદ્ધ ધાતુની ઉપધાતુ જાણવી. એ પ્રમાણે સાતે ધાતુમાંથી સાત ઉપધાતુ ઉત્પન્ન થાયછે.

શરીરની સાતે આમડીનું વર્ણન.

જેવા વર્મા સિની પૂર્વ સિધ્ધ સ્થાનંચ સામતા ॥ દ્વિતીયા લો-
હિતા જેવા તિલ કાલક જન્મભૂઃ ॥ ૧૫૯ ॥ શ્વેતા તૃતીયા સંખ્યા-
તા સ્થાનં ચર્મ દલસ્યચ ॥ તામ્રા ચતુર્થી વિજેયા કિલાસ શ્ચિત્ર
ભૂમિકા ॥ ૧૬૦ ॥ પંચમી વેદિની રૂપાતા સર્વ કુષ્ઠોદ્ભવ સ્તતઃ ॥
વિરૂપાતા રોહિણી ષષ્ઠી ગ્રંથિ ગંડાપચી સ્થિતિઃ ॥ ૧૬૧ ॥ સ્પૂલા
ત્વક્ સ્તમી રૂપાતા વિદ્ર ધ્યાદેઃ સ્થિતિશ્ચસા ॥ ઇતિ સપ્ત ત્વચઃ પ્રોક્તા
સ્પૂલા વ્રીહિ દ્વિમાત્રયા ॥ ૧૬૨ ॥

પહેલી આમડીનું નામ અવભાસિની, તેમાં સિધ્ધ રોગો થાય એ-
ટલે કુષ્ઠ રોગોનો ભેદ (દરાજ) પદમ કંટકાદિક રોગ ક્ષુદ્ર રોગો મધ્યે પ્ર-
સિધ્ધછે. ત્રીજી આમડીનું નામ લોહિતા, તેમાં તિલક અને અલક
રોગો થાય એટલે વ્યંગાદિક અને ક્ષુદ્ર રોગોના ફેડાકા થાય. ત્રીજી આ-
મડીનું નામ રૂપાતા, તેમાં ચર્મદર્શ નામે કુષ્ઠરોગનો ભેદ (શરીર સડો)
થાયછે. ચોથી આમડીનું નામ તામ્રા, તેમાં વિજાસ કુષ્ઠ અને ચિત્ર કુષ્ઠ
રોગ (શરીર સડો) થાયછે. પાંચમી આમડીનું નામ વેદિની, તેમાં સર્વ
કુષ્ઠ (મોટા શરીર સડો) થાયછે. છઠ્ઠી આમડીનું નામ રોહિણી, તેમાં
ગાંઠો, ગંડમાળા, અને ગંડમાળાનો ભેદ અપચી રોગની ગાંઠો થાય
છે. સાતમી આમડીનું નામ રથૂના, તેમાં વિદ્રસ્વી રોગની ઉઠમી ગાંઠો,
હરથ, ભગંદર ઇત્યાદિ મોટી ગાંઠો થાયછે. એવી રીતે સાતે આમડીનું
વર્ણનછે પણ તે સાતેનાં બે પડ જાડા બંધાયલા હોય છે.

વાતાદિક ત્રણેથી થતા રોગો.

વાયુઃ પિત્તં કફો દોષા ધાતવશ્ચ મલા સ્તથા ॥ તન્નામ્નિ પં-
ચધા રૂપાતાઃ પ્રત્યેકં દેહ ધારણાત્ ॥ ૧૬૩ ॥

વાયુ, પિત્ત અને કફ એત્રણે પદાર્થો દરેક શરીરમાં હોયછે, તે રસા-
દિ ધાતુને બગાડેછે મોટે તેને રોગ કહેછે; પણ તેજ વાયુ, પિત્ત અને
કફથી શરીરનું ધારણ અને પોષણ થાયછે. મોટે તેને ધાતૂ કહેછે. તેમજ
રસાદિક ધાતુને ત્રણે મેલી કરેછે મોટે તેને મજ પણ કહેછે. વાયુ,
પિત્ત અને કફ શરીર ધારણનું બધાણ કરવા અડેક પાંચ પાંચ પ્રકારે વિ-

ભાગે થઈ રહ્યા છે. તેનો ખુલાસો વાયુ પાંચ પ્રકારના; પિત્ત પાંચ પ્રકારનાં; અને કફ પાંચ પ્રકારના થાય છે તે વિશે પાછળ શ્લોકોમાં વધારે ખુલાસો થશે.

વાયુનું પ્રાધાન્ય પૂર્વક સ્વરૂપ.

પવનસ્તેષુ બલવાન્ વિભાગકરણાન્મતઃ ॥ રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ
શીતો રૂક્ષો લઘુશ્રલઃ ॥ ૧૬૪ ॥ મલાશયે ચરન્કોષ્ટવન્નિહસ્થાને
તથાહૃદિ ॥ કંઠે સર્વાંગદેશેષુ વાયુઃ પંચપ્રકારતઃ ॥ ૧૬૫ ॥ અ-
પાનઃ સ્યાત્સમાનશ્ચ પ્રાણોદાનો તથૈવ ચ ॥ વ્યાનશ્ચેતિ સમીરસ્ય ના-
માન્યુક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૬૬ ॥

વાયુ, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણે રોગોમાં વાયુ બળવાન છે; તે ઝાડા પિ-
શાખ ઇત્યાદિક મળોનો વિભાગ કરી તેને અને પિત્ત તથા કફને જ્યાં બેઠાં એ
ત્યાં લઈ જવાને સમર્થ છે; માટે તે વાયુમાં રજો ગુણ વધારે અને
સૂક્ષ્મ તથા સ્વભાવે શીતળ, રૂક્ષ, હલકો મંચળ છે. તે વાયુ પાંચ સ્થાને ગ-
મન કરે છે તેથી પાંચ પ્રકારનો બાણુવો, આખા શરીરમાં વાયુ પાંચ સ્થા-
ને વસે છે તેના નામો વિરતારે બાણુવાં. ૧ મળાશય એટલે ઝાડા પિશા
ખાદિ મળના સ્થાને, પકવાશયમાં જે વાયુ રહે છે તેને અપાન વાયુ કહે છે. ૨
ઝાડામાં અમ્બી સ્થાને રહે છે તેને સમાન વાયુ કહે છે. ૩ હૃદયસ્થાને રહે છે
તેને પ્રાણ વાયુ કહે છે. ૪ ગળામાં રહે છે તેને ઉદાન વાયુ કહે છે. ૫ આખા
શરીરમાં ફરતો રહે છે તેને વ્યાન વાયુ કહે છે. એ પ્રમાણે વાયુના પાંચ સ્થાનો
અને પાંચ નામો એક પછી એક બાણુવાં.

પિત્તનું વર્ણન.

પિત્તમુષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરં ॥ કટુતિક્તરસં જ્ઞેયં વિદ-
મ્બં ચામ્લતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬૭ ॥ અગ્ન્યાશયે ભવેત્પિત્તમગ્નિરૂપં તિલો-
ન્મિતં ॥ ત્વચિં કાંતિકરં જ્ઞેયં લેપાભ્યંગાદિપાચકમ્ ॥ ૧૬૮ ॥ દૃશ્યં
ચક્રતિયત્પિત્તં તાદૃશં શોણિતં નયેત્ ॥ યત્પિત્તં નેત્રયુગુલે રૂપદર્શ-
નિકારિતત્ ॥ ૧૬૯ ॥ યત્પિત્તં હૃદયે તિષ્ઠન્મેધાપ્રજ્ઞાકરં ચ તત્ ॥
પાચકં ધ્રાજકં ચૈવ રંજકાલોચકે તથા ॥ ૧૭૦ ॥ સાધકં ચેતિ
પંચૈવ પિત્ત નામાન્યનુક્રમાત્ ॥

ગરમ, પાતળું, પિત્તું અને લિલું એવી રીતે પિત્તછે; તેમાં સત્વગુણ વધારે છે; તિખ્ખા અને કડવા બે રસ ભેળાછે તથા ગરમ પદાર્થના યોગથી એટલે આધાથી વિદગ્ધ એટલે તે ખગડવાથી પિત્તનો રસ ખાટો થાયછે. આખા શરીરમાં પિત્ત પાંચ સ્થાને વસેછે તે પાંચે જગા અને તેનાં નામો નીચે લખેલાંછે. ૧ કાઠાના અભિસ્થાનમાં રહેનાર પિત્ત, અભિ સ્વરૂપ છતાં એક તલ પ્રમાણે છે અને તે પિત્ત તહિ ચાર પ્રકારે એટલે આદ્ય; આધેલી જાણુસ; પેય; પીધેલી જાણુસ; લેલું; ખોરાકનું પાચન કર્તા; ચોખ્ખું; એટલે ચુષનાર શક્તિ, એ ચારે આધેલા પીધેલા ખોરાકનું પાચન કરેછે માટે તેને પાચક કહેછે. ૨ આખા શરીરની ચામડીમાં, જે પિત્ત રહેછે તે શરીરની કાંતા ઉપજવેછે, અને ખંદનાદિક સુગંધીના લેપોને અથવા તેલ મસજવાથી તેને તથા નાહવા ધોવાથી પાણીને શરીરમાં ચુપેછે તેથી તેને બ્રાજક કહેછે. ૩ શરીરના કાઠામાં ડાબી ખાણુએ (પ્લીહા) ની જગા એટલે તક્ષી અને ફેફસાદિકમાં રહી આધેલા પીધેલા ખોરાકના રસમાંથી લોહીને ઉત્પન્ન કરેછે, તેમજ જમણી ખાણુના (યકૃત) ની જગા એટલે કલેજદિકમાં રહી ખોરાકના રસમાંથી લોહીને ઉત્પન્ન કરેછે; તે પિત્ત દૃશ્ય એટલે દૃષ્ટી ગોચર છે; તેને રંજક કહેછે. ૪ ખેંદુ આંખોના ડાળામાં જે પિત્ત રહેછે તે સફેદ, લિલું, ખીતાદિક રૂપોનું દર્શન કરાવેછે, તેને આલોચક કહેછે. ૫ જે પિત્ત દૃદ્યમાં રહી મેઘારૂપ, અને પ્રસારૂપ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરેછે; તેને સાધક કહેછે. એવી રીતે પિત્તનાં પાંચ સ્થાનો અને પાંચ નામો એક પછી એકનાં જાણુવાં.

કફનું વર્ણન.

કફઃ સ્તિગ્ધો ગુરૂઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલઃ શીતલસ્તથા ॥ ૧૭૧ ॥
તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુર્વિદગ્ધો લવણોભવેત્ ॥ કફશ્રમાશયેર્મૂર્ધ્નિ કંઠે
હૃદિ ચ સંધિષુ ॥ ૧૭૨ ॥ તિષ્ઠત્કરોતિદેહેષુસ્થૈર્યં સર્વાંગ પાટવં ॥
ક્ષેદનઃ સ્વેદનશ્ચૈવ રસનશ્ચાવલંબનઃ ॥ ૧૭૩ ॥ શ્લેષ્મકંશ્ચેતિ નામા-
નિકફસ્યોક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥

ચિકણું, વજનદાર, સફેદ, મુવાળું અને શીતળ એવી રીતનો કફ છે. તે કફમાં તમો ગુણ ધણો અને મધુર છે; પણ તે ખગડવાથી અથવા પાકેતો ખા-
રો થાયછે. આખા શરીરમાં કફ પાંચ સ્થાને રહી શરીરસ્થિરતા અને પુષ્ટતા કરેછે. તેની જગા અને નામો નીચે પ્રમાણે જાણુવાં. ૧ આમ સ્થાને જે

કફ રહેછે તેને કલેદન કહેછે. ૨ મસ્તકે ને રહેછે તેને સ્વેદન કહેછે. ૩ ગ-
ળામાં ને રહેછે તેને રસન કહેછે. ૪ ત્વચ્ચ સ્થાને કફ ને રહેછે તેને અવલંબન
કહેછે. ૫ શરીરના સાંધે સાંધે ને કફ રહેછે તેને સ્લેષ્મક કહેછે. એ પ્રમાણે
કફના પાંચ સ્થાનો પાંચે નામે જાણવાં.

સ્નાયુનસોનું વર્ણન.

સ્નાયવો બંધનં પ્રોક્તા દેહે માંસાસ્થિમેદસાં ॥ ૧૭૪ ॥

સ્નાયવો એટલે શરીરના માંસ, હાડકાં, મેદ. ચરબીને આડા અ-
વળા હજારો બંધ બાંધેલાછે.

શરીરના સાંધાનું વર્ણન.

સંધયશ્રાંગ સંધાનાદેહે પ્રોક્તાઃ કફાન્વિતાઃ ॥

શરીરના હાથ પગાદિકના દરેક સાંધા એટલે (પરસ્પર સંયોગ) એક
બીજા સાથે જોડાયેલાછે, તેમાં કટલાક ચળ અને કટલાક અચળ એવીરીતે
બે બેદછે. દાઢી, કંપર, ગરદનના સાંધા ચળ ગણાયછે બાકીના અચળ જા-
ણવા. શરીરના સર્વે સાંધામાં કફ હોયછે તેનું કારણ જેવી રીતે ગાડીના પ-
ચડામાં તેલાદિક ચિકાસ ભરવાથી વગર હરકતે ચડર ચાલેછે તે પ્રમાણે શ-
રીરના સાંધા કફની ચિકાસે વાંકા ચુકા થઈ હાલે ચાલેછે.

હાડકાનું વર્ણન.

આધારશ્ચ તથા સારઃ કાયેઽસ્થીનિ બુધા વિદુઃ ॥ ૧૭૫ ॥

શરીરને હાડકા માંસાદિક આધાર અને મજબુતી માટે હોયછે.

મર્મોનું વર્ણન.

મર્માણિ જીવાધારાણિ પ્રાયેણ મુનયો જગુઃ ॥

શરીરમાં પાંચ સ્થાને મર્મો જીવનો આધારજૂતછે; તેમાં માંસ મર્મો
૧૧; મોટી ધોળી નસોના શિરા મર્મો ૪૧; ઝીણી નસોના સ્નાયુ મર્મો
૨૭; હાડકાના અસ્થિ મર્મો ૮; સાંધાઓના સંધિ મર્મો ૨૦ એવી રીતે સર્વે
મર્મોને ૧૦૭ મર્મો શરીરમાં રહેછે.

નસોનું વર્ણન.

સંધિબંધનકારિણ્યો દોષઘાતુવહાઃ શિરાઃ ॥ ૧૭૬ ॥

શિરા એટલે ધોળી નસોની જગા સૂક્ષ્મ રીતે બે પ્રકારની છે, પણ

તેનું મૂળ નાભિસ્થાને ૪૦ નસો હોયછે; તે મધ્યે વાયુ વાહિની દશ, પિત્ત વાહિની દશ, કફ વાહિની દશ, રક્ત એટલે લોહિ વાહિની દશ; એ પ્રમાણે ૪૦ નસો આખા શરીરનું બંધન કરી તેમાંથી વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહિ-ને બેઠઁએ ત્યાં લઈ જાય છે. જે વાયુવાહિની દશ નસો છે તેમાંથી ઝા-ડના ડાખજાની રીતે ૧૭૫ ફાટા ફુટેલાછે; તેમજ પિત્ત વાહિની દશ નસો-માંથી ૧૭૫ તથા કફ વાહિનીમાંથી ૧૭૫ અને લોહિની રક્ત વાહિનીમાંથી ૧૭૫ મળી સાતસો નસોથી શરીર બંધાયુંછે.

ધમણી નાડીનું વર્ણન.

ધમન્યો રસવાહિન્યો ધમંતિ પવનં તનો ॥

શરીરમાં રસવાહિની જે નાડી છે તે વાયુને ધમે છે એટલે વાયુને ઉડાવે છે; તથા તેને ધમણી કહેછે તે ૨૪ જુદી છતા નાભિસ્થાને એકઠી મળેછે. તે મધ્યે દશ નાડી અધોગામિની નીચેના અને વચ્ચે ભાગે તેનું કામ વાયુ, પિશાબ, પુત્રીષ એટલે ઝાડો, શુક્રધાતુ, આઘેલા વીધેલા ખોરાકના રસને તથા બેરીના અટકાવસંબંધી રજને વેહવડાવે છે. ઉર્ધ્વ ગામિની દશ એટલે ઉપર ચઢાવનારીછે. તે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, આસોઆસ, બગાસાં, બૂખ, હસવું, બોલવું, પોકારવું ઇત્યાદિકને વેહવડાવનાર હોવા છતાં, શરીરનું ધારણ પોષણકર્તા છે. તિર્યગ્ગમન કરનારી એટલે આડી અવળી જનારી ચાર છે, તેમાંથી અસંખ્ય ધમની ઉત્પન્ન થઈ શરીરને જાળાની રીતે વ્યાપેલું છે અને તેના મુખ શરીરના દરેક રોમ રોમ વ્યાપીને રસાદિ ધાતુએ કરી તેને સંતર્પણ કરેછે; અને પરસેવા માર્ગે રોગને બહાર પાડેછે; તેમ મુગંધી અથવા તેલાદિક શરીરે મસળેલું કે નહાવાનું સ્નાના-દિક અને લેપાદિકનું વીર્ય માહિલી તરફ ચુપી લે છે; તે પ્રમાણે ૨૪ ધમ-ની જાણવી.

પેશીનું લક્ષણ.

માંસપેશ્યો બલાયસ્યુરવષ્ટંભાય દેહિનાં ॥ ૧૭૭ ॥

શરીરમાં માંસપેશી એટલે માંસના ગાંગડાં બળ માટે અને અવષ્ટંભ એટલે શરીરના આધાર માટે હોયછે.

ધોરી નસોનું વર્ણન.

પ્રસારણાકુંચનયોરંગાનાં કંઠરામતાઃ ॥

આખા શરીરના હાથ પગાદિક ધોરી નસ પસરીને શિકડેલું છે.

રંધ્રાં એટલે વિંધનું વર્ણન.

નાસા નયન કર્ણાનાં દ્વે દ્વેરંધ્રે પ્રકીર્તિતે ॥ ૧૭૮ ॥ મેહનાપાન
વક્રાણામેકૈકં રંધ્ર મુચ્યતે ॥ દશમં મસ્તકે ચોક્તં રંધ્રાણીતિ નૂનાં
વિદુઃ ॥ ૧૭૯ ॥ સ્ત્રીણાં ત્રીણ્યધિકાનિસ્યુઃ સ્તનયોર્ગર્ભ વર્મનઃ ॥
સૂક્ષ્મછિદ્રાણિ ચાન્યાનિ મતાનિ ત્વાચિ જન્મિનામ્ ॥ ૧૮૦ ॥

નાક, આંખો, કાન એટલી જગાએ બધે વિંધ છે. ભિંગણંદ્રિ,
ઝાડાનું ગુદ, મોહ એટલી જગાએ અડક વિંધ છે. મસ્તકના તાળવે એક
છે તેને ધ્વજરંધ્ર કહે છે. ઉપલી શીતે વિંધ ૧૦, પુરૂષને હોય છે; તથા
ધાવણાના સ્તને બે, ગર્ભ માર્ગે એક મળી ત્રણ વિંધ સ્ત્રીને પુરૂષથી વધારે છે.
દરેક પ્રાણીના શરીરની આમડીમાં અસંખ્યા બંધ બીજા વિંધ છે, તે
સૂક્ષ્મ અતિ ઝીણા હોય છે.

શ્વેદસાદિકનું વર્ણન.

તદ્દામે ફુફુસંછીહા દક્ષિણાંગો યઠુન્મતં ॥ ઉદાનવાયોરાધારઃ ફુ-
ફુસંપ્રોચ્યતેબુધૈઃ ॥ ૧૮૧ ॥ રક્તવાહિ શિરામૂલં છીહા રુચાતો મ-
હર્ષિભિઃ ॥ યઠુદ્રંજકપિત્તસ્ય સ્થાનં રક્તસ્ય સંશ્રયમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

તદ્દયની ડાબી બાજુએ પ્લીહા છે એટલે (હાલતું માંસ અથવા બ-
રોળ) તે લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તથા શ્વેદનું હોય છે તે શોણિત શીણ
એટલે લોહીના શીણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તદ્દય ના લીકાસાથે વળગેલું છે. જ-
મણી બાજુએ યકૃત એટલે કલેબુ અને તક્ષી છે, તેને કાળખંડ કહે છે એટલે
હાલતું જમણી બાજુનું માંસ. તે ઉદાન વાયુનો આધારભૂત શ્વેદનું ડાબીબા-
જુએ છે, તે રક્તવાહી નસોનું મૂળ પ્લીહા; અને રંજક પિત્તનું રક્તસ્થાન
યકૃત છે.

તિળનું વર્ણન.

જલવાહિ શિરામૂલં તૃણાચ્છાદનકં તિલં ॥

શોણિત એટલે ચોખ્ખા લોહીના કાટમાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને જમણી
બાજુના યકૃતની સામે તિળ છે; તેને કલોમ કહે છે. તે જળવાહી નસોનું
મૂળ છે માટે તૃણા એટલે ઇંચા, ઉમેદ, તૃષ, ધ્યાસ લગાડે છે; અને તેનું
આચ્છાદન એટલે ઉમેદ પૂરી કરે, પાંચે ચુષે તૃષા ભાંગે છે.

વૃક્કાનું વર્ણન.

વૃક્કૌ પુષ્ટિકરૌ પ્રોક્તૌ જઠરસ્થસ્ય મેદસઃ ॥ ૧૮૩ ॥

„વૃક્કા એટલે કુંબરની બેહું પાળુએ ગોળક, ગોળાકાર બે બુકાછે; તે રક્ત, મેદનો પ્રસાદ અથવા સારમાંથી ઉત્પન્ન થાય; તે જઠરાગ્નિના જે મેદ, માંસ, તદ્દય, નાભિમૂળથી દેવગતીએ પુષ્ટિકર્તાછે.

વૃણુએટલે અંડનું વર્ણન.

વીર્યવારિ શિરાધારૌ વૃષણૌ પૌરુષા વહૌ ॥

વૃણુ એટલે અંડ તે વીર્યવાહી નસોને આધારેછે, તે માંસ, રક્ત, કફ, મેદના સારમાંથી ઉત્પન્ન થઈ પુરુષત્વ આપેછે; એટલે મરદાઈને મદદગાર થાય તેને બીજવાહી પણ કહેછે.

લિંગ ઈન્દ્રીનું વર્ણન.

ગર્ભાધાનકરં લિંગ મયનં વીર્યમૂત્રયોઃ ॥ ૧૮૪ ॥

લિંગ એટલે શિશ્ન તે સહવર્તમાન તદ્દય સાથે બાંધેલો ચાર કંડારા (કટકા) એ મોટી નસોએ બંધાયેલો સંધાયેલો છે. તે વીર્યદારે ગર્ભોને ઉત્પન્ન કરેછે; અને વીર્ય તથા મૂત્ર વહેવડાવેછે. તેને શ્લોકામાં બીજમૂત્ર પણ કહેછે.

તદ્દયનું વર્ણન.

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમોજસશ્રાશ્રયં મતં ॥

તદ્દય એટલે હૃદય કમળ ફુલની કળીયા સરખું જરાક ખૂલેલું સફેદ રંગે અધોમુખ એવું તદ્દયછે. તે ચેતન શક્તિ અને જ્ઞાન શક્તિનું સ્થાનછે. એજ એટલે સર્વે ધાતુનું તેજ તેને આસરેછે.

શરીર પોષણ કર્તાનું વર્ણન.

શિરાધમન્યો નાભિસ્થાઃ સર્વા વ્યાપ્ત્ય સ્થિતાસ્તનુઃ ॥ ૧૮૫ ॥

પુષ્ણંતિ ચાનિશં વાયોઃ સંયોગાત્સર્વધાતુભિઃ ॥

નાભીસ્થાને રહેનારી નસો એવિસ ધમણી નામેછે. તે સંપૂર્ણ શરીરને, વ્યાપી રહેલી હોયછે; તે રાત્ર દિવસ વાયુના સંયોગે કરી રસાદી સંપૂર્ણ ધાતુને ચુશી અને એથી આખા શરીરમાં નસોની મારફતે લઈ જઈ તેનું પોષણ કર્યા કરેછે.

પ્રાણવાયુ અથવા છવનું વર્ણન.

નાભિસ્થઃ પ્રાણપવનઃ સ્પૃષ્ટાદ્વત્કમલાંતરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥ કંઠાદ્વહિ-
વિનિર્યાતિ પાતું વિષ્ણુપદામૃતં ॥ પીત્વા ચાંચરપીયૂષં પુનરાયાતિ વે-
ગતઃ ॥ ૧૮૭ ॥ પ્રીણયન્દેહ મસિલં જીવં ચઠરાનલમ્ ॥

નાભિમાં જે પ્રાણવાયુ છે; તે લ્હયકમળની વચમાં ભેટીને 'પ્રહ્લ-
રંધ્રાશ્રિત જે વિષ્ણુ પદમાં અમૃત છે; તે અમૃતનું પાનાદિક (પીવા) માટે
કંઠ બહાર કાઢી બેહુ ઘેરી નસો મારકે મરતકસ્થાને જઈ, 'પ્રહ્લરંધ્રાશ્રિત
અમૃત પ્રાશન (પીઈ) ને તૃપ્ત થઈ, આવેલામાર્ગે પાછો ઝડપથી
નાભિસ્થાને જઈ સંપૂર્ણ શરીરને, છવને, સંતોષેછે; અને જઠરાગ્નિને
પાચકશક્તિ આપેછે; તેથી લ્હયસ્થ વાયુને પ્રાણવાયુ કહેછે.

આયુષ્ય અને મરણનું વર્ણન.

શરીરપ્રાણયોરેવં સંયોગાદાયુરુચ્યતે ॥ ૧૮૮ ॥ કાલેન તદ્વિ-
યોગાદિ પંચત્વં કથ્યતે બુધૈઃ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રકારે એટલે અસલી રીતે શરીરને પ્રાણ સાથે સંયોગ રૂ-
હેછે, ત્યાંસુધી આયુષ્ય તેને કહેછે. કાળે કરી શરીર અને પ્રાણ સાથે વિ-
યોગ થયો હોય તો તેને પંચત્વ હારક એટલે મરણ થયેલું કહેછે.

કોઈને એતે નહી મુકવા વીશે.

ન જંતુઃ કશ્ચિદમરઃ પૃથિવ્યાં જાયતે ક્વચિત્ ॥ ૧૮૯ ॥ અતો
મૃત્યૂરવાર્યઃ સ્યાર્તિક તુ રોગાન્નિ વારયેત્ ॥

જગતમાં પ્રાણીમાત્ર કોઈ પણ અમર રહેતો નથી, વાસ્તે મરણ નિ-
વારણ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, વેદોએ માત્ર રોગ નિવારણ કરવાને
હીંમત કરવી.

રોગ નિવારણ કરવાને સાધ્યાદિ બેઠ લક્ષણ.

યાપ્યત્વં યાતિસાધ્યશ્ચ યાપ્યો ગચ્છત્ય સાધ્યતાં ॥ ૧૯૦ ॥

જીવિતં હંત્યસાધ્યસ્તુનરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

ચિકિત્સા એટલે હરએક રોગની પરીક્ષા પ્રથમ થઈ નહી, એવો જે
રોગ અગાજી સુખસાધ્ય (નબળો) હોય; તેનો ખરોખર ઉપાય ન થયાથી
કષ્ટ સાધ્ય (જરા ભારી) પાછળથી થાયછે. તે કષ્ટસાધ્ય, તેવો રોગ જ્યાંસુધી

હાય ત્યાંસુધી તેની પરીક્ષા, ન થઈ તો શેવટે અસાધ્ય (નમટે તેવો રોગ) વધી જાયછે. અસાધ્ય રોગ થયો એટલે જીવ લેનાર જાયવો. તેમાંથી કાઈક દેવયોગે સારો થાયછે.

શરીર રક્ષણ કરવાને આર પદાર્થો.

ધર્મર્થકામમોક્ષાણાં શરીરં સાધનં ચતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

અતોરૂઘ્મ્ય સ્તનું રક્ષેન્નરઃ કર્મ વિપાકવિત્ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ આર રીતે શરીરનું રક્ષણ કરવું; માટે દેહ-ધારીએ શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ જાણી શરીરનું રક્ષણ કરવું.

શરીરને સુખી થવાનો ઉપાય.

ધાતેવસ્તન્મલા દોષા નાશયંત્ય સમાસ્તનું ॥ ૧૯૨ ॥

સમાઃ સુખાય વિજ્ઞેયા વલાયોપચયાય ચ ॥

રસાદિ સાત ધાતુ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સાત મળ તથા વાતાદિક ત્રણ રોગ એટલે વાયુ, કફ અને પિત્તનું શરીર બંધાયેલું છે. તેમાંથી હરએક બગડીને વધારો અથવા ઘટાડો થયો હોય તો શરીરનો નાશ થાય છે; પણ સમ એટલે સરખે વજન હોય તો સુખાકારી આપે બળ વધે લોહી અને મેદનો વધારો શરીરમાં થાયછે.

સૃષ્ટિકર્મ ઈશ્વર જ્ઞાન.

જગદ્યોનેરનિચ્છસ્ય ચિદાનંદૈકરૂપિણઃ ॥ ૧૯૩ ॥

પુંસોઽસ્તિપ્રકૃતિર્નિત્યા પ્રતિચ્છાયેવ માસ્વતઃ ॥

મહાદિ ૩૫ જે જગત એટલે પૃથિવ્યાદિ ભૂતો, તેનું પ્રથમ કારણ હોવા છતાં જે ઈચ્છા રહિત ચિદાનંદ જ્ઞાનમય; એવો જે પુરૂષ છે તેને (ઈશ્વર) કહેછે. તે પુરૂષ સંબંધી ઉપજેલા સત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ એ સાધારણ અવસ્થામાં રહેનારા અથવા નિત્ય એવી પ્રકૃતિ હોય; તેને અચક્ત એટલે હાય પગાદિક દેહ કહેછે. એવી પ્રકૃતિ પુરૂષના સંબંધ વિશે દૃષ્ટાંત સૂર્યની ક્રિયા એટલે તેજ પ્રતિબિંબોથી જેમ સહક્રિયા થાયછે; તે પ્રમાણે પુરૂષના અધિજ્ઞાને કરી એટલે આસરેથી પ્રકૃતિની ચેષ્ટા થાય એમ જાણવું.

વિશ્વ એટલે ઈશ્વર નિર્માણ.

અચેતનાદિ ચૈતન્ય યોગેન પરમાત્મનઃ ॥ ૧૯૪ ॥ અકરોદ્વિશ્વમ
શિલમનિત્યં તાટકાકૃતિઃ ॥

ચેતના રહિત એટલે (જડ) એવી ને પ્રકૃતિ, તે સૃષ્ટિના આદિ પર-
માત્માનું ચૈતન્ય સંબંધે, અનિત્ય એવા સંપૂર્ણ મહદાદિ રૂપ ને, વિશ્વ તેને
કર્તા થયાછે. તેવિશે દૃષ્ટાંત જેમ ગારોડી મંત્ર અથવા દેવોના પ્રભાવથી,
આસરો પકડી ધણાક પ્રકારે ખોટા ખેલ દેખાડેછે; અને ફરી તે મંત્ર તથા
દેવનો અભાવ થયો એટલે પોતાના અસલ સ્વરૂપે થાયછે. એ પ્રમાણે પ્ર-
કૃતિ પુરૂષ ચૈતન્યે કરી અનેક પ્રકારે, અનિત્ય એવા ને (વિશ્વ) તે ખેલ
કરાવી, ફરી તે પ્રકૃતિ પુરૂષ મધ્યે પોતાના સ્વરૂપે પ્રવેશ થઈ રહેછે; અથવા
પુરૂષ સંબંધી અભાવ થયો હોય તો પ્રકૃતિ પોતાના સ્વરૂપે થઈ રહેછે.

સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાના ક્રમ.

પ્રકૃતિર્વિશ્વજનની પૂર્વે બુદ્ધિમજીજનત્ ॥ ૧૯૫ ॥ ઇચ્છામયૌ મહ
દ્રૂપા મહંકારસ્તતોઽભવત્ ॥ ત્રિવિધઃ સોઽપિ સંજાતો રજઃ સત્ત્વતમો
ગુણૈઃ ॥ ૧૯૬ ॥

વિશ્વ જનની એવી ને પ્રકૃતિ તે પૂર્વે એટલે સૃષ્ટિની પૂર્વે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન
થઈ, તેને ઇચ્છામયી મહદ્ રૂપા ડેહેછે, અને તે બુદ્ધિ તત્ત્વમાંથી અહંકાર
ઉત્પન્ન થયો, તે સાથે રજોગુણ, સત્ત્વગુણ, તમોગુણ એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે
ઉત્પન્ન થયેલાછે.

ત્રણ પ્રકારના અહંકારોનું કામ દશેા ઇંદ્રી વિશે.

તસ્માત્સત્ત્વરજોયુક્તાદિંદ્રિયાણિ દશાભવન્ ॥ મનશ્રજાતંતાન્યાહુઃ
શ્રોત્રત્ત્વઙ્ગનયનં તથા ॥ ૧૯૭ ॥ જિહ્વાઘ્રાણવચોહસ્તપાદોપસ્થગુદા
નિ ચ ॥ પંચ બુદ્ધીંદ્રિયાણ્યાહુઃ પ્રાક્તનાનીતરાણિ ચ ॥ ૧૯૮ ॥
કર્મેન્દ્રિયાણિ પંચૈવ કથ્યંતે સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥

રાજસ અહંકાર સહાયજેને થયો હોય અને તમો માત્રે કરીને અનુવિદ્ધ
એટલે સાથે ભેળાયેલો હોય, એવો ને સાત્ત્વિક અહંકાર તેમાંથી શ્રોત્ર (કાન).
ત્વક (સ્પર્શ). નયન (આંખો). જિહ્વા (જીભ). ઘ્રાણ (નાક). વાક (મુખ).
હસ્ત (હાથ). પાદ (પગ). ઉપસ્થ (લિંગ). ગુદ (ગ્રાહા સંબંધી). અને
મન. એવી રીતે અગિઆર ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલી છે. તે મધ્યે પેહેલી પાંચ
બુદ્ધીંદ્રિયો જાણીતી. બાકીની બુદ્ધિ આશ્રય છે તેમાંથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો જા-
ણી. તે કર્મોના આધાર છે તેથી અથવા ઉભયાત્મક, બુદ્ધ્યાત્મક, કર્માત્મક

મનછે એમ જાણવું. રાજસ અહંકારોમાંથી જે ઇન્દ્રિયો અને સાત્વિક અહંકારમાંથી ઇન્દ્રિયોના દેવતા તથા મન એવી રીતે જુદા પડીને ઉત્પત્તિ કરે તેથી જાણવું.

રાજસઅહંકાર.

તમઃ સત્વગુણોત્કૃષ્ટાદહંકારાદથાભવત્ ॥ ૧૯૯ ॥ તન્માત્રપંચકં તસ્ય નામાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥ શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શતન્માત્રં રૂપમાત્રકં ॥ ૨૦૦ ॥ રસતન્માત્રકં ગંધતન્માત્રં ચેતિ તદ્વિદુઃ ॥

રાજસઅહંકાર જેને સહાય છે અને સત્વ માત્રે કરીને અનુવિધ્ય એટલે સાથે જોવાયલો હોય એવો જે તામસ અહંકાર તેમાંથી તન્માત્ર એટલે તે તેના મુખ્ય આસરેથી રહેનારા એવા જે ગુણ પંચક ઉત્પન્ન થાય; તે શબ્દ તન્માત્ર, સ્પર્શ તન્માત્ર, રૂપ તન્માત્ર, રસ તન્માત્ર, ગંધ તન્માત્ર એવી રીતે પાંચ નામો જાણવાં.

તન્માત્ર પંચકનો વધારે ખુલાસો.

શબ્દસ્પર્શશ્ચરૂપં ચ રસગંધાવનુક્રમાત્ ॥ ૨૦૧ ॥ તન્માત્રાણાં વિરોધાઃ સ્યુઃ સ્થૂળભાવમુપાગતાઃ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ ક્રમોથી તન્માત્ર પંચકોનું વિશેષ જ્ઞાન જાણવું. તેનું કારણ સુખ, દુઃખ અને મોહ ઇત્યાદિથી (સન્નિપાતરોગ) નો અનુભવ થાય તે વિશે અનુભવ સૂક્ષ્મ છે માટે ખુદ્ધી રીતે જાણાતો નથી.

ભૂતપંચકોની ઉત્પત્તિ.

તન્માત્રપંચકાત્તસ્માત્સંજાતં ભૂતપંચકમ્ ॥ ૨૦૨ ॥ વ્યોમાનિલા નલજલક્ષોણીરૂપં ચ તન્મતં ॥

શબ્દાદિ પંચ તન્માત્રામાંથી ભૂતોનું પંચક ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેના નામો (વ્યોમ) એટલે આકાશનો શબ્દ માત્ર ગુણ જાણવો. (અનિલ) વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ અને આનુષંગિક શબ્દગુણ જાણવો. (અનલ) તેજનો મુખ્ય ગુણ રૂપ અને આનુષંગિક શબ્દ અને સ્પર્શ ગુણ જાણવો. (જળ) પાણીનો મુખ્ય ગુણ રસ અને આનુષંગિક શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, એટલા ગુણો જાણવા. (સોણી) પૃથ્વીનો મુખ્ય ગુણ ગંધ અને આનુષંગિક શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ; એટલા ગુણ જાણવા.

ઇન્દ્રિયા વિશે.

બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પંચૈવ શબ્દાદ્યાવિષયમતાઃ ॥ ૨૦૩ ॥ કર્મેન્દ્રિયાણાં
વિષયાભાષાદાનવિહારિતાઃ ॥ આનંદોત્સર્ગકૌ ચૈવ કથિતાસ્તત્કર્શિ
ભિઃ ॥ ૨૦૪ ॥

કાન, મ્હો, આંખો, જીભ, નાક એ બુદ્ધીન્દ્રિયા પાંચ તેથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચ વિષય ક્રમે કરીને જાણવા. તેના દાખલો-
શ્રોત્રેન્દ્રિએ સાંભળવા વિશે, અને ત્વગિન્દ્રિએના સ્પર્શ એટલે હાથ ફેરવીને
અથવા અડકીને સમજવું. વાક, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ, ગુદ મળી કર્મેન્દ્રિયા,
એ પાંચેમાં વાકે ભાષા બોલવી; આદાને ગ્રહણ; વિહારે ચલણાદિક;
આનંદ હર્ષ ખુશી; ઉત્સર્ગ મળમુત્રાદિકનો પરિત્યાગ; એવી રીતે પાંચ
વિષયો અનુક્રમે જાણવા.

પ્રકૃતીઆ વિશે.

પ્રધાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિર્નિત્યાચાવિકૃતિસ્તથા ॥ એતાનિ તસ્યાનામા
નિ શિવમાશ્રિત્ય યા સ્થિતા ॥ ૨૦૫ ॥ મહાનહંકૃતિઃ પંચતન્માત્રા
ણિ પૃથકપૃથક્ ॥ પ્રકૃતિર્વિકૃતિશ્ચૈવ સસૈતાનિ બુધા જગુઃ ॥ ૨૦૬ ॥
દર્શેન્દ્રિયાણિ ચિત્તં ચ મહાભૂતાનિ પંચ ચ ॥ વિકારાઃ ષોડશજ્ઞેયાઃ
સર્વે વ્યાપ્ય જગત્સ્થિતાઃ ॥ ૨૦૭ ॥

પ્રધાન (મુખ્ય) પ્રકૃતિ, (સાન) શક્તિ (સામર્થ્ય), નિત્યા (સર્વદા),
અવિકૃતિ (જે જણુસે વિકાર ન કાઢે તે); એ પ્રકૃતીના પર્યાય શબ્દ એટલે
ખીજ નામો. તે પ્રકૃતિ શિવ એટલે (ધર્મ) ના આસરેથી રહેલી છે
એમ જાણવું; અને (મહત્ત્વ) એ તત્વ ઉત્પન્ન થયેલા અને અહંકાર તથા
પંચ તન્માત્રા મળી જે સાત ઇન્દ્રિયાદિકાનું કારણ છે માટે પ્રકૃતિ ૩૫ જાણવું.
પણ સાંખ્ય મુનીના મત પ્રમાણે આઠ પ્રકારે પ્રકૃતિ છે; અને પ્રકૃતીના
કાર્ય ૩૫ થાય છે માટે (વિકૃતિ) વિકાર ૩૫ પણ જાણવું. ૧૦ ઇન્દ્રિયોમાં
જીભયાત્મક મન મેળવીએ તો. ૧૧ ઇન્દ્રિયો અને ૫ મહાભૂતો સાથે ૧૬
વિકાર જાણવા; તે સંપૂર્ણ જગતને વ્યાપી રહેલા છે એમ જાણવું.

ચોવીસ તત્વરાશીના કર્મબંધન.

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वै सिद्धेवपुर्गृहे ॥ जीवात्मा नियतो नित्यं

વસતિ સ્વાંતદતવાન્ ॥૨૦૮॥ સ દેહી કથ્યતે પાપ પુણ્ય દુઃખસુખા
દિભિઃ ॥ વ્યાપ્તો વદ્ધશ્ચ મનસા કૃત્રિમૈઃ કર્મબંધનૈઃ ॥ ૨૦૯ ॥

(૧ અવ્યક્ત (શરીરના અવ્યવ્ય.) ૨ મહાન્ (મહોટા.) ૩ અહંકાર
(હુંપદ.) ૪ શબ્દ તન્માત્ર (બોલવા વિશે.) ૫ રસ તન્માત્ર (અડકવા
વિશે.) ૬ રૂપ તન્માત્ર (સ્વરૂપ.) ૭ રસ તન્માત્ર (રસાધિધાતુ.) ૮ ગંધ-
તન્માત્ર (સુંઘવાની ક્રિયા વિશે.) ૯ ઔત્ર (કાનવિશે.) ૧૦ ત્વક્. ૧૧ ચક્ષુ.
૧૨ શ્રોત્ર. ૧૩ રસના. ૧૪ વાક. ૧૫ હસ્ત. ૧૬ પાદ. ૧૭ ઉપસ્થલિંગ
અથવા યોની. ૧૮ ગુદઝાડાની જગા. ૧૯ મન. ૨૦ પૃથ્વી (શરીર.)
૨૧ આપ (વ્યાપ્તિ.) ૨૨ તેજ. ૨૩ વાયુ. ૨૪ આકાશ (તાળવું પોકલ).
એ પ્રમાણે ઓવીસ તત્વ જાણવા; તેથી સિદ્ધ થયેલું જે શરીર રૂપ, ગૃહ તે
શરીર ઘરમાં પચીસમો પુરૂષ સર્વકાળ રહેલો જીવાત્મા મહદાદિત સૂક્ષ્મ
લિંગ વસેલો છે તેથી તેને દેહ-શરીર કહે છે; અથવા કર્મપુરૂષ પણ કહે છે;
માટે પાપ, પુન્ય, સુખ, દુઃખ એટલાથી બંધન થાય છે એમ જાણવું. મન
સાથે સહવર્તમાન એવીજ કૃત્રિમ કર્મ કરવાથી પણ બંધન છે એમ જાણવું.

આહંકારાદિકોની ગતિ.

આપોતિ બંધમજ્ઞાનાદાત્મજ્ઞાનાચ્ચ મુચ્યતે ॥ તદ્દુઃખયોગકૃદ્વચાધિ
રારોગ્યંતત્સુખાવહમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

પુરૂષ અજ્ઞાને કરીને કલેશાદિક બંધનોમાં પડે છે; આત્મજ્ઞાને કરી
મુક્ત થાય. એક શરીરે બીજા શરીરોને જે દુઃખ દે છે તે વ્યાધિ એટલે
રોગી જાણવો; અથવા તેથી રીતે એક બીજાને સુખી કરે છે તે આરોગ્ય
જાણવો.

इतिश्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायांसूत्रस्थाने प्र
थमखंडे कलादिकाख्यानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ •

છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રારંભ.

આહારાદિકા-ખોરાક ખાધા પછીની ગતિ.

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ॥ मांभुर्यं फेनभावंच षड्र
सोऽपि लभेत सः ॥ २११ ॥ અથપાચકપિત્તેન વિદગ્ધશ્ચામ્લતાં

વ્રજેત્ ॥ તતઃ સમાનમસ્તુતાગ્રહણીમભિધીયતે ॥ ૨૧૨ ॥ ગ્રહણ્યાંપ
ચ્યતે કોષ્ટવન્હિના જાયતે કટુઃ ॥

અન્ન ઇત્યાદિક આહાર એટલે ખોરાક ખાધા પછી, પ્રાણ વાયુ તેની
પ્રેરણા કરી પ્રથમ આમાશયસ્થાનમાં લઈ જાય છે. તે પછી તેનો (છ)
રસ મેદો કરી તેમાંથી માધુર્ય એટલે મીઠો રસ શીણુ ભાવમાં જાય; કે જ્યાં
કેકસ્થાન છે. તહીં પાચક પિત્તેકરી ખોરાકને વિદગ્ધ એટલે પચ્યમાના
ભિમુખ (ખોરાકને ગર્ભ કરી) વરણમાત્ર પરિપક્વ થયેલો અથવા કાચો
રહેલો અમ્ળ સ્થાને જાય છે. તે પછી આમાશયમાંથી મીઠાસ શીણુભાવ
રસને સમાનવાયુ અગ્નિસ્થાને લઈ જાય છે; તે પછી ડોઠાની અગ્નિથી તે
ખોરાકનો પાક થાય પણ તે કડવો અથવા તીક્ષ્ણ થાય.

આહારની બે અવસ્થા.

રસો ભવતિ સંપકાદપકાદામસંભવઃ ॥ ૨૧૩ ॥

અગ્નિસ્થાનમાં સ્થિર રહેલો જે આહાર, તેનો સારો પાક થવાથી
પાચન રસ થાય છે, અગર કાચો રહી ગયો હોય તેમાંથી આમ થાય છે.

રસોના કાર્યો.

વન્હેર્બલેન માધુર્ય સ્નિગ્ધતાંયાતિ તદ્રસઃ ॥ પુષ્ણાતિ ધાતૂનઃ
ન સમ્યક્પકોઽમૃતોપમઃ ॥ ૨૧૪ ॥ મંદવાન્હિવિદગ્ધશ્ચકટુશ્ચામ્લોભવે
દ્રસઃ ॥ વિષભાવં વ્રજે દ્વાપિ કુર્યાદ્વારોગસંકરં ॥ ૨૧૫ ॥

જે આહારમાંથી ઉપજેલો (રસ) અગ્નિના જળે કરીને, મધુર ભાવ
અને સુવાળો એટલે સ્નિગ્ધાશયણનો થઈ, સંપૂર્ણ રસાદિ ધાતૂનું પોષણ કર-
વા પસરે છે; તે રસનો સારો પાક થયેલો હોયતો અમૃત સરખો
જાણવો; અગર ડોઠાની મંદાગ્નિથી રસ તીખો, ખાટો, વિદગ્ધ એટલે કાચો
રહી રોગનો વિસ્તાર કરતા થયો હોયતો ઝેર ભાવ થઈ આખા શરીરમાં
પસરે છે; તેમાંથી કેટલાક રોગ થઈ મરણ થાય છે. અગર ઉપલો રસ
જુજ બગડતો હોય તો અતિસારાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

આહારનો સાર.

આહારસ્ય રસઃ સારઃ સારહીનો મલદ્રવઃ ॥ શિરાભિસ્તજ્જલં
નીતં વસ્તૌમૂત્રમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૧૬ ॥ તત્કીટં ચ મલં જ્ઞેયં તિષ્ઠેત્પક્વ
શયે ચ તત્ ॥

તે અહારનો જે રસ તેને (સાર) કહેછે, અને (સારહિણ) જે પદાર્થ તેને મળ દ્રવ એમ કહેછે; અને તે દ્રવ મુત્રવાહિની નસો માર્ગે ખસ્તીમાં જઈ મૂત્ર સંસારમાં જાયછે; બાકી રહેલો જે (કાટ કચરો) તે પક્વાશયની એક જગાએ જઈ મળસંસારમાં પસરે છે.

મળોનું અધોગમન.

वलित्रितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितं ॥ ૨૧૭ ॥ પ્રવાહિની સર્જની ચ ગ્રાહિકે તિવલિત્રયમ્ ॥

દખાણુ કર્તા (અપાનવાયુ) ના ખળથી મળને નીચે ઉતારતા ખલિત્રિ-તયાત્મક જે ગુદ (ઝાડાની જગા) તે માર્ગેથી બહાર આવે તે ત્રણ ખુણાની જગાને પ્રહવાહિની, સર્જની, ગ્રાહિકા એવી રીતે ત્રણ નામે ઓળખાય છે તેનો આકાર શંખ જેવો જાણવો.

રસોનું કાર્યત્વે કરી બીજી જગાએ ગમન.

रसस्त हृदयं याति समानमरूतेरितः ॥ ૨૧૮ ॥ રંજિતો પાચિ તસ્તત્ર પિત્તેનાયાતિ રક્તતાં ॥

જે ખોરાકમાંથી થયેલો રસ અને તેનો થયેલો સાર; તેને સમાન વાયુ પોતાના ખંજે દખાણુ કરી અગ્નિસ્થાનમાંથી તદ્દયસુધી આવીને રંજક પિત્તોનો જોરસા સાથે મેળવી તથા પાચક પિત્તોને પચાવી લોહી સાથે મેળવે છે.

લોહીનું પ્રાધાન્ય.

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमं ॥ ૨૧૯ ॥ સ્તિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ વિદગ્ધં પિત્તવદ્ભવેત્ ॥

લોહી સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલું હોય છે; તેથી જીવનો ઉત્તમ આધાર હોયછે; તેનો ગુણ સ્તિગ્ધ એટલે ચિકણું. ગુરુ એટલે જડપણું. મંચળ સ્વાદુ અથવા સરળપણું. એટલા પ્રકારે તેમાં ગુણો હોયછે; પણ તેજ લોહી (વિદગ્ધ) એટલે કાચું કે દાઝેલું અથવા વિકૃત રોગકર્તા થઈ હોય તો, પિત્ત પ્રમાણે કડવું, તીખ્ખું, ખાટું થાયછે.

રસાદિ ધાતૂની ઉત્પત્તીના ક્રમ.

पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ॥ ૨૨૦ ॥ શુક્રત્વં યાંતિ માસેન તથાસ્ત્રીણાં રજોભવેત્ ॥

રસાદિ સાતે ધાતુઓ પિત્ત ઉકળીને, પરિપક્વ એટલે ક્રમે કરી પાકે છે. તેની વીગત ખોરાક ખાધા પછી તેનો રસ એક દિવસે યાય; તેમાંથી લોહી પાંચ દિવસે થાય. લોહીમાંથી પાંચ દિવસે માંસ થાય. માંસમાંથી પાંચ દિવસે મેદ થાય. મેદમાંથી પાંચ દિવસે હાડકાનો વધારો થાય. હાડકામાંથી પાંચ દિવસે મજ્જામાં વધારો થાય. મજ્જામાંથી પાંચ દિવસે શુક્ર ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે અનુ ક્રમે રસાદિ સાત ધાતુ પાંચ પાંચ દિવસે થતા એક મહિને શુક્રધાતુ ઉપજે છે. તે પ્રમાણે સ્ત્રિઓને રજસ્વળાપણાનો અડકાવ પણ એક મહિને રક્ત રૂપ રજો દર્શન થાય છે.

ગર્ભની ઉત્પત્તિ.

કામાન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુક્રજઃ ॥ ૨૨૧ ॥ ગર્ભ સંજા યતે નાર્યાઃ સ જાતો બાલ ઉચ્યતે ॥

મનની ઈચ્છાથી સ્ત્રિ પુરૂષના મૈથુન સંયોગે (રતિસંગ) ગર્ભ ધારણ થયો હોય તો; સ્ત્રીના શોણિત અંતર્ગૃહસંબંધી લોહી, અને પુરૂષની શુક્ર-ધાતુનો સંગમ થયાથી સ્ત્રિઓને ગર્ભસ્થાનમાં, ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રગટ થયાથી નવદશ મહિને બાળક જન્મે છે.

ગર્ભ ધારણ થવા વિશે.

અધિકો રજસઃ કન્યા પુત્રઃ શુક્રાધિકો ભવેત્ ॥ ૨૨૨ ॥ નપુંસ કં સમત્વેન યથેચ્છાપારમેશ્વરી ॥

ગર્ભધારણ થતા વેળાએ સ્ત્રિનું લોહી ગર્ભસ્થાનમાં વિશેષ પડે તો છોકરી જન્મે છે; અને પુરૂષની શુક્રધાતુ વધારે પડી હોય તો છોકરો જન્મે છે; પણ સ્ત્રિનું લોહી અને પુરૂષની શુક્ર ધાતુ સરખા વજનને ખસીત થઈ હોય તો તે ગર્ભ નપુંસક બાળક જન્મે છે તે વિશે જોવી ઈચ્છર ઈચ્છા.

બાળકનો જન્મ થયા પછીના ઉપાય.

બાલસ્ય પ્રથમે માસિ દેયા મેષજરક્તિકા ॥ ૨૨૩ ॥ અવલેહી કૃતૈકૈવશીરક્ષૌદ્રસિતાઘૃતૈઃ ॥ વર્ધયેત્તાવદેકૈકાં યાવદ્ભવતિ વત્સરઃ ॥ ૨૨૪ ॥ માર્ષૈર્વૃદ્ધિસ્તદૂર્ધ્વસ્યાદ્યાવત્ષોડશવત્સરાઃ ॥ તતઃ સ્થિરાશ્ન વેત્તાવદ્યાવદ્વર્ષાણિ સપ્તતિઃ ॥ ૨૨૫ ॥ તતો બાલકવન્માત્રાન્હાસની યા શનૈઃ શનૈઃ ॥ માત્રેયં કલ્કચૂર્ણાનાં કષાયાણાં ચતુર્ગુણાઃ ॥ ૨૨૬ ॥

બાળકને પ્રથમ મહિનેથી દૂધ, મધ, શાકર અથવા દૂધને બદલે ધી ને પદાર્થે બાળક સુખી અને પુષ્ટ થાય; તે પદાર્થો ચાલુ કરવા ને બાળકની શક્તિ પ્રમાણે સૂવર્ણાદિક માત્રા એકરાઈથી સરસીના વજનને ઉપલી જાણુ-સોમાં ધસી ચાટણુ નિત્ય ચઢાડવું. બીજો મહિને બાળક અને એ રાઈ કે શરસી ભાર; તિજો માત્રા મહિને ત્રણ રાઈ કે શરસી ભાર માત્રા અને દૂધ મધ અને શાકર તમણી લેવી. એવી રીતે દરેક મહિને માત્રા એકેક રાઈ કે શરસી ભાર અને ઉપલા ચાટણુનો વધારો એક વરસ સુધી કરવો. તે પછી પેહેલે વરશે એક જવ ભાર માત્રા અને બીજો વરશે એ જવ ભાર. તિજો વરશે ત્રણજવ ભાર માત્રા ઉપલા ચાટણુમાં આપવી; એવી રીતે દરેક વરશે એકેક જવ ભાર વધારતા સોળ વરસની ઉંમર સુધી આપવું; પણ મજબૂત બાળકના બાળકને દર વરશે એક જવને બદલે બે જવ આપવું. તે પછી સીતેર વરસ સુધી સોળ સોળ જવના વજનને દૂધ ધી ઇત્યાદીમાં માત્રા આપવી. બાળ અવસ્થામાં ઉપલું ચાટણુ અને માત્રા દર વરશે વધારી હતી તેમજ દર વરશે એકેક જવ ધડાડતા જવું; કેમકે બાળકની ચડતી કળા અને વૃદ્ધતી અવસ્થા ઉતરતી હોય, તેથી હરએકે ઓપડ ચાટણુ ચુરણ ઉકાળો ધી, દૂધ, મધ આપતી વખતે અગાઉ લખેલા વજનોથી ચોથે હિસાબે અતિવ્રદને આપવા. ગરીબ માતા પિતાના બાળકો માટે સૂવર્ણાદિક માત્રાનો ઉપયોગ ન થાય તો પીપર, વાવડીંગ કે બાળધુરી ઇત્યાદિક ઓપડ માત્રાને બદલે ઉપલા વજનને વાપરવાં.

બાળકની દરરોજ સેવના કરવા વિશે.

અંજનં ચ તથા લેપઃ સ્નાનમલ્યંગકર્મચ ॥ વમનં પ્રતિમર્શશ્ચ જન્મ પ્રભૃતિશસ્યતે ॥ ૨૨૭ ॥ કવલઃ પંચમાદ્વર્ષાદિપ્રમાન્નસ્યકર્મચ ॥ વી રેકઃ ષોડશાદ્વર્ષાદ્વિંશતેશ્ચૈવ મૈથુનં ॥ ૨૨૮ ॥

બાળકની આંખોમાં કળ્મલાદિક અંજન, એટલે ધી અથવા એરંડયા તેલનો દિપક કરી, તે ઉપરથી મેશ ઉતારી તેમાં ધી અથવા એરંડુ તેલ મેળવીને અંજન તૈયાર કરવું. દરરોજ સવારે બાળકને નહવડાવી ઉપલું અંજન આંખમાં કરવું, ફરી રાતના સુતી વખતે અંજન કરવું. સહવારે બાળકને પ્રથમ મુગંધી ભરેલું ઓટણું, અથવા હળદરનું ચુરણ અને તેથી ચોમાણું, ધી કે તેલ મેળવી સારી રીતે મરદન કરવું. તે પછી ગરમ પાણીથી નહવડાવવું, તે વખતે ઝાડા પિશાબ ઇત્યાદિ વિધમાં તેલ મુકી ગરમ પાણીની છાલકો

ભારતી; અને ખાળકને હલકી હમેશા કરાવતા રહેવું. ખાળક જન્મ્યા પછી પાંચ વરશની ઉમ્મર સુધી ઉપલો નિયમ રાખવો; પણ સોળવરશની ઉમ્મર સુધી અતિશે ઢાળ અથવા ઝાડા થાય તેવું ઝોપડ ખવાડવું નહી; અગર જરૂર પડેતો હલકું ઝોપડ એરંડું તેલ મધ-ધી-મોઝીહરડે-કાલીદરાખ ઇત્યાદિક ઝાડા થવાને આપવું. આઠ વરશની ઉમ્મર થયા પછી નાકમાં ધી ઇત્યાદિક નાખવાનો (નરય) કર્મ નો પ્રયોગ કરવો. સોળ વરશનો ખાળક થયા પછી ઢાળના પ્રયોગ કરવાની જરૂર પડે તો કરવો. વિશ વરશની ઉમ્મર પછી સ્ત્રીસંગ અઠવાડીએ પખવાડીએ શુક્ર ધાતુનો ઢાળ કરાવવો. ખાળક જન્મ્યા પછી તિજે મહીનેથી અન્નાદિક ખોરાક ખવાડવો; અને ઉપર લખેલી માત્રા આપવી. ઉપલી રીતે કીધાથી ખાળકના શરીરને સુખાકારી થાય.

માણસોની બદલાતી અવસ્થા.

बाल्यं वृद्धिर्वपुर्मेधात्वग्दाष्टेःशूक्रविक्रमौ ॥ बुद्धिःकर्मेन्द्रियंचेतो जीवितं दशतोन्हसेत् ॥ २२९ ॥

ખાળકના જન્મથી દશ વરશે ખાળ અવસ્થા જાયછે. વિશ વરશ પછી શરીરનો વધારો કે ઉચાઈ થતી અટકે. તિશ વરશ પછી શરીરની પુષ્ટાઈ અને કાંતિનો વધારો ન થાય. ચાળીસ વરશ પછી ગ્રંથ વિશે અથવા હરએક યાદ શક્તિ રેહેતી અટકે. પચાસ વરશ પછી શરીરની આમડી ઢીલી પડેછે. સાઠ વરશ પછી આંખોનું તેજ ઘટેછે. સીતેર વરશ પછી શુક્ર ધાતુ રેહેતી નથી. એશી વરશ પછી પરાક્રમ જાયછે. નેવું વરશ પછી બુદ્ધિ જાયછે. સો વરશ પછી કર્મ ઇન્દ્રિયોનું ચળણ વળણાદિક જાયછે. એકસો દશ વરશ પછી ચૈતન્ય જાયછે. એક સો વિશ વરશ પછી મરણ થાયછે. એવી રીતે દશ દશ વરશે અકેક શક્તિ ઝોછી થાયછે, પણ બલિચારી કે બસની અથવા રોગીની શક્તિ નિયમથી અગાઉ જાયછે, ખાળકોની પરીક્ષા રોગો વિના નથી પણ ઝોપડો ઇત્યાદિક શરીર પુષ્ટ થાય, માટે ખાળપણથી ઉપર લખેલી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો.

વાયુ પ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.

• अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः आकाशचारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिकोनरः ॥ २३० ॥

જે માણસના શરીરે વાળ થોડા અથવા ટુંકા છતાં બાડ, શરીરે તવા-

યલો તેજહીણ હોય તથા વાચાળ બડબડાત કરતો તેનું મન ચંચળ અથવા સ્થિર ન હોય, સપનામાં આકાશના ગમનાદિક વિષય જોય ઇત્યાદિક લક્ષણો જેમાં હોય; તે માણસ વાયુ પ્રકૃતિનો જાણવો.

પિત્ત પ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.

અકાલે પલિતૈર્વ્યાપ્તો ધીમાન્ સ્વેદીચ રોષણઃ ॥ સ્વપ્નેષુ જ્યોતિષાં દૃષ્ટા પિત્તપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જે માણસ પિત્તના ઉજાણુ ગુણે કરીને અકાલે આજુધારેલા હરએક વખતે વાર્ધકિય, પિત્તનો વધારે થઈ સંતાપેલો હોય. પિત્તનો સત્વ ગુણ અતિશે હાવાથી તે બુદ્ધિમાન હોય, તેના શરીરમાં પરસેવો છુટે, ઘણા ક્રોધી અને રીશાળ હોય, સ્વપ્નમાં નક્ષત્રો અથવા અગ્ન્યાદિક પદાર્થો જોય; ઇત્યાદિક લક્ષણો જેને મળ્યાં હોય તેની પિત્ત પ્રકૃતિ જાણવી.

કફ પ્રકૃતિક માણસોના લક્ષણ.

ગંભીરબુદ્ધિ સ્થૂલાંગઃ સ્નિગ્ધકેશો મહાબલઃ ॥ સ્વપ્ને જલાશયાલો કી શ્લેષ્મપ્રકૃતિકોનરઃ ॥ ૨૩૨ ॥

જે માણસનો સ્વભાવ ગંભીર એટલે સંપૂર્ણ કામો વિશે ક્ષમા, શાંતિ, બુદ્ધિવાન હોય. શરીરે પુષ્ટ, વાળ સ્નિગ્ધ એટલે સુવાળા અને તેજદાર, શરીરે અતિશે બળવાન હોય; તે સ્વપ્નમાં નદી અને નદનો પ્રવાહ, રાજ વિશેષ વિષયું પદ, સુખીપણું, તડાગાદિક હરણુ ઇત્યાદિકને જોય; એવી રીતે લક્ષણો જેમાં મળેલાં હોય તેની કફ પ્રકૃતિ જાણવી.

ઉપલા બે રોગો કે ત્રણે રોગો મળેલા માણસોની પ્રકૃતિ.

જ્ઞાતવ્યા મિશ્રચિન્હૈશ્ચ દ્વિત્રીદોષોલ્બણા નરાઃ ॥

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે રોગોમાંથી, બે દોષો મળેલા હોય તો બે રોગોની પ્રકૃતિ જાણવી. ત્રણે દોષો મળેલા હોયતો ત્રણેની પ્રકૃતિ જાણવી. તેમજ ત્રણે દોષો સમ એટલે સરખા હોયતો સમ પ્રકૃતિ જાણવી.

નિદ્રાદિકની ઉત્પત્તિ.

તમઃ કફાભ્યાં નિદ્રાસ્યાન્મૂર્છા પિત્તતમોમવા ॥ ૨૩૩ ॥ રજઃ પિત્તાનિલૈર્ભ્રાતિસ્તંદ્રાશ્લેષ્મતમોનિલૈઃ ॥

માણસને હુંધ આવવા તમોગુણ અને કંક મળેથી નિદ્રા આવેછે; તેને (સ્વાપ) કહેછે. પિત્ત અને તમોગુણ મળેથી રૂપાદિકાનું, અસાન થઈ ચેતના રહિત માણસ પડેછે; તેને (મૂર્છા) કહેછે. રજોગુણ અને પિત્ત તથા વાયુ મળેથી, ચક્રર ઉપર ખેસીને જેમ ફરવે તેવી રીતે ચક્રર ભંભર, ફર આવે તેવી અવસ્થા થાય; તેને (ભ્રમ) કહેછે. કંક તમોગુણ અને વાયુ મળેથી ઘટ પટાદિ, પદાર્થોનું અસાન થઈ શરીર ભારી થાય, ખગાશાં આવે, દુઃખી અથવા મુવેલા જેવો પડે, ઠારમરે, શરીરે ગ્લાની એટલે નખજો—ધત્યાદિ લક્ષણો થાય અને રોગી માણસના જેવી નિદ્રા આવે તેને (તંદ્રા) કહેછે.

ગ્લાની એટલે શરીર ગળાઈ અવું.

ગ્લાનિરોજઃ ક્ષયાદુઃસ્વાદજીર્ણાચ્છ શ્રમાદ્રવેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

શરીરની સંપૂર્ણ ધાતૂનો સારભૂત (ઓજ) એટલે માંસ ચરખી ધત્યાદિક પુષ્ટાઈનો ક્ષય થઈ; દુઃખ, અજીરણ, થાકાટો, અતિ મેહેનત ધત્યાદિક કારણોથી, હાથ પગાદિકની પુષ્ટાઈ ગળી જઈ તદ્દયમાં પીડા થાય છે. ખેસી અથવા પડી રહેવા છતાં થાકાટો જાગે અને અન્નાદિક ખોરાક લેવા ની ઈચ્છા ન થાય; તેને (ગ્લાની અને ક્ષોભ તથા હર્ષ ક્ષય) કહેછે.

આળસનાં લક્ષણ.

ય સામર્થ્યે ડપ્યનુત્સાહસ્તદાલસ્યમુદીર્યતે ॥

શરીરમાં સામર્થ્ય હોવાછતા, કામકરવા વિશે જેને હોશ કે મરજી થતી નથી; તેને (આળસ્ય) કહેછે.

ખગાશાં આવે તેનું લક્ષણ.

ચૈતન્યશિથિલત્વાદ્યઃ પીત્તૈકશ્વાસમુદ્વમેત્ ॥ ૨૩૫ ॥ વિદીર્ણવદનઃ

શ્વાસં જૃંમી સા કથ્યતે બુધૈઃ ॥

માણસનું ચેતન સ્થાન ઢીલુ, છોડવું, દુર્બળ થવા છતાં નાભિનો વાયુ એક આસાને પીધાથી એકાએક જોરથી મૂખ ઉઘડી, શ્વાસા વાયુને બહાર પાડે છે; તેને (જૃંમી) જાંમઈ, ખગાશુ કહે છે.

છીક આવે તેના લક્ષણ.

ઉદાનપ્રાણયોરુધ્વયોગાન્મૌલિકફસ્રવાન્ ॥ ૨૩૬ ॥ શબ્દઃ સં-

જાયતે તેન ક્ષૂતં તત્કથ્યતે બુધૈઃ ॥

ઉદાન વાયુ કંઠમાં રેહનાર અને પ્રાણવાયુ હૃદયમાં રેહનાર તેની નસોના દરવાજામાંથી બેહુ વાયુ નિકળી ઉર્ધ્વ એટલે ઉપર ચહડી, મસ્તકમાં સંગમ થઈને તેમાંથી (કફ) ઝરવાથી ત્રણેનો સંગમ એકાએક થવાથી જ શબ્દ નિકળે છે; તેને કેટલાક રૂપી (નસ્ત) કહે છે. કેમકે તે શબ્દ નાક-માંથી નિકળે છે, તે ઉપરાંત કેટલાક ક્ષૂત—છિકા કહે છે.

આડકાર, આરકાર, ઢકાર આવે તેનાં લક્ષણ.

उदानकोपादाहारस्वस्थि तत्वाच्च यद्भवेत् ॥ २३७ ॥ पवनस्यो-
र्ध्वगमनंतमुद्गारं प्रचक्षते ॥

ઉદાન વાયુનો કોપ થઈ ઉર્ધ્વ ગમન એટલે ઉપર ચહડે, તેવિશે કેટલાક રૂપી સમાન વાયુનો કોપ લખે છે. તે અનાદિક ખોરાક આધા પછી, તે પોતાને સ્થાને સ્થિર રહીને વાયુનું ઉર્ધ્વ, એટલે ઉપર ચહડવું થાય છે; તેને (ઉદગાર) કહે છે.

इतिश्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेणविरचितायांसंहितायांसूत्रस्थानेआहा-
रादिगतिःषष्ठोऽध्यायः ॥ ૬ ॥

સાતમો અધ્યાય શાર્દૂલ—રોગોની સંખ્યા.

रोगाणां गणना पूर्वमुनिभिर्या प्रकीर्तिता ॥ २३८ ॥ मयाऽत्रप्रो-
च्यते सैवतद्भेदा बहवो मताः ॥

રોગોની અને સર્વ જાતના તાવની સંખ્યા, રૂપીઓએ જોટલી કહે લીછે તે આ ગ્રંથમાં લખેલી છે; તથા રૂપીઓએ કબુલ રાખેલા રોગોના ભેદ અનેક છે એમ જાણવું.

પચીસ પ્રકારના (તાવ) અને તેના ભેદ.

पंचविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरा स्तद्भेद उच्यते ॥ २३९ ॥ "पृथक् दोषै-
स्तथा द्वंद्वभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥ एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवः
स्मृताः ॥ २४० ॥ प्रायशः सन्निपातेन पंच स्युर्विषमज्वराः ॥ तथा
ऽगंतुज्वरोप्येक स्रयोदशविधो मतः ॥ २४१ ॥ अभिचारग्रहावेश-
शपैरागंतुकस्त्रिधा ॥ श्रमादाहात् क्षताच्छेदाच्चतुर्धा घातकज्वरः ॥ २४२ ॥

કામાદ્રીતે: શુચો રોષાઢિષાદૌષધગંધતઃ ॥ અભિષંગજ્વરાઃ ષટ્ સ્યુરેવં
જ્વરવિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૪૩ ॥

પચીસ પ્રકારે તાવ થાયછે, તેમાં વાયુના તાવથી શરીરને કંપરો, તાવ ચઢવાનો રાખેતો, પ્રયત્ન, વર્તણુક ચાલ ચળણુ વધ ઘટ, એક સરખો ચોક્કસ વખતે આવતો જતો નથી; ગળું, કંઠ, ઓટનું શોષણ, સુકાવવું, તૃષા શોષ પડે, નિદ્રા, જીંધ, છીકાનો અટકાવ થાય, શરીર અંખાય, સાંધામાં દુઃખાવો, તેજહીણ ચેહેરો, કળતર, મસ્તક અને હૃદયમાં પીડા, મુખને અચ્ચિ, ઝાડાના કાંકરા અંધાય, શૂળ, પેટને ડુગાસી, ખગ્ગાશા ઇત્યાદિક લક્ષણો વાયુના તાવને થાયછે.

૨ પિત્તના તાવનો પ્રવાહ હજણ, ગરમ, અતિસાર, ઝાડા વધારે થાય, જીંધ થોડી, હલદી થાય, ગળે, ઓઠે, મુખે, નાકે હજણતાથી પાકે, ગરમી ચહડી આવે પરસેવો, ખડખડાટ, મુખ કડવું થાય, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, કેફ, તૃષા પચાસ એવાં લક્ષણુ થાય, ઝાડો, પિશાખ, આંખો, ચામડી, સરવે પીળા અથવા લાલ રંગે થાય ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તના તાવને થાયછે.

૩ કફનો તાવ હોવાથી ચહડે અને ઉતરે તે વેળા પાણીમાં ચિંથરં ભીજવિ નિચોવીયે, તેમ શરીરભિનું છતા પિળાસે થાય; તાવનો જોર મંદ, નખજો, આજસ, મૂખે મિઠાસ, પીશાખ, ઝાડો સફેદ રંગે, શરીર ગતિભંગ, જકડાયલું, ભારી અન્નાદિક ખોરાક ઉપર ઇચ્છા ન થાય, શરીર ભારી છતા સિતળ હોયછે, હલદી થવાના ઉપકા, પાછું આવે, રૂવાટા ઉભા થાય, નિદ્રા ઘણી, શરીરને પીડા અહપ, પસીનો, પિશાખ ઘણીવેળા થાય, હાય પગાદિક ઘણા ગરમ ન હોય. હલદી થઈ પાછું નીકળે, શરીર ઘભરાય વ્યાકુળ થાય, મુખાદિકનો પાક થતો નથી, શળકમ, ખળગમ, ખાંશી, અને આંખો સફેદવર્ણે ઇત્યાદિક લક્ષણો કફના તાવને થાયછે.

૪ વાયુ અને પિત્તના તાવને પાણીનો શોષ, પચાસ, મૂર્છા, પડી જવું, બુદ્ધિને ભ્રમ, શરીરે દાહ, ખળતર, નિદ્રાનો નાશ, મસ્તક પીડા, ગળું અને મુખે શોષ, હલદીનો ઉપકો, પાછું આવે, રૂવાટા ઉભા થાય, (અવ-હજણ) શરીર અંખાય, ધુળરો, કંપારો, સાંધાવોમાં દુઃખાવો, ખગાશા ઇત્યાદિક લક્ષણો વાતપિત્તના તાવને થાયછે.

૫ વાયુ અને કફના તાવને શરીરે ગતિભંગ જકડાયલું ભારી, સાંધે સાંધામાં દુઃખ, નિદ્રા આવે, શરીર ભારે થાય, મસ્તકનું કડકડવું, સળકમ,

બળગમ, ખાંસી, સંતાપ, તાવને જોર મધ્યમ ઇત્યાદિક લક્ષણો વાયુ કફના તાવને હોયછે.

૬ પિત્ત કફના તાવને.—મુખને ચિકણપણું, કડવાસ, આંખોને ઝાંખા અંધારા આવે, મૂર્છા ધ્રાંતિ, ગફલત, ખાંસી, (અવઢણુ) શરીર જકડાયલું, શોષ, ઘડીકમાં ઠંડી, દાહ ઇત્યાદિ લક્ષણો પિત્તકફના તાવને હોયછે.

૭ વાતાદિ ત્રણ દોષ.—ઐટલે વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણે દોષો મળીને સન્નિપાત તાવના ભેદ અનેક છે, ઘડીકમાં શરીરે દાહ, ઘડીકમાં શીત, પરસેવાનો ઝરો, હાડકા અને સાંધામાં તથા મસ્તકે પીડા, આંખો ખંચાયલીછતા તેમાંથી પાણી ગળે અને લોહીના રંગે વાંકી ચુંકી થાય; કાનમાં અજ્ઞાત શબ્દો થઈ પીડા થાય, ભાતના છાજા ગળામાં ભરેલા હોય તેમ કાંકરા ખુંચે, આંખે ઝાંખ અંધારા; ભ્રમ બેસુદ્ધ થઈ પડે, બડબડ કરે, ખાંસી, હાફણુ, શરીર અંખાય-જકડાય, બીજાને વળગે પ્યાર કરે, જીભ કાંટા જેવી થઈ, અહિ તહિ વાંકી થઈ પડે, લોહી પિત્ત અને કફ સાથે મળીને થુક નિકળે, મસ્તક અહિં તહિ ફેરવે, તૃષા, નિદ્રાનો નાશ, લ્હદ્યને પીડા થાય; શરીરે પરસેવો તરત આવતો નથી અને આવે તો થોડો આવે, પિશાબ ઝાડાની હાજર તો તાકીદે પુરી થતી નથી અને થાય તો જરાક જરાક થાય. શરીરના ગાત્રો ઘણાજ શક્તિહીણ થાય, ગળામાં અવાજ ખરખરાટ થાય; લીલી માંખીઓએ ચટકા ભરેલા કે કરડેના જેવી અળાઈ કે ફેડકી કાળી કે બાલ રંગે ગોલાકાર પસરે, ગળામાંથી શબ્દ હલકો અથવા ખોલાય નહી, શરીરનો પાક થાય, પેટ ભારે અથવા ફૂગાશી આવે; વાતાદિક રોગો તાકીદે પાકતા નથી, રોગીને ઘડીકમાં હસવું આવે, ઘડીકમાં રડવું આવે, નાંચે ખુંધે તોફાન ઇત્યાદિ લક્ષણો સન્નિપાતના સર્વે સાધારણ તાવમાં થાયછે. ૮ સંતત નામે સન્નિપાતના તાવને ઉપલા લક્ષણો સાથે ૭ દિવસ અથવા દશ કે ૧૨ દિવસ એક સરખો તાવ શરીરમાં રહેછે નિકલતો નથી. ૯ સતત નામે સન્નિપાતનો તાવ ઉપલા લક્ષણો સાથે આખી રાતમાં બે વખતે આવે અને જાયછે. ૧૦ અન્યેયુ નામે સન્નિપાતનો તાવ ઉપલા લક્ષણો સાથે આખી રાતમાં એક વખતે આવે અને જાયછે. ૧૧ તૃતીયક નામે સન્નિપાતનો તાવ ઉપલા લક્ષણો સાથે એક દિવસને આંતરે ઐટલે તિજે દિવસે આવે જાયછે. ૧૨ ચાતુર્થિક નામે સન્નિપાતનો તાવ ઉપલા લક્ષણો સાથે બે દિવસને આંતરે ઐટલે ચોથે દિવસે આવે અને જાયછે. ઉપલા સન્નિપાતના પ્યાર

જાતના તાવમાં તથા પાંચ પ્રકારના વિષમ જ્વર એટલે એકાંતરા ચોથીયા ઇત્યાદી તાવને ઉપર લખેલા લક્ષણો જરૂર થાયછે. (આગંતુક જ્વર) એટલે સન્નિપાતનો આગંતુક નામે તાવમાં ઉપલા લક્ષણો થાય તેના ૧૩ ભેદ જુદાછે તેનો ખુલાસો. ૧ અભિચાર જ્વર સ્થેનાદિક યાગ એટલે અવિચારે ઉઠમાં અને વિપરીત મંત્રે, શાસ્ત્ર માર્ગથી ઉલટા, પોતાની ઇચ્છા પુરી થવાને યજ્ઞન, જ્ઞન, હોમ હવન, લોહ, ધૂત, સર્પો, રાઈ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ હોમવાથી ભૂતોના કે દેવના, મંત્રો ઉત્તરી રીતે જપવાથી તેનો કોપ થઈ, સન્નિપાતનો તાવ ઉત્પન્ન થયેલો હોય; તેને અભિચાર જ્વર કહેછે. ૨ અહાવેશ જ્વર—'પ્રહ્લ રાક્ષસાદિકાના સંપર્ગે, ભૂત પ્રેતાદિકની સ્વરૂપો જોઈ ખીહવાથી ઉત્પન્ન થાયછે. ૩ ત્રાપ જ્વર—'પ્રાહ્લાણુ ગુર, સિદ્ધ અને વૃદ્ધ, વડાવા, માત પિતા ઇત્યાદિકને સંતાપેથી તેના ત્રાપે, સન્નિપાતનો શાપ જ્વર આવેછે; એ ત્રણ જાતના તાવને આગંતુક સંસક કહેછે. ૧ ધણી મેહનત કીધાથી તાવ આવે. ૨ અગ્નિમાં શોકાયો કે ખળેથી. ૩ ક્ષતો, ધારા, જખમ નાસૂરથી. ૪ શસ્ત્રાદિક હડીઆરે કપાયા—વઢાયાથી ઉપલા ચાર પ્રકારે સન્નિપાત જ્વરોને આઘાત સંસક જ્વર કહેછે. ૧ મનમાં ઇચ્છેલી વસ્તુ હોય તે નહી મળવાથી. ૨ ભય, ધારિત અને ખીહીકથી. ૩ અતિ શોક અને સંતાપથી. ૪ અતિરીશ, ક્રોધ અને ગુરશાથી. ૫ રથાવર એટલે વચનાદિક ઝેર અને જંગમ એટલે સર્પાદિકના ડંખ ઇત્યાદિક ઝેરથી. ૬ તીવ્ર એટલે ઝેરી કે તિક્ષણુ ઓપડોના વાસે અથવા ખાધાથી, ઉપલાતાસુધી છ પ્રકારે સન્નિપાતનો તાવ આવેછે તેને અભિપંગ સંસક જ્વર કહેછે.

અતિસારના ઝાડાનો રોગ.

પૃથક્ ત્રિદોષૈઃ સર્વૈશ્ચ શોકાદા માદ્રયાદપિ॥ અતિસારઃ સપ્તધાસ્યાત્

અતિસાર સાત પ્રકારે થાયછે, તેમાં ૧ વાતાતિસાર એટલે ઝાડો મળ, આમ મિશ્રિત પાણી સરખો પાતળો થાય, તે તાંબુસ વર્ણુ છતા શીણુ સાથે મળેલો, નિસ્તેજ, હલકો હોય, ઢાળ થતી વેળાયે ઝાડાની જગ્યાએ અવાજ અને શૂળ ઇત્યાદિક લક્ષણો વાયુના અતિસારને થાયછે. ૨ પિત્તાતિસાર એટલે ઝાડો હલદ જેવો પિનારંગનો અથવા તાંબુસવર્ણુ ઢાળ થાય; ખાસ, તર્સ મૂર્છા, શરીરે અને ઝાડામાં દાહ, ખળતર થાય, ઝાડાની જગ્યા પાકેલા ગુમડાની રીતે દુઃખે, ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તના અતિસારને થાયછે.

૩ કફ અતિસાર એટલે ઝાડો સફેદ વર્ણુ, ભારી, ધન, કફ, આમ, ચિકાસ ભરેલો, કફમિશ્રિત ઢાળ થાય, તેમાં આમ ગંધી, આમ સાથે ગાંઠો શિતળ હોય, શરીરનાં રૂવાટાં ઉભાં થાય, ઇત્યાદિક લક્ષણો કફના અતિસારને થાય છે. ૪ વાયુ પિત્ત અને કફના ત્રિદોષાતિસાર એટલે ઝાડો, ડુકરના મેદ અથવા ચરબી જેવો અથવા તેના માંસના ઘોળુ, સરખો ઢાળ થાયછે; તેમાં ઉપલા ત્રણ દોષોની શૂળાદિક વેદના ઇત્યાદિક લક્ષણો હોય તો સન્નિપાત અતિસાર જાણવો; તે કષ્ટસાધ્ય હોય છે. ૫ શોકાતિસાર એટલે ધન, દોલત અથવા ભાંડુ ખાંધવોનો નાશ થયો હોય તો, અતિ શોકાતુર થઈને અન્નાદિક ખોરાક થોડો ખાય, રડાપીટો કરે તેમાંથી ઉભાં મ્હોટા શબ્દનો નાદ પેટમાં જવાંથી, અગ્નિને વ્યાકુળ કરી, લોહીને સુકવે, વ્યથ્ર ઉદ્વેગ કરે, તપાવે ખગાડે છે, પછી તેજ લોહી તપી ચણાળીના રંગે લાલ થઈ, ઝાડા મિશ્રિત અથવા એકબું લોહી પડેછે, તેમાં આમગંધિ અથવા એકલી ગાંઠો પડેછે; તે શોકાતિસારના ઝાડા જાણવા. તે ધણો કષ્ટ સાધ્ય હોય અને શોકાતુર વિના ગરમ વસ્તુ ખાધાથી લોહી ખગડી તેના ઝાડા થાય, તેને રક્તાતિસાર કહે છે; તથા હરસના રોગમાં પાણુ લોહી ઝાડાનાટે પડેછે તે ક્ષત શોકાતુર માણસને પડેછે એમ જાણવું. ૬ આમાતિસાર એટલે અન્નાદિક ખોરાકના રસનો સારી રીતે પાક થયો ન હોય તો, તેમાંથી આમ થઈ મળ મિશ્રિત ઢાળ થાયછે, તે આમાતિસાર જાણવો. ૭ ભયાતિસાર એટલે ભય, ખિહીક, ધારતીથી જે અતિસાર થાય, તે મધ્યે જે દોષોનો કાપ હોય, તેવા લક્ષણો થાયછે.

સંગ્રહણીના ઝાડાનો રોગ.

ગ્રહણી પંચધા મતા ॥૨૪૪॥પૃથક્ દોષૈઃ સન્નિપાતા તથા ચામેનપંચમી ॥

સંગ્રહણી રોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે, એટલે કઠાના અગ્નિસ્થાનને આથે રહેલો, વાતાદિક દોષ કાપાયમાન થઈ એથકી જે રોગો થાય, તેને સંગ્રહણી કહેછે, તેના લક્ષણુ ઝાડા વાટે આમ પડે, તેમાં દુરગંધી અને મરડો થાય; તે આમ વાયુને ખળે ધડી ધડીમાં બંધ થાય; પિત્ત કાપે ધડી ધડીએ પડે, અથવા કાચી આમજ પડે, અથવા તે આમનો પાક થઈ પડે તે; સંગ્રહણીનું પૂર્વ રૂપમધ્યે પ્યાસ, તર્સ, આળસ, શક્તિહિણુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાયછે, અને જઠરાગ્નિ મંદ થાય, તેથી અન્ન વિદગ્ધ એટલે ખાધેલા ખોરાકનો પાક

બગડે, તેનો પાક જલદી થતો નથી, શરીર ભારી જડપણું ઇત્યાદિ પૂર્વ રૂપથી જાણવું. ૧ વાયુનો કોપ થઈ જાડામાં શૂળ, પેટને કુશાશી, આસ, ખાંશી ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય, તેને વાતસંગ્રહણી કહેછે. ૨ પિત્ત કોપે બગડી ઉછાળો થઈ ખાટા ઓડકાર, છાતી અને કંઠમાં દાહ, અરૂચી, આસતર્ક ઇત્યાદિક લક્ષણો જાડાસાથે થાય, તેને પિત્ત સંગ્રહણી કહે છે. ૩ કફ કોપે બગડી ઉછાળો થઈ, ઉલટી, સાંધેસાંધા અંખાય, કળતર, ખાંસી, સળકમ, બળગમ, આળસ ઇત્યાદિ લક્ષણો કફસંગ્રહણીને થાય છે. ૪ વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણેનો કોપ મળીને સર્વે લક્ષણો હોય તો સન્નિપાતસંગ્રહણી જાણવી. ૫ આમ વાયુમાંથી આમસંગ્રહણી થાયછે, તેનાં લક્ષણ કાંઈ વેળાએ આઠ ચાર દિવસે, અથવા દરરોજ જાડાવાટે આમ પડેછે, તેને આમસંગ્રહણી કહેછે.

અતિસારનો ભેદ પ્રવાહિકા.

પ્રવાહિકા ચતુર્થા સ્યાત્ પૃથક્કદોષૈસ્તથાસ્તતઃ ॥ ૨૪૫ ॥

પ્રવાહિકા નામે અતિસારનો ભેદ ચાર પ્રકારે થાયછે. તેમાં ૧ વાતપ્રવાહિકા, ૨ પિત્તપ્રવાહિકા, ૩ કફપ્રવાહિકા, ૪ રક્તપ્રવાહિકા હોય છે. તેનાં લક્ષણ વાયુનો કોપ થઈ, પેટમાં કફનો સંચય કરીને પરેહજ પૈથ્ય, નહી રાખનારને જાડા વાટે કફમિશ્રિત, મળ પાતળો જાડો ધણો થાયછે, તેને પ્રવાહિકા અથવા ભત્રો કહેછે.—૧ વાતપ્રવાહિકાથી શૂલાદિક વાયુ કોપનાં લક્ષણો થઈ, પેટમાં કફબંધાઈ જાડાવાટે શીણ અને કફ સહિત મળ પાતળો ભસરો જાડો થાયછે, તેમાં થોડો કફ પાણુ હોયછે, તેને વાતપ્રવાહિકા કહે છે. ૨ પિત્તપ્રવાહિકાને દાહાદિક બળતર સાથે પિત્તના લક્ષણો થઈ, જાડાવાટે ખીળો, લીલો જાડો થાય, તેને પિત્તપ્રવાહિકા કહેછે. ૩ કફ કોપથી આળસ, સાંધેસાંધા અંખાય, કળતર ઇત્યાદિક કફકોપનાં લક્ષણો થઈ જાડાવાટે કફમિશ્રિત જાડો થાય, તેનો રંગ સંકેદ હોય, તેને કફ પ્રવાહિકા કહેછે. ૪ લોહીના કોપે જાડાવાટે લોહી-રક્તમિશ્રિત જાડા થાય, તેને રક્તપ્રવાહિકા કહેછે.

અજીર્ણ,

• અજીર્ણં ત્રિવિધં પ્રોક્તં વિષ્ટબ્ધં વાયુના મતમ્ ॥ ૨૪૬ ॥ પિત્તાદિદગ્ધં વિજ્ઞેયં કફેનામં તદુચ્યતે ॥ વિષાજીર્ણં રસાદેકં

અન્નાદિક ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થતું નથી, તેને અજીર્ણ કહેછે;

તેમાં ત્રણ પ્રકારે વાયુમાંથી રોગ થાયછે; એથું અજીર્ણ અન્નાદિક વજન-
દાર, સખ્ત, રૂક્ષ ખોરાક વધારે આધાથી અથવા ભૂખ ન છતાં ઉપરા
ઉપરી આધાથી થાયછે.—૧ વાયુમાંથી જે થાય તેને વિષ્ઠ્ઠાજીર્ણ કહેછે, તેથી
શરીરને અનેક પ્રકારે શૂળાદિક વેદના, પેટનું કુગવું, વાયુ કાપે અનેક વેદ-
ના થઈ મળમૂત્રનું અટકવું, શૂકાવું, મતિભ્રમ થવું, સાંધેસાંધ અખાય-
કળતર થાય ઇત્યાદિ લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્ત કાપે અજીર્ણ થાય તેને
વિદગ્ધાજીર્ણ કહેછે, તેથી ભ્રમ, શોષ, પ્યાસ, મુર્છા, શરીરને સંતાપાદિક
અનેક પિત્તકોપની વેદના, તીખ્ખા, તૂરા, કડવા, ખટાસ ભરેલા ઓડકાર,
શરીરે પસીનો, ખળતર ઇત્યાદિક પિત્તકોપનાં લક્ષણો થાયછે. ૩ કફ-
કોપથી જે અજીર્ણ થાય તેને આમાજીર્ણ કહેછે, તેથી શરીરને અતિભાર,
કોરી સુકી ઉલટી, ગળાને તથા આંખોને સોજો; થોથર ખટાસ વિના તૂરા,
ખારા મિઠાસ ભરેલા ઓડકાર ઇત્યાદિક કફકોપના લક્ષણો થાયછે.
૪ અજીર્ણ અન્નાદિક ખોરાક વજનદાર, સખ્ત, રૂક્ષ આધાથી અથવા એક
વખતે આધેલા ખોરાકનું પાચન ન થવા અગાઉ ફરીને ઉપરા ઉપરી આ-
ધેલા ખોરાકથી જે અજીર્ણ થાયછે, તેને વિષાજીર્ણ કહે છે; તેનું પરિણામ
વિષ, ઝેર જેવું, મરણતોલ કરનાર, મૃત્યુકર્તા છે. એવી રીતે ચાર પ્રકાર-
ના અજીર્ણરોગ જાણવા.

અજસક, વિષૂચ્યાદિ એટલે અજીર્ણમાંથી થતી
મોરચીના રોગ.

दोषैः स्यादलसस्त्रिधा ॥ २४७ ॥ विषूची त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा
स्यात्पृथक् पृथक् ॥ दंडकालसकश्चैव एकैव स्याद्विलंबिका ॥ २४८ ॥

વાયુ, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણ દોષોના જૂદાં જૂદાં લક્ષણમાં; ૧ અ-
જસક રોગ ત્રણ પ્રકારે થાયછે. ૨ અજીર્ણમાંથી ઝાડાઝીલટી થાયછે. ૩ વિ-
ષૂચી વાતાદિ દોષના ભેદથી જૂદી રીતે ત્રણ પ્રકારે મોરચી થાયછે. ૪ દંડ
કાળસક અને ૫ વિલંબિકા નામે એ રોગ મોરચીનાજ ભેદ છે એમ જાણવું.—
૧ જે અજીર્ણ ઝેર સરખું થઈ મરણ તોલ કરે, તેને વિષાજીર્ણ કહે છે. ૨
અજીર્ણસંબંધી રોગ પેટમાં રિથર રહીને, આધેલા ખોરાકનું પાચન થતું
નથી, તેની (લશી) ચિકાશ ભરેલી આમ થઈને, શૂળાદિક, અતીશે ઉપ-
દ્રવ થાયછે, વાયુના કાપે મળમૂત્ર શુક્રવી, અટકાવ થાય, મતિભ્રમ થાય,
ચમત્કારી શબ્દો ખોલે, સાંધેસાંધ અખાય, શરીરને મરડે, હાથ પગ કુટે

પછાડે, વાયુનો કાપ ઉપર ચડે, પાણીને શોષ પડે, ઓડકાર આવે ઇત્યાદિક લક્ષણો જોને થાય, તેને અલસક રોગ કહે છે. ૨ અભ્યુત્પત્તિ ઝાડા ઉલટી થઈ શરીરના સાંધામાં સોઈઓ ભોકાયા જેવી વેદના થાય, ૩ મૂર્છા, ઘેશૂધ પડવું, અતિસાર જેવો અતીશે ઝાડો થાય, ઉલટીઓ, પાણીનો શોષ, શૂળ, ભ્રમતા શરીરે અને સાંધામાં દુઃખાવો, ખગાશા, ખળતર, દાહ, શરીરનો રંગ બદલાય, રંગ રૂપ ફરી જાય, કંપારો થાય, તદ્દયને પીડા, મસ્તકમાં શૂળ ઇત્યાદિ લક્ષણો થવાથી તેને વિષૂચી એટલે મોરચી કહે છે. અળસક અથવા મોરચી રોગનું અસાધ્ય, એટલે જોખમ ભરેલો રોગ વધવાથી, રોગીના દાંત, ઓઠ, નખોનો રંગ બદલાઈકાળો થાય, મતિભ્રમ પૈશુદ્ધ થાય, ઘણી ઉલટીઓથી, નખળાઈ થઈ આંખો હંડાણુ જાય ગાભામાંથી શબ્દ હંડાણુમાં, ઝીણો, નખળો નિકળે, શરીરના સર્વે સાંધા ટુટે, છુટે, એવા લક્ષણો રોગીને થવાથી જોખમ ભરેલું જાણવું, તેને મહામારી કહે છે.

૪ માણસ લાકડાં જેવું અચલ વાંકો થાય, મરડાઈ જાય, તે મોરચીને હંડાળસક કહે છે; મોરચીનું અતીશે ખળ વધવાથી વાતાદિ ત્રણ મળીને પ્રાણનાશ, તેનું મરણ તાકીદે થાય છે. ૫ મોરચીનું ભેદ વિલંબિકા છે, તે વાતાદિ ત્રણ દોષો મળીને હોય, અને સ્વરૂપે અસાધ્ય જોખમ ભરેલો થાય, તેમાં ઘણું કરીને એ રોગની ધાસ્તી રાખનારનું લોહી ખગડીને પાણી થાયછે, અથવા ગીચવસ્તીમાં રહેવાથી, દુરગંધીથી, ખરાબ હવામાં રહેવાથી, ખગડેલું પાણી પીધાથી, ફળ, મેવો, ધાન્ય, માંસ, માછલી, ભાજી, તરકારી ઇત્યાદિ ખગડેલી સડેલી જાણસનો ખોરાક ખાધાથી, ઇત્યાદિ કારણોથી માણસના પેટમાં કરમ, જીવડા, કાળામૂખના જેવી જંતો અતીશે થાયછે, તેનું ખળ અતીશે થવાથી એ રોગનો ફેલાવો થઈ જાય છે, તેને હંડકાળસક અને વિલંબિકા એ મોરચીના ભેદ કહે છે.

હર્ષ રોગ.

અર્શાસિ ષડ્વિધાન્યાહુર્વાતપિત્તકફાસતઃ ॥ સન્નિપાતાચ્ચ સંસર્ગા-
ત્તેષાં ભેદો દ્વિધા સ્મૃતઃ ॥૨૪૯॥સહજોત્તરજન્મમ્યાં તથા શૂષ્કાર્દ્ર્ભેદતઃ।

હર્ષ રોગ છ પ્રકારે થાય છે, તેમાં ૧ વાતાર્શ, ૨ પિત્તાર્શ, ૩ કફાર્શ, ૪ સન્નિપાતાર્શ, ૫ રક્તાર્શ, ૬ સંસર્ગાર્શ. એ પ્રમાણે હર્ષ થાય છે; તેને મૂલ વ્યાધિ કહે છે. તેમાં જીદા બે ભેદ છે; એક સહજ એટલે શરીરના

જન્મથી ઉત્પન્ન થાયછે; પીઠનું ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ્યા પછી મિ-
થ્યાહારવિહારાદિકે એટલે વગર વિચારે ખાધેલા પીધેલા ખોરાક અને
ઠીકા, ફરવું, રખડવું, ખદ્યાલ ઇત્યાદિ કારણોથી વાયુનો કોપ થઈ, વાતાદિ
દોષો ખગડી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, તેના બે ભેદમાં એક શુષ્ક એટલે સુકા, રક્ત
મરસા દુઃખેછે, અને પીળા આર્દ્ર એટલે કેટલાક મરસામાંથી લોહી વહેછે.

ઝાડાની જગ્યામાં સાડા પાંચ આંગળનું ગુદ લાંબુ છે, તેમાં ત્રણ
શંખોના ઘેરાવા સરખા તેનાં મુખ છે, ત્યાં વાતાદિ દોષના કોપે ખગડી બંધા-
ઈને માંસરૂપી અંકુર મરસા ખાહાર આવે છે, તેને હર્ષ કહે છે. ૧ વાતાર્શ, એટલે વાયૂના દોષથી હર્ષરોગ થવાથી, મસ્તક, પીઠ, કંખર, પગ, જાંઘ, અંડ
સંધીમાં પીડા, દુઃખ, શૂળ, છીકા, ઓડકાર, મળમૂત્રનો અટકાવ, ત્વદ્યને
પીડા, શરીર અંખાય, કળતર થાય, શ્વાસ, ખાંસી, ભૂખ બેસી અગ્નિમેદ થાય,
કાનમાં અનેક શબ્દો, બુદ્ધિને ભ્રમ, શરીરની ચામડી, નખો, મળ, મૂત્ર,
આંખો, મુખના ચેહરાનો રંગ ખદલાઈ કાળાસે થાય ઇત્યાદિ વાયૂ કોપના લ-
ક્ષણો થઈ, ઝાડાની જગ્યામાંહે અંકુર એટલે હર્ષ વાયુથી વ્યાપ્ત હોયછે; તે મસા
સુક્કાં સખ્ત મળને અટકાવેછે; તેના દેખાવ ગાયત્રી જીભે કાંટા હોય તેવા,
કરંડવેલનું ઝાડ અને તેના ફળ જેવા ખડખડા વાંકા, ઝીણા, અણીયાળા,
અથવા તિનદોડા; બાર, ખજૂર કે રાનકાપશીના ફળ જેવા ઝીણા હોય
છે; તેમા કેટલાક મરસા કોલંબા વૃક્ષના ફલ જેવા મોહટા અથવા સરશીના
ફલ જેવા ઝીણા હોયછે; તે મરસાના માથા ઉપર ખારીક પીળા માંસના
દાણા કુટે ઇત્યાદિ લક્ષણો વાયુના હર્ષને થાયછે. ૨ પિત્તાર્શ, પિત્ત કોપે હર્ષ
થવાથી શરીરે દાહ, ખળતર, તાવ, પસીનો, શોષ, ધ્યાસ, મતિભ્રમ, મૂર્છા,
સાંધા અંખાય, કળતર થાય ઇત્યાદિ પિત્તકોપનાં લક્ષણો થઈ, ગુદમાર્ગે
મરસાના દાણા લાલ રંગે, પીળા રંગે, કળાસ છતાં, તેના પ્રથમ ભાગની
અણી અસમાની રંગે હોય, તેમાંથી લોહી પડે તેમાં આમગંધી હોયછે;
તે મરસા સૂવાળા, નર્મ છતાં લાંબા હોયછે; તેના મુખ પોપટની જીભ અથ-
વા જળોના મુખ જેવા હોયછે; તેમાં કેટલાક મરસા જવ સરખા અને
વચમાંથી જાડા હોયછે; શરીરની ચામડી ઇત્યાદિનો રંગ પીળો, લાલ, લીલોઈ-
ત્યાદિ લક્ષણો પિત્ત હર્ષને થાયછે. ૩ કફાર્શ, કફ કોપે હર્ષ થવાથી ખાંસી,
શ્વાસ, મુખવાટે લાળ ગળે, શરીરે પરસેવો, મુખે અરૂચી, ભૂખ બેસી જાય
સળકમ, ખળગમ, પરમો, મળમૂત્રનો અટકાવ, મસ્તક ભારી, તાવ, તા-
હડીયો તાવ, સ્ત્રીયો વિષે અપ્રીતિ, અગ્નિમેદ, બિલટી, પેટમાં આમનો વિ-

કાર, અડસંધી, ખરતી અને નાભિમાં દુઃખાવો ઇત્યાદિ કક્ષાર્શનાં લક્ષણો થાયછે. ૪ સન્નિપાતાર્શ, વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણેના દોષો મળેથી હર્ષ થવાથી ઉપલા ત્રણે રોગનાં લક્ષણો બેળાં હોય છે. ૫ રક્તાર્શ, લોહીનો કાપ, લોહી ઉકાળાથી હર્ષ રોગ થવાથી દાહાદિક, ખળતરાદિક સાથે પિત્તનાં લક્ષણો થઈ, આડાવાટે માંસરૂપી અંકુર દાણાં મસા વડના ફળ જેવા, અને ચણાદી કે પરવાળા જેવા લાલ હોય છે; તેમાંથી એકાએક લોહી અતિશે ગળેછે; તે ગરમ હોયછે, મળમૂત્રનો અટકાવ થઈ શરીરમાંથી, લોહી ધટી નઈ શ્રાવણ મહિનામાં દેડકાના રંગે પીળો થાયછે; તેવી રીતે માણસનો પીળો રંગ, નિસ્તેજ, શક્તિહિણ, આંખોના ડોળા આંખા કુખડા, વાંકા થાય ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ૬ સંસર્ગાર્શ, એ રોગ વંશપરંપરા વ્યૂત્પન્ન થઈ ઉતરતો આવેલો હોય છે. તે બાળકના જન્મની સંગાથે હર્ષનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેને ગ્રંથાંતરી સહજર્શ કહેછે.

હર્ષનો બેદ ચર્મકીળ રોગ.

ત્રિધેવ ચર્મકીલાનિ વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૨૫૦ ॥

ચર્મકીળ એટલે (ગુદોષ્ઠા) આડાની જગ્યાનાં હોઠને ચામડોના ખિલા, મેખ જેવા માંસરૂપી મસા હોય છે, તે સ્થિર રહીને સખ્ત ત્રણ પ્રકારે હોયછે, તેમાં ૧ વાત ચર્મકીળ, ૨ પિત્ત ચર્મકીળ, ૩ કફ ચર્મકીળ. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે ચર્મકીળ રોગ થાય છે. ૧ વાયુ કોપથી ગુદ હોઠ મરસાને સખ્ત શૂળદિક વેદના. થાય તેને વાતચર્મકીળ કહે છે. ૨ પિત્ત કોપથી ગુદ હોઠના માંસરૂપી મરસા લાલ, રક્તવર્ણ છતાં કળાસે થાયછે, તેને પિત્તચર્મકીળ કહેછે. ૩ કફ કોપથી ગુદહોઠના મરસા ઘણા સુવાળા હોયછે, તેને કફચર્મકીળ કહેછે.

કૃમિરોગ એટલે જીવડાનો ગંત રોગ.

एकाविंशतिभेदेन कृमयः स्युर्द्विधोच्यते ॥ बाह्यास्तथाऽभ्यन्तरे च तेषु यूका बहिश्चिराः ॥ ૨૫૧ ॥ लिख्याश्चान्येतरचराः कफान्तं हृदया-
दकाः ॥ अंत्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुहाः ॥ ૨૫૨ ॥ सुगंधा दर्श-
कुसुमास्तथा रक्ताश्च मातराः ॥ सौरसा लोभविध्वंसा रोमद्वीपा उद्व-
बराः ॥ ૨૫૩ ॥ केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः ॥ लेलि-

હાશ્વ સલુનાશ્વ સૌસુરાદા કકેરુકાઃ ॥૨૬૪॥ તથાન્યઃ કકરક્તામ્યાં
સંજાતઃ સ્નાયુકઃ સ્મૃતાઃ ॥

• એકવિશ પ્રકારના કૃમિરોગ થાય; તેમાં બે ભેદ છે, એટલે શરીર-
ની ઉપર રહેનાર એક અને ખીજા અંદરના ભાગમાં હોયછે. શરીર ઉપર
રહેનાર એક જાતની જીવો, ખીજા ચિરા અને ત્રીજા લિપ્પો એ ત્રણ પ્રકારે
કૃમિ ઉપરના જાણવા; અને અઢાર પ્રકારે અંદરના કૃમિ રોગ થાય છે,
તેનું પ્રસિદ્ધ નામ જંત છે, તેના જીવા ભેદ અને નામે;—૧ પેહડું (દૃઢયાક,
૨ ખીજું અંત્રાદ, ૩ ઉદરાવેષ્ટ, ૪ ચુખ, ૫ મહાગુહ, ૬ સુગંધ, ૭ દર્ભકુસુમ.
એવી રીતે સાત પ્રકારે કૃમિ કક્ષજન્ય જાણવા.—૧ માત્તર, ૨ સારસ,
૩ લોમવિધ્વંસ, ૪ રોમદ્વીપ, ૫ ઉદુંખર, ૬ કશાદ. એ છ પ્રકારે રક્ત-
જન્ય જાણવા.—૧ મંકરક, ૨ લેલિહ, ૩ સલૂન, ૪ સૌસુરાદ, ૫ કકરક.
એ પાંચ પ્રકારે કૃમિ મળજન્ય જાણવા. એ પ્રમાણે અઢાર અંદર ભાગ-
ના અને ત્રણ ઉપરના મળીને એકવીસ પ્રકારે કૃમિરોગ જાણવા. કક્ષ-
રક્ત એટલે કક્ષ અને લોહીના ખગાડમાંથી કૃમિરોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને
સ્નાયુક કહેછે, તેનું પ્રસિદ્ધ નામ નાશ, વાળો છે; તે કેટલાકને શરીરે
નિકળેછે. ૧ શરીરના વાળમાં, મેલા વસ્ત્રને આસરે જંત રહેછે, તે તલ
જેટલી કાળી અને સફેદ ધણાક પગ વાળી હોય; તેને જીં કહેછે.
ખીજા તેથી કીણી હોય તેને લિપ્પો કહેછે. ત્રીજા ચિરા નામે જીવોના
ભેદ છે; તે વિશે માધવાચાર્ય રૂપિએ અંતર્ભાવ ક્રીધો; માટે તેના મતે વીસ
પ્રકારે કૃમિરોગ છે; અને શારંગધરાચાર્યએ જીવી ગણતરી ક્રીધાથી ચિરા-
સાથે મેળવી, એકવીસ પ્રકારે કૃમિરોગ ઠરાવ્યા. પેટના કૃમિરોગનો કાપ
થવાથી તાવ, શરીરે નિરતેજપણું, શૂળ, દૃઢ્યને પીડા, ઓકારી, ભ્રમતા,
અન્નદ્રેષ, અતિસારાદિક ઉપદ્રવ થાયછે.—૧ કક્ષ જન્યરોગમાં 'દૃઢયાક,
૨ અંત્રાદ, ૩ ઉદરાવેષ્ટ, ૪ ચુખ ૫ મહાગુહ, ૬ સુગંધ, ૭ દર્ભકુસુમ.
ઉપર લખેલા સાત પ્રકારે કૃમિરોગ કક્ષના આમસ્થાને થાય છે; તેના કાપ
થવાથી ઉપર ચહડે, નિચે ઉતરે ચારેતરફ પસરે છે, તે જંત સફેદ રંગે,
તાંબુરા વર્ણે, નહાના, મોહટા, લાંબા, અને કેટલાક ધાન્યની ચમરી જેવા
હોય છે; તેથી અરચી, મુખમાંથી લાળ ગળે, અભિમંદ, મૂર્છા, ઓકારી,
દાવ, શરીરે ગળવું, નખળાઈ, છીકા, ખળગમ, સળકમ ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ
થાયછે.—૧ રક્તવાહી નસો સ્થાનના લોહીમાંથી થતો કૃમિરોગમાં ૧ માત્તર,

૨ સારસ, ૩ લોમવિધ્વંસ, ૪ રામદ્વીપ, ૫ ઉદુંખર, ૬ કશાદ, એ ૭ પ્રકારે કૃમિરોગ થાય છે. તેના રંગ લોહી નેવો, ઝીણા, ટુંકા, નાહના, કેટલાક જણાતા નથી તેવા હોયછે, તે કુષ્ઠ, ૫૩ કરનાર રોગને ઉત્પન્ન કરેછે.

૧ મળજન્ય કૃમીરોગમાં મકેરક, ૨ લેલિહ, ૩ સજૂન, ૪ સૌસુરાદ, ૫ કકેરક એનાંચ પ્રકારે કૃમિરોગ પકવાશયમાં થાય છે, તે સફેદ, પીળા, કાળાસ વર્ણે, લાંબાં અંતે ગોળ હોયછે, તેનું ગમન, ચોતરફ થાય, ગુદના રસ્તે ઘણી વખતે નીચે ઉતરેછે, તેના ઘણા કોપ થવાથી આમરથાને ઉપદ્રવ થાયછે, તેથી આસ, ઓઢકાર, ચળ, અજવાળ, બળહિણુતા, નબળાઈ, શૂળ, અગ્નિમાંઘ, બૂખ એથી જાય, શરીરનો રંગ પીળો થાય ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય છે.

પાંડુરોગ.

પાંડુરોગાશ્ચ પંચ સ્યુર્વાતપિત્તકફસ્ત્રિધાઃ ॥૨૧૧॥ ત્રિદોષૈર્મૃત્તિકામિશ્રા

પાંડુરોગની ઉત્પત્તિ વાતાદિ દોષના કોપે થઈ લોહી બગડી શરીરનો રંગ પીળો, પાંડુરવર્ણ થાય તેના નામ ૧ વાતપાંડુ, ૨ પિત્તપાંડુ, ૩ કફપાંડુ, ૪ ત્રિદોષપાંડુ, ૫ મૃત્તિકાપાંડુ. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે પાંડુ રોગ થાયછે.

૧ શરીરની ચામડી, મળમૂત્ર, ચેહરો પીળા રંગે, તેજહિણુ, કૃબ્ધવર્ણુ, શામળો, અરુણવર્ણુ થાય. શરીરે કંપારો, પીડા, દુઃખ, બ્રમ ઇત્યાદિક લક્ષણો વાયુના પાંડુરોગને થાયછે. ૨ શરીરની કાંતિ, મળમૂત્ર, નેત્ર પીળાવર્ણુ, પિત્તવર્ણુ, શરીરે દાહ, બળતર, તૃષા, તાવ ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તપાંડુ રોગને થાયછે. ૩ શરીરની ચામડી, મળમૂત્ર, ચેહરો, આંખો સફેદ વર્ણુ, સોજો થોથર, આળસ, આંખોને અંધારા, ઝાંખ, શરીર વજનદાર ઇત્યાદિક લક્ષણો કફપાંડુ રોગને થાય છે. ૪ વાત, પિત્ત, કફ ત્રણે રોગના લક્ષણો મળીને જે પાંડુરોગ થાય, તે ત્રિદોષજ પાંડુરોગ જાણવો. ૫ મટોડી, રાખ આધાથી જે પાંડુરોગ થાયછે, તેમાં જે દોષનો કોપ હોય, તેવા લક્ષણો થાય છે.

કમળો, કામળા, કુંભકામળા, હલીમક રોગ.

તથૈકા કામલા સ્મૃતા ॥ સ્યાત્કુંભકામલા

ચૈકા તથૈવ ચ હલીમકમ્ ॥ ૨૧૬ ॥

કમળાનો રોગ એક જાતનો છે. તેને કાવિજ અથવા કામિણ

કહેછે; તે પાંડુરોગોની પરીક્ષા ન થવાથી અથવા રોગીએ દરકાર ન રાખવાથી થાય. કાઈને પોતાની મેળે પણ થાયછે; તેમાં જે ભેદ હોયછે, એક કુંભ કામળા, બીજો હલીમક કામળા રોગ.—૧ તિખાસ ભરેલા પિત્ત વધારનાર પદાર્થ અતિશે આધાથી, પિત્ત અને લોહી, માંસ ખગડીને માણસની આંખો, ચામડી, નખો, એહરો, પિળો હળદ જેવો થાયછે, મળમૂત્ર લોહીવર્ણ, પિળા, પિત્તવર્ણ જેમ શ્રાવણ મહિનાના દેડકાનો રંગ પિળો થાય તેવો દશે ઇંદ્રિયોને વ્યાકુળતા, ગભરાટ દાહ, અગ્નિમંદ દુર્બળપણું, અણર્ણુ ઇત્યાદિક લક્ષણો કાવિળ રોગમાં થાયછે.—૨ કાવિળ રોગ ધણા દિવસ રહ્યાપી કોઠામાં વાતાદિ દોષનો કાપ થઈ, તેમાંથી કુંભકામળાનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, તેનાં લક્ષણ મળમૂત્ર કાળા રંગે, શાંભળા રંગે થાય, શરીરે સૂજ, થોથર, આંખો લોહી વર્ણ, પિળા રંગે, ઓકારી ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે; તે રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો. પાંડુરોગોમાંથી અવસ્થા ખગડી તો હલીમક રોગ થાયછે; તેનાં લક્ષણ; પિત્ત વાયુનો કાપ થઈ શરીર પાંડુરવર્ણ પિળા, લીલા, હરિતવર્ણ, કાળાસ, શાંભળા રંગે, પિત્તવર્ણ થાયછે; શક્તિ ક્ષીણ; આંખે ઝાંખ અંધારા, બૂખ ખેસી જાય; હલકો તાવ, સ્ત્રીવિશે અપ્રીતિ; શરીરે ખીડા, ઘાસ, આંશી, શોષ, અરુચિ, બ્રમ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે; તે રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો.

રક્તપિત્ત એટલે લોહી પડવાનો રોગ.

રક્તપિત્તં ત્રિધા પ્રોક્તંઊર્ધ્વગં કફસંગતમ્ ॥ અધોગં મારુતાજ્ઞેયં તદ્દહ્યેન દ્વિમાર્ગકમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

રક્તપિત્ત ત્રણ પ્રકારે થાયછે. તેમાં એક ઊર્ધ્વગામી એટલે મુખવાટે લોહી પડેછે, તે કક્ષસંબંધી રોગ જાણવો; બીજો અધોગામી એટલે ઝાડવાટે લોહી પડેછે, તે વાયુસંબંધી રોગ જાણવો; ત્રીજો ઝાડા અને ઉલટી બેહુ માર્ગોએ લોહી પડેછે, તે કક્ષ અને વાયુસંબંધી રોગ જાણવો. ૧ અગ્નિનો શેક, અતિ મહેનતનો થાકોટો, શોકાતુર, ચાલનાર, મંજલ કાપનાર, ખેતીયો, મૈથુન ઇત્યાદિકની અતિશે ટેવ રાખવાથી, વીક્ષણ, ઉજણ, ક્ષાર, ખારખટાસ ઇત્યાદિક પદાર્થનું અતિશે સેવન આધાપીધાથી પિત્તનો કાપ થઈ લોહીનો ખગાડો, ક્રોધ, ઉછાળો થઈ મુખ અને ઝાડવાટે લોહી પડેછે, તેને રક્તપિત્ત કહેછે.

કાસરોગ ખાંશી, ઠાસો.

કાસાઃ પંચ સમુદ્દિષ્ટાસ્તે ત્રયસ્તુ ત્રિભિર્મલૈઃ ॥ ઉરઃક્ષતાચ્ચતુર્થઃ
સ્યાત્ ક્ષયાદ્ધાતોશ્ચ પંચમઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કાસ રોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે. ૧ વાતકાસ, ૨ પિત્તકાસ, ૩ કફકાસ, ૪ છાતીમાં અતિ દુઃખ. બુવાર ધણુ મારે તેની રીતે ધણુ વાગે, એવું અતિ દુઃખ થાયછે, તે ઉરઃક્ષતકાસ, ૫ ધાતુક્ષય કાસ, એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે કાસરોગ થાયછે. તેના લક્ષણ વાતાદિ દોષનો કાપ થઈ; મુખવાટે કફ પડે અથવા સુકી ખાંશી થાય, તેને કાસ કહેછે. •

૧ પેટમાં, પાંસળામાં, હૃદયમાં, લમણામાં, મસ્તકમાં શૂળ, મુખને શોષ, બળહિણુ, શબ્દ અને શરીરનું તેજ ક્ષીણ થાય, સુકી ખાંશીઆવે, અને તેનો વેગ હમેશા હોય; ગળાનો શબ્દ બગડી બેસુર થાય, ખોખરો અવાજ નિકળે ઇત્યાદિક લક્ષણો વાતકાસને થાયછે. ૨ છાતીમાં દાહ, બળ-તર, તાવ, મુખને શોષ, તૃષ્ણા મુખવાટે કફ પડે, તે પિત્તવર્ણુ પિળો દાઝેલો હોય, મુખને સ્વાદ કડવો ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તકાસને થાયછે. ૩ મુખને ચિકાસ, મસ્તકને પીડા, કફથી શરીર વ્યાપ્ત સખ્ત ભરેલું, મુખવાટે કફ પડે તે ભરગમ અને સફેદ રંગે, બૂખ બેસી જઈ અરોચક રોગ થાય, અછર્ણુ ખજવાળ, શરીરે ભારીપણું ઇત્યાદિક લક્ષણો કફ કાસને થાયછે. ૪ અતિ સ્થિનો સંગ કરે, અતિ ભાર ઉપાડે, માર્ગે ધણું ચાલે, મલ્લબુદ્ધ કરે ઇત્યાદિકથી શરીરનું તેજ હિણુ થઈ, છાતીમાં વાયુથી ક્ષત, ચાફું, ધ્રણુ, બગાડ, નાસુર જેવી દુર્દશા થાય, તેથી પ્રથમ સુકી ખાંશી આવે, પાછળથી મુખ-વાટે લોહી સાથે કફ પડે; કંઠને પીડા, તાવ, આસ, તૃષ્ણા; અબુતર જેમ ધુંધું કરેછે તેમ ગળામાંથી શબ્દ થાય, પાંસળામાં શૂળ અને સર્વે સાંધામાં વેદના ઇત્યાદિક લક્ષણો ઉરઃક્ષત કાસને થાયછે. ૫ શુક્રાદિ ધાતુનો ક્ષય થવા-થી ખાંશી થાય, શરીર ધસાઈ ક્ષીણ થાય, તાવનો ઉપદ્રવ ઉપજે ઇત્યાદિક લક્ષણો ધાતુક્ષય કાસને થાયછે.

ક્ષયરોગ.

ક્ષયાઃ પંચૈવ વિજ્ઞેયાસ્ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રયશ્ચ તે ॥ ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પંચમઃ
સ્યાદુરઃક્ષતાત્ ॥ ૨૫૯ ॥

ક્ષયરોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે. તેમાં ૧ વાતક્ષય, ૨ પિત્તક્ષય, ૩ કફક્ષય, ૪ સન્નિપાત ક્ષય, ૫ ઉરઃક્ષત ક્ષય, તેને રાજ્યક્રમા કહેછે.

૧ કંઠના શબ્દમાં ભેદ, હાથ પગ, પાંસળામાં શૂળાદિક ઉપદ્રવ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય, તેને વાતક્ષય કહેછે. ૨ તાવ, દાહ, ખળતર, અતિસાર, લોહીનો ઉકાળો-ઉછાળો ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તક્ષયને થાયછે. ૩ મસ્તક ભારી જડ, અન્નાદિ ખોરાકનો દેષ, ખાંશી, ગળામાં પીડા ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ કફ ક્ષયને થાયછે. ૪ વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષનાં લક્ષણો મળેલાં હોય તો તેને સન્નિપાત ક્ષય કહેછે. ૫ ખળવંતેથી મધ્યયુદ્ધ કરવું, ધણું પડી રેહવું, ધણી મેહેનત કરવી, શરીર ઉપર અતિભાર ઉપાડવો, ઘોડા ઇત્યાદિની અગાઉ દોડવું અતિ વજનદાર જાણુસ અથવા પથર ઉપાડી ફેંકવા, એકાએક દુરથી દોડી આવી છલંગ મારવી, મહાનદી અથવા સમુદ્રમાં ધણું તરવું, તાણીને મ્હોટા શબ્દે વારંવાર પોકારવું. ધનુષ્યાદિકનું આકર્ષણ ખેંચતાણ કરવી ઇત્યાદિક કૂર કર્મો ક્રીધાથી, વાતાદિ દોષનો કોપ થઈ છાતીમાં ક્ષત, ચાકું, ખગાડ, ધારૂં નાસુર થઈને, ત્વદ્યમાં અતિશે વેદના થાયછે; અને ખળ, કાંતિ, રૂચિ, જઠારાગ્નિ ઇત્યાદિક અવયવ નખળા થઈ તાવ, દુરખળતા, મુખ વાટે કલાસે પીળો દુરગંધી ભરેલો અને ગાંઠાનો હરહમેશા કફ પડે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે; તેને ઉરઃક્ષત ક્ષય કહેછે.

ક્ષયનો ભેદ, શોષ રોગ.

શોષાઃ સ્યુઃ ષટ્પ્રકારેણ સ્ત્રીપ્રસંગાચ્છુત્તોવ્રણાત્ ॥ અથ્વશ્રમાન્ન વ્યાયામાદ્ધાર્ધકાદપિ જાયતે ॥ ૨૬૦ ॥

શોષ રોગ છ પ્રકારે થાયછે, તેનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રિઓનો અતિશે સંગ કરવાથી, રસાદિ સાત ધાતુનું શોષણ થઈ; અગર કોઈ પ્રકારે શોકાતુર થવાથી શરીર ક્ષીણ થાય, તેને શોષ રોગ કહેછે. ૧ અતિશે સ્ત્રીસંગ કે ભોગ-મેથુન કરવાથી શરીર શોષાયછે. ૨ અતિશે સંકટ, ધનશોક, મિત્રશોક, પુત્રશોક, સ્ત્રીશોક ઇત્યાદિક અતિ શોકે શરીર શોષાયછે. ૩ શરીરને વ્રણ, આગંતુક જખમ, ધારા, નાસુર ઇત્યાદિક મહારોગથી શરીર શોષાયછે. ૪ માર્ગે અતિ ચાલવાથી, ખેપો, કાસદાં કરવાથી, શરીરે અતિ મેહેનત કરવાથી શોષાયછે. ૫ અતિમેહેનત વારંવાર કરવાથી શરીર શોષાયછે. ૬ શરીરને વૃદ્ધ અવસ્થામાં અથવા તાવ ઇત્યાદિક રોગથી શરીર શોષાયછે. એ પ્રમાણે છ પ્રકારે શરીરને શોષ રોગ થાયછે.

દમ, આકુણ, શ્વાસરોગ.

શ્વાસાશ્ચ પંચ વિજ્ઞેયાઃ ક્ષુદ્રઃ સ્યાત્તમકસ્તથા ॥ ઊર્ધ્વશ્વાસો મહા-
શ્વાસશ્ચિન્નશ્વાસાશ્ચ પંચમઃ ॥ ૨૬૧ ॥

શ્વાસ રોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે. તેમાં ૧ ક્ષુદ્ર શ્વાસ, ૨ તમક શ્વાસ, ૩ ઊર્ધ્વ શ્વાસ, ૪ મહાશ્વાસ, ૫ ચિન્નશ્વાસ. એ પાંચ પ્રકારે શ્વાસ રોગ.

૧ વાયુનો અદ્ય કોપ થઈ, તેમાંથી જો ઊર્ધ્વ (ચડતો) શ્વાસ થાયછે અને શરીરને અતિશે પીડા થતી નથી, તે ક્ષુદ્રશ્વાસ; સાધ્ય જાણવો. ૨ વાયુનો કોપ થઈ ગરદન, મસ્તકને આકુર્ષણ કરી ઐચાય, તે વાયુ કક્ષુ-યુક્ત થઈને, તેમાંથી અતિ જલદ વેગે શ્વાસ ઉપર ચડેછે, અને ગળામાં ધુર ધુર આવાજ, શળકમ, ખળગમ, મુખે સુકવણી, પાંસળામાં વેદના, મુખવાટે કક્ષ પડતી વખતે અતિશે દુઃખ થાયછે; કક્ષ પડવાથી ઘડીક સુખ જાણાય, સુતાથી દમ ધણો ઉછળે, ખેઠાથી કંઈક સુખ ઉપજે ઇત્યાદિક લક્ષણો તમક શ્વાસને થાયછે; તે કષ્ટસાધ્ય જાણવો. ૩ વાયુ કોપે અતિ ચડતો શ્વાસ થઈ આંખો ચડાવે, ચંચળ દષ્ટિ ઇત્યાદિક લક્ષણો ઊર્ધ્વ શ્વાસને થાયછે. ૪ વાયુના અતિકોપે ધણો ચડતો શ્વાસ થઈ, દષ્ટિ ચંચળ, સાનનો અભાવ, ખેશુધ, મુખથી શબ્દ કાઢવાને અસમર્થ ઇત્યાદિક લક્ષણો મહાશ્વાસને થાયછે. ૫ વાયુકોપે ચડતો શ્વાસ, લઘ્યાદિક મર્મોને વેદના, મૂર્છા, પરસેવો, મુખે સુકવણી, ખડખડ ઇત્યાદિક લક્ષણો ચિન્ન શ્વાસને થાયછે; એ ચિન્ન ઊર્ધ્વ શ્વાસ, મહાશ્વાસ થયા પછી તેની દરકાર ન કરીધાથી અસાધ્ય થાયછે.

હેડકી, ઊચકી, હિક્કા રોગ.

કથિતાઃ પંચ હિક્કાસ્તુ સુક્ષુદ્રા તાન્નજા તથા ॥ ગંભીરા યમલા
ચૈવ મહત્તી પંચમીતિ ચ ॥ ૨૬૨ ॥

હિક્કારોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે. ૧ ક્ષુદ્રા હિક્કા, ૨ અન્નજ હિક્કા, ૩ ગંભીરા હિક્કા, ૪ યમજા હિક્કા, ૫ મહત્તી હિક્કા. એ પાંચ પ્રકારે થાયછે.

૧ વિસામો ખાઈ રહી રહીને મંદ વેગે વાયુ ઉપર ચડી, કાખ, છાત્રીના સાંધા સુધી, જે ઉચકી આવેછે; તેને ક્ષુદ્રા હિક્કા કહેછે. ૨ અન્નાદિક ખોરાક અતિશે ખાવામાં અને પાણી ઘણું પીધામાં આવ્યું તો, વાયુનો કોપ થઈ ઉપર ચડે, તેને અન્નજ હિક્કા કહેછે. ૩ જખરો મ્હોટો, ગંભીર શબ્દ નાભીમાંથી નિકળી, વાયુ ઉપર ચડી હેડકી આવે, તેને ગંભીરા હિક્કા

કહેછે. ૪ વાયુ ઉપર ચડી જઈ એક પછી એક રહી રહીને ઘડીકમાં બે વખતે ઉચકી આવે, મરતક, ગરદન ધુન્નવે, તેને ચમળા હિકાં કહેછે. ૫ વાયુ ઉપર ચડી જઈને, સર્વે ગાત્રોને, શરીરાવયવને ધુન્નવે સર્વે મર્મોને પીડા કરી હમેશા ઉચકી આવે, તેને માલહિકા કહેછે. એવી રીતે વાયુ અને કફની મદતે પાંચ પ્રકારે હેડકી ઉત્પન્ન થાયછે.

ભુખ, જઠરાગ્નિના વિકાર.

चत्वारोऽग्निविकाराः स्युर्विषमो वातसंभवः ॥ तीक्ष्णः पित्तात्क-
फान्मंदो भस्मको वातपित्तकः ॥ ૨૬૩ ॥

જઠરાગ્નિનો વિકાર ચાર પ્રકારે થાયછે. વાયુના દોષે વિષમાગ્નિ જાણુવો, ૨ પિત્ત દોષે તીક્ષ્ણાગ્નિ જાણુવો, ૩ કફ દોષે મંદાગ્નિ જાણુવો, ૪ વાતપિત્ત દોષે ભસ્મકાગ્નિ જાણુવો. એ પ્રમાણે ચાર વિકાર થાયછે.

૧ કાઠ કાઠ વખતે અન્નાદિક ખોરાકનું પાચન થાયછે, અને કાઠ કાઠ વખતે થતું નથી, તે વિષમાગ્નિ જાણુવો. ૨ ખોરાક ખાધા પછી ફરીને તરત જમ્યા હોય, તેનું પાચન સુખે થતું હોય તો, તે તીક્ષ્ણાગ્નિ જાણુવો. ૩ થોડુંક ખાધાથી પાચન થતું ન હોય તો, તે મંદાગ્નિ જાણુવો. ૪ ભૂખ ઘણી લાગે માટે વારંવાર અન્નાદિક ખોરાક ખાયછે, તેનું પાચન થાય પણ શરીર પુષ્ટ ન થાય; અને તવાય તેને ભસ્મરોગી કહેછે, તે વીશે ગ્રંથો તીક્ષ્ણાગ્નિ મધ્યે ભસ્મકાગ્નિનો અંતર્ભાવ કહેછે.

અજીર્ણનો ભેદ, ક્ષુધાભાવ, અરોચક રોગ.

पंचैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ सन्निपातान्मनस्तापात् ॥

અરોચક રોગ પાંચ પ્રકારે છે. ૧ વાતારોચક, ૨ પિત્તારોચક, ૩ કફારોચક, ૪ સન્નિપાતારોચક, ૫ મનને સંતાપ થઈ તેના દુઃખે થાય, તે સંતાપારોચક; એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારે અરોચક જાણુવા.

૧ વાયુદોષથી દાંતને ખટાસ, મુખને તૂરાસ, હૃદયને પીડા ઇત્યાદિક લક્ષણો વાતા રોચકને થાય છે. ૨ પિત્ત દોષથી મુખને કડવાસ, ખટાસ, ઉષ્ણતા, સ્વાદહિણ, તૃષ્ણા, દાહ, ખળતર ઇત્યાદિક લક્ષણો પિત્તારોચકને થાય છે. ૩ કફ દોષથી મુખને ખારાસ, મીઠાસ, ચીકાસ, શરીરે શેત્ય, શીતળતા સહિત વજનદાર, સુવાળું ઇત્યાદિક લક્ષણો કફારોચકને થાયછે. ૪ વાયુ,

પિત્ત, કફ તથા દોષો મળેલા હોય તો. તેને સન્નિપાતરોચક કહે છે. ૫ મનની સંતાપેથી જે અરોચક થાય, તે મધ્યે જે દોષોનો કોષ થયો હોય તેના લક્ષણો થાય.

ઉલ્લી, છર્દિ રોગ.

છર્દયઃ સંતપ્તા મતાઃ ॥૨૬૪॥ ત્રિભિર્દોષૈઃ પૃથક્ તિસ્રઃ કૃમિભિઃ :

સન્નિપાતતઃ ॥ ઘૃણયા ચ તથા સ્ત્રીણાં ગર્ભાધાનાન્ન જાયતે ॥૨૬૫॥

છર્દિ રોગ સાત પ્રકારે થાય છે. ૧ વાતા છર્દિ, ૨ પિત્તા છર્દિ, ૩ કફા છર્દિ, ૪ જ્વાતના વિકારે થાય તે જંત છર્દિ, ૫ સન્નિપાત છર્દિ, ૬ અરાપ્ત, તીક્ષ્ણ, પદાર્થોની દુરગંધીથી મનને વિકાર થવાથી અમેષ્યા છર્દિ, સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહેવાથી ધાન્યાદિક ખોરાકનો અભાવ થાય છે, તે ગર્ભાધાના છર્દિ. એવી રીતે સાત પ્રકારે છર્દિ, એટલે ઉલ્લીનો રોગ થાય છે.

૧ લ્હય, પાંસળાને પીડા, મુખને શોષ, મસ્તક, નાભિમાં શૂળ, ખાંશી, કંઠના શબ્દમાં ભેદ ઇત્યાદિક લક્ષણો, ઉલ્લી મધ્યે થઈને, શીણ સાથે મળેલી, કૃષ્ણવર્ણ, પાતળી પાણી જેવી, સ્વાદે તૂટી થાય, ઉલ્લી અને આંડકારનો શબ્દ પણ બળવંત હોય, ઉલ્લીનો વેગ કે ઉપકો રહી રહીને મ્હોટી મેહેનતે આવે ઇત્યાદિક લક્ષણો વાતા છર્દિને થાય છે. ૨ મૂર્છા, મુખે તૃષા, શોષ, મસ્તકે પીડા, પડજીભનો પડદો નીચે લખડે, આંખો વિચાય, મતિભ્રમ ઇત્યાદિક લક્ષણો ઉલ્લીને થઈ લિલા પિળા રંગે કૃષ્ણવર્ણ છતાં તાંબુસ વર્ણ, કડવા સ્વાદે, દાહ બળતર ઇત્યાદિક લક્ષણો મળેલા હોય તો, તેને પિત્તા છર્દિ કહે છે. ૩ આંખોને ઝાંક. અંધારા, મુખને મિઠાસ, ખાંશી, પરસેવો, નિદ્રા અતિ, અજીર્ણ, શરીરે વજન, ઉલ્લીમાં ચિકાસ, મિઠી, સફેદ રંગે ઇત્યાદિક લક્ષણો ઉલ્લી સાથે મળીને થાય, તે વેળા શરીરે પીડા અલ્પ, રૂવાટાં ઉભાં થાય, તેને કફા છર્દિ કહે છે. ૪ તાવ, શરીરે તેજહિણ, શૂળ, લ્હયને પીડા, મતિભ્રમ, અન્નદ્રેષ, અતિસાર, અતિરો ઝાડા ઇત્યાદિક લક્ષણો કર્મના જીવડા, જંતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉલ્લીને થાય છે, તેને જંત છર્દિ કહે છે. ૫ શરીરે શૂળ, જઠરાભિ મંદ, અજીર્ણ, દાહ, બળતર, તૃષા, આસ, દમ, મતિભ્રમ, ઉલ્લીનો સ્વાદ ખારો, ખાટો, લીલા પિળા રંગે, ગરમ, ઉજ્જ, રક્તવર્ણ, લાલ ઇત્યાદિક લક્ષણો મળીને ઉલ્લી થાય, તેને સન્નિપાત છર્દિ કહે છે. ૬ અરાપ્ત, તીક્ષ્ણ પદાર્થોની દુરગંધીથી મનને બગાડી ઉલ્લી ઉત્પન્ન

થાય, તેમાં જે દોષ નો કોપ હોય તેના લક્ષણો થાય, તેને દુર્ગન્ધી ધૃણુયાત અમેધ્ય છાદિ કહે છે. ૭ સ્ત્રીઓને ગર્ભ રેહવાથી, અન્નાદિક ખોરાકનો અભાવ થઈ, ઉલટી ઉત્પન્ન થાયછે, તેના લક્ષણો માણુસના કંઠ સ્વરોનો કંઈક તિરસ્કાર, કંટાળો, અભાવ થાયછે, તેને સ્વરભેદ ગર્ભાછાદિ કહેછે.

શબ્દભેદ, સ્વરભેદ રોગ.

સ્વરભેદાઃ ષટેવ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રયાઃ ॥ મેદસા સન્નિપાતેન ક્ષ-
યાત્ ષષ્ટઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

સ્વભેદ છ પ્રકારે થાયછે. ૧ વાતસ્વરભેદ, ૨ પિત્તસ્વરભેદ, ૩ કફસ્વરભેદ, ૪ શરીરમાંથી મેદ દુષ્ટ થઈને તેમાંથી થાયછે, ૫ સન્નિપાત સ્વરભેદ. ૬ ક્ષયરોગમાંથી અથવા ધાતુક્ષયમાંથી થાયછે.

વાયુ કોપેથી આંખો, મુખ, મળમૂત્ર, શામળા રંગે, ગળામાંથી શબ્દ મંદ નિકળે, ગધેડાના જેવો ખોખરો, આકરો, શબ્દ ઇત્યાદિક લક્ષણો જે કંઠસ્વરભેદને થાય તેને વાતસ્વરભેદ કહેછે. ૨ પિત્તકોપેથી આંખો, મુખ, મળમૂત્ર, પિળા રંગે, ગળાને દાહ, ખગતર ઇત્યાદિક લક્ષણો છતાં, રોગીનો શબ્દ તીક્ષ્ણ નિકળે, તેને પિત્તસ્વરભેદ કહેછે. ૩ કફકોપથી કંઠ, કફથી હમેશા ભરેલો, અટકેલો અને શબ્દ અદ્ય, મંદ નિકળેછે, રાતથી દિવસે કફનું ખળ ઓછું હોય, તેથી દિવસે જોરથી શબ્દ નિકળેછે, રાતના પાછો મંદ થાય ઇત્યાદિક લક્ષણો હોય, તેને કફસ્વરભેદ કહેછે. ૪ મેદ અથવા કફથી કંઠ લીપાયલો અને ગળામાં અવાજ રહી, ખહાર આવેલો સમજાતો નથી ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, તેને મેદસ્વરભેદ કહેછે. ૫ વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષના લક્ષણો સહિત, જે સ્વરભેદ હોય તેને સન્નિપાતસ્વરભેદ કહેછે. ૬ ધાતુક્ષય કૃત સ્વરભેદોને ગળામાંથી ધુવાડા નિકળવા જેવો પાકનો ભાસ થઈ, શબ્દ નિકળે અને વાગિંદ્રિય નષ્ટ થાય, એટલે અવાજ ખગડીને શબ્દ ચોકસ સમજાતો નથી ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય તેને ક્ષયરોગસ્વરભેદ કહેછે.

તૃષ્ણા, પ્યાસ, તૃષ્ણા રોગ.

તૃષ્ણા ચ ષડ્વિધા પ્રોક્તા વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ત્રિદોષૈરુપસર્ગેણ
ક્ષયાદ્વાતોશ્ચ ષષ્ટિકા ॥ ૨૬૭ ॥

તૃષ્ણા રોગ છ પ્રકારે થાયછે. ૧ વાત તૃષ્ણા, ૨ પિત્ત તૃષ્ણા, ૩ કફ તૃષ્ણા, ૪ ત્રિદોષ તૃષ્ણા, ૫ આગંતુક, શસ્ત્રાદિક હથિઆરના જખમ,

ધારા, નાસૂર થઈ તેમાંથી થાયછે, તે ઉપસર્ગ તૂળણા, ૬ ધાતુ ક્ષયમાંથી થાય, તે રોગીને સર્વકાળ પાણી પીવાની ઈચ્છા થાય, પાણી પીતા છતાં શાંતિ ન થાય અને ફરી ગળું સુકાઈ પ્યાસ લાગે, તેને તૂળણા રોગ કહેછે.

૧ મુખે ગળાની દુરખળતા, રસવાહિ અને જળવાહિ નસોના વહિવટનો અટકાવ, ખોરાક આધાથી તે સ્વાદિષ્ટ ન લાગે, મસ્તકને શંખધા ન્હી. વેદના, શીતળ પાણી પીધાથી તરસ રહે નહી, વધારે પ્યાસ લાગે ઈત્યાદિક લક્ષણો વાતતૂળણા રોગને થાયછે. ૨ મૂર્છા, અન્નદ્વેષ, ખડખડ, દાહ, આંખો રક્તવર્ણ, તૃષા ધણી, શીતળ પદાર્થ ઉપર અતીશે પ્રેમ, તેવી વસ્તુ આધાથી ધડીક આનંદ થાય, મુખને કડવાસ ઈત્યાદિક લક્ષણો પિત્ત તૂળણાને થાયછે. ૩ નિદ્રા ધણી, શરીર જડ ભારી, મુખે મિઠાસ, અન્નદ્વેષ ઈત્યાદિક લક્ષણો કફતૂળણાને થાયછે. ૪ વાત, પિત્ત, કફ ત્રણે દોષના લક્ષણો મળેલા હોય, તેને ત્રિદોષજ તૂળણારોગ કહેછે. ૫ કંઠનો શબ્દ ઉંડાણમાં, મતિભ્રમ, દુરખળતા, કંઠ, ગળું, તાળુને શોષ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાય, તેને ઉપસર્ગજ તૂળણા કહેછે. ૬ રસાદિ ધાતુક્ષયમાંથી જે તૂળણા ત્રણે દોષો મળીને હોય, તે રોગીએ રાત દિવસ પાણી પીધાથી, તેની તૃપ્તિ થતી નથી, તેને સન્નિપાતજ તૂળણા કહેછે. અન્નજ તૂળણા સાતમે રોગ ગ્રંથોમાં છે; પણ તે વાતાદિક તૂળણા મધ્યે અંતર્ભૂત છે, માટે તેના લક્ષણો ત્રણે દોષો મળેલા હોય તેથી જુદા લખ્યા નથી.

શુદ્ધિવિનાનો, મતિભ્રમ, મૂર્છા રોગ.

મૂર્છા ચતુર્વિધા જ્ઞેયા વાતપિત્તકફૈઃ પૃથક્ ॥ ચતુર્થી સન્નિપાતેન

મૂર્છા રોગ ચાર પ્રકારે થાય. ૧ વાતમૂર્છા, ૨ પિત્તમૂર્છા, ૩ કફ-મૂર્છા, ૪ સન્નિપાતમૂર્છા. એટલે હરએક માણસ ચાલતા હાલતા એકાએક મતિભ્રમ થઈ પડી જાયછે, તે ચાર પ્રકારે રોગ થાયછે. તે પિત્ત અને તમોગુણમાંથી થાય તેને મોહ પણ કહેછે. મૂર્છા એટલે સંજ્ઞા અને ચેષ્ટાને વેહવડાવનારી, નસો(નાડી)તે સર્વે વાતાદિકાનું આચ્છાદિક હોવા છતાં, અકસ્માત શરીર મધ્યે તમોગુણ જણાઈ મુખ દુઃખોનું શાન જઈ, માણસ લાકડા કે પથ્થર જેવો અચેત થઈ પડી જાય, તે રોગને મૂર્છા કહેછે.

૧ ગુળીના સ્થામ કે કાળા અથવા લાલ રંગનું આકાશ દેખાય, શરીરમધ્યે તમોગુણ ક્રોધ વધી, આંખોને અંધારાં આવી શુદ્ધિવિનાનો રોગી

થઈ પડેછે, તે પાછો શુદ્ધિમાં તૂર્ત આવેછે, તેના શરીરે કંપારો, મરડાવું અંખાય, લ્હયને ખીડા, શરીર દુખ્યું થવું, શરીરની કાંતિ કાળાસ રંગે, કાલરંગે ઇત્યાદિક લક્ષણો ને મૂર્છાને થાય, તેને વાતમૂર્છા કહેછે. ૨ ને રોગીને લાલલીલા પીળા રંગે આકાશ દેખાય, ખેશુદ્ધ થાય, શરીરે પરસેવો વળેથી પાછો તુર્ત શુદ્ધિમાં આવે, તૃષા, સંતાપ, બળતર, નેત્ર રક્તવર્ણું, પિળાવર્ણું, તાંબુસવર્ણું, ઝાડો ઢિલો, પાતળો, શરીરની કાંતિ પિળારંગે ઇત્યાદિક લક્ષણો ને મૂર્છાને થાયછે, તેને પિત્તમૂર્છા કહેછે. ૩ મેઘની ઘટા ઘણા વરસાદમાં અંધારાની વખતે, આકાશનો રંગ હોય તેવો રંગ રોગીને દેખાય નેમૂર્છા થાય, અને વિવ્રમે શુદ્ધિમાં આવે, શરીરે લીલા તાગ્ન ચામડા વિઠાળેલા નેવું ભારી થઈ પરસેવો, મુખવાટે લાળ પડે ઇત્યાદિક લક્ષણો કફમૂર્છાને થાયછે. ૪ અગાજી કહેલા વાત પિત્ત કફ ત્રણે દોષોનો મેળાપ થઈ, સર્વે લક્ષણો ભેળા થાય, તેને અપરમાર ક ફેફરાનો રોગ કહેછે; તે માણસ ઉપર કલ્પા પ્રમાણે ખેશુદ્ધ થાય, એકાએક પડી જાય, પછડાય, મુખમાંથી શીશુના પરપોટા બહાર આવે; શરીર હાય પગ ધુળવે, હલાવે, પછાડે, જીભ બાહાર નિકળે એટલા લક્ષણો થાય; તેને સત્તિપાતમૂર્છા કહેછે.

ભ્રમ, નિદ્રા, તંદ્રા, સંન્યાસ, ગ્લાની રોગ.

તથૈકશ્ચ ભ્રમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૬૮ ॥ નિદ્રા

તંદ્રા ચ સંન્યાસો ગ્લાનિશ્ચૈકૈકશઃ સ્મૃતઃ ॥

૧ ભ્રમ, ૨ નિદ્રા, ૩ તંદ્રા, ૪ સંન્યાસ, ૫ ગ્લાનિ, એ પાંચ રોગ જુદા જુદા પ્રકારે થાય, તેના અનુક્રમે લક્ષણો નિચે લખેલાછે.

૧ રજોગુણ, પિત્ત કફ વાયુ એ ત્રણમાંથી થાય, અને કુંભારનું પયકું ફરે તે ઉપર ખેસનારની જેવી અવસ્થા થાય, તેની રીતે ફર આવે તેને પિત્ત-ભ્રમ કહેછે. ૨ તમોગુણ પિત્ત અને કફ બેહુમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, ઇંદ્રિયો, મન, મોહ પમાડી, બાહરના હરએક પદાર્થોનું ભાન ન રહે, તેને નિદ્રા કહેછે. ઇંદ્રિયોને મોહ પમાડી, કંઈક હંધેલો અને કંઈક જાગૃત હોવા છતાં આંખોને અંધારાં આવે, તેને તંદ્રા કહેછે. ૪ વાચા, શબ્દ, દેહ, શરીર, મન ઇત્યાદિનો વહિવટ અટકી મુવા નેવો; લાકડું થઈ પડે, તેનો ઉપાય તૂર્ત ન થવાથી મરણ પામેછે, તેના હાથપગના આંગળે સોઈના ટોચા મારી લોહી કહાડી બંગાડવો, ન જાગે તો હાથે કે પગે કે નકસ સંગરા મુકાવવી, તે રોગને સંન્યાસ કહેછે, તે વીશે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિરતાર લખેલો છે.

ઉન્મત્ત, કેકુનો મદરોગ.

મદાઃ સપ્ત સમાહ્યાતા વાતપિત્તકફૈસ્ત્રયઃ ॥ ૨૬૯ ॥

ત્રિદોષૈરસૃજા મદ્યાદિષાદેપિ ચ સપ્તમઃ ॥

મદરોગ સાત પ્રકારે થાયછે. ૧ વાતમદ, ૨ પિત્તમદ, ૩ કફમદ, ૪ ત્રિદોષમદ, ૫ લોહીના કોપે થાય, ૬ દારૂ, મદ્ય, જલદ અથવા વધારે પીધાથી, ૭ વચનાગ ઇત્યાદિક ઝેરી વસ્તુ વાપરથી, આધાપીધાથી, સોપારી, કોદરા નામે ધાન્ય, ધતૂરો ઇત્યાદિક કુરી પદાર્થ આધાથી કફ ચડે, તેથી વાતાદિક દોષ ખગડી મનને વિભ્રમ થાય છે, તેને મદરોગ કહેછે; તેમાં જે દોષના કોપ હોય તેવાં લક્ષણો થાયછે.

દારૂ જલદ કે વધારે પીધાથી ઝેર ચડે, તેના મદાત્મ્ય રોગ.

મદાત્મ્યશ્ચતુર્થા સ્યાદ્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૨૭૦ ॥

ત્રિદોષૈરપિ વિજ્ઞેય એકઃ પરમદસ્તથા ॥ પાનાજીર્ણં તથા

ચૈકં તથૈકઃ પાનવિભ્રમઃ ॥ ૨૭૧ ॥ પાનાત્મ્યસ્તથા ચૈકે ।

૧ દારૂ પીવાના વજનથી વધારે પીધાથી અથવા જલદ દારૂ પીધાથી આઠ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ વાતમદાત્મ્ય, ૨ પિત્તમદાત્મ્ય, ૩ કફમદાત્મ્ય, ૪ ત્રિદોષમદાત્મ્ય, ૫ પરમદમદાત્મ્ય ૬ પાનાજીર્ણમદાત્મ્ય, ૭ પાન વિભ્રમમદાત્મ્ય, ૮ પાનાત્મ્ય મદાત્મ્ય રોગ.

મંદામિના રોગવાળાએ દારૂ, મદ્ય પીવાને નિયમ રાખનારે સવારે ઝાડો, પિસાખ, દાંતાણુ, સ્નાન, વિધિ થવા પછી દરાખ, તાડી ઇત્યાદિકનો નખજો દારૂ માણુસની શક્તિ પ્રમાણે સુખાકારી ઉપજે તેટલો થોડોજ એક તોલાથી ચાર તોલાસુધી પીવો, તે ઉપર ખોરે ધી, ગોળ સાથેનો અથવા પાતળો, પાણી જેવો ખોરાક, ધીમાં ખનાવેલી રાખ, દુધમાં ખનાવેલી કાંજી, દુધપાક, ઘઉં ઇત્યાદિ લોટની કાંજી, ખકરા ઇત્યાદિક માંસની રાખ, કાંજીનો ખોરાક પીવો, રાતના ઉપર લખેલા વજનથી ખમણો દારૂ પીવો, એ પ્રમાણે શરીરને સુખાકારી ઉપજે તો, તેનું સેવન કરવાથી રસાયણ રીતે ગુણકારી થઈ, આયુષ્ય અને શરીરની વૃદ્ધિ કરી ખળવાન થઈ, અમૃત પ્રમાણે હિતકારક થાયછે; પણ દારૂ પીવાના નિયમ ઉપરાંત પીધાથી, જલદ દારૂ પીધાથી, પ્રકૃતિને માફક ન આવવાથી, નિયમમાં ફેરફાર થવાથી, વધારે પીધાથી ખુદિને ભ્રંશ થાય એટલુંજ નહો પણ

તે દારૂ ઝેરી થઈ, દાહાદિક ઉપદ્રવ કરી અનેક પ્રકારે ચિન્હ કરેછે, ગભ-
રાટ, પ્રાણ નાશ, મરણ પામેછે. વધારે દારૂ કે જલદ દારૂ પીનારનાં મસ્તક
ઉપર દારૂનો કેક્ર ઉતરે ત્યાંસૂઈ થંડું પાણી નાખી નહવાડવો.

૧ વાતમદાત્મ્ય રોગને હેડકી, ઉચકી, શ્વાસ, મસ્તકને કંપારો, પાંસ-
ળામાં શૂળ, નિદ્રાનો નાશ, ખડખડ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્તમ-
દાત્મ્યને તૃષા, પ્યાસ, સંતાપ, દાહ, તાવ, શરીરે પરસેવો, મતિભ્રમ,
અતિસાર, ભ્રમતા, કાંતિ પિળાવણું ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ કફમદા-
ત્મ્યને ઉલટી, અજીર્ણ, મુખપાટે લાગ પડે, આંખોને થોથર, અંધારાં,
ઝાંખ, શરીર ભારે જડ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૪ ત્રિદોષમદાત્મ્યને
વાતાદિક ત્રણે દોષોના સર્વે લક્ષણો થાયછે. ૫ પરમદમદાત્મ્યને નાકમાં-
થી કફનું વહેવું, શરીર ભારે, શરીરે નિસ્તેજ, મળમૂત્રની સંખ્યા ઘણી,
આંખોને થોથર, ઝાંખ, અજીર્ણ, તૃષા, મસ્તકને પીડા ઈત્યાદિક લક્ષણો
થાયછે. ૬ પાનાજીર્ણમદાત્મ્યને દારૂ પીધાથી અજીર્ણ થઈ પેટ કુગે, હોડકા-
ર, ઉલટી, દાહ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૭ પાનવિભ્રમમદાત્મ્ય રોગને
લ્હલ્હ, ગાત્રો, શરીરાવયવને પીડા, મુખાદિકથી કફનું વહેવું, ગળામાંથી ધુવા
ડા નિકળે, મૂર્છા, ઉલટી, તાવ, મસ્તકને પીડા ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૮
પાનાત્મ્ય મદાત્મ્ય રોગને હેડકી, તાવ, ઉલટી, કંપારો, શ્વાસ, શૂળ, આંશી,
ભ્રમ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે.

બળતરનો દાહ રોગ.

દાહાઃ સત્ત મતાસ્તથા ॥૨૭૨॥ રક્તપિત્તાત્તથા રક્તાતૃષ્ણાયાઃ પિ-
ત્તતસ્તથા ॥ ધાતુક્ષયાન્મર્મઘાતાદ્રક્તપૂર્ણોદરાદપિ ॥ ૨૭૩ ॥

શરીરે સાત પ્રકારે બળતરનો દાહ રોગ થાયછે. ૧ રક્ત અને પિત્ત-
ના કોપે થાય, ૨ લોહી કોપે થાય, ૩ તૃષા પ્યાસ અટકાવેથી તેના કોપે
થાય, ૪ પિત્ત કોપે થાય, ૫ રસાદિ સાતે ધાતુના કોપે થાય, ૬ શરીરાવયવ,
મર્મસ્થાનના અઘાત કોપે થાય, ૭ શસ્ત્રાદિકના મ્હોટા જખમો પડી, તેનું
લોહી કાઠામાં બંધાઈ એકઠું થઈ તેમાંથી થાય.

૧ થોડાક લોહી ઉકાળાના અને થોડાક પિત્ત કોપના લક્ષણો જે દાહમાં
થાય, તેને રક્તપિત્તજન્ય દાહ કહેછે. ૨ લોહીના ઉકાળાથી જે દાહ ઉત્પન્ન થાય,
તેથી માણસનું શરીર તવાય, સૂકાય, ઝરી જાય, ગરમ તપે, શરીરની કાંતિ,

અને આંખો લાલરંગે થાય, શરીરે મુખેથી લોખંડની ગંધ અથવા દુર્ગંધી નિકળે, શરીર અગ્નિમાં તપાવેલું હોય તેવું તપે ઇત્યાદિકે લક્ષણો થાય, તેને રક્તજન્ય દાહ કહેછે. ૩ તૃષા, તર્સ, પ્યાસ લાગે તે વખતે પાણી ન પીધાથી દાહ ઉત્પન્ન થાય, કંઠ, તાળું, જીભ, ઓઠ સૂકાય અને જીભ ખેંચીય, શરીરે કંપારો ઇત્યાદિકે લક્ષણો થાય, તેને તૃણાનિરોધજન્ય દાહ કહેછે. ૪ પિત્તજન્ય દાહને પિત્તજ્વરના દાહ બળતર ઇત્યાદિકે લક્ષણો થાય, તેના ઉપાય પિત્તજ્વર માટે જે લખ્યો હોય તે કરવો. ૫ રસાદિ સાત ધાતુના ક્ષયથી, જે દાહ ઉત્પન્ન થાય, તેને મૂર્છા, તૃષા, કંઠરોષ, શબ્દની ક્ષીણતા થાય, દાહ-સંબંધથી ધાતુક્ષીણ, દુરબળ માણસ થઈ, ચલનાવલનાદિકે ગાત્રોની ક્રિયા હીણ એટલે સર્વે સાંધે સાંધા ઢીંગા થઈ લપડે, શરીરની સર્વે ક્રિયા અટકી મરણ પામેછે, તેને રસાદિ ધાતુક્ષયજન્ય કહેછે. ૬ મર્મસ્થાને, શરીરાવશ-વના સાંધેસાંધામાં માર, જખમનું દુઃખ થઈ, જે દાહ ઉત્પન્ન થાય તે અસાધ્ય છે, તેને મર્મસ્થાનજન્ય કહેછે. ૭ તિક્ષણ શસ્ત્રોથી ઉડો જખમ મ્હોટો થવાથી, લોહી શરીરમાં ઉતરી બંધાઈને જે દાહ ઉત્પન્ન થાય તે ભાયગે જીવે, કાઠા-ના શબ્દોથી દેદ્ય, આમાશય, અગ્ન્યાશય, પકાશય, મૂત્રાશય, ખસ્તિસ્થાન અને યકૃત, પ્લીહા, ઉંદુક, ફેફસામાં બગાડ થવાથી પ્રાણનાશ થાયછે.

ઉન્મત્તનો ઉન્માદ રોગ.

ઉન્માદાઃ ષટ્ સમારૂયાતાસ્ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રયશ્ચ તે ॥ સન્નિપાતાદ્વિપા-
જ્ઞેયઃ ષષ્ઠો દુઃસ્વેન ચેતસઃ ॥ ૨૭૪ ॥

ઉન્માદ રોગ એટલે વાતાદિક દોષનો કાપ પસરેલો, વધેલો. વીખ-રાઈ, પોતાના નિત્ય માર્ગો છોડી. અઘટિત રીતે મનોવાહિની ધમની નસો-માં ભરાઈ ચિત્તજ્વમ માણસ થાય, તેમાં ૧ વાતાન્માદ, ૨ પિત્તોન્માદ, ૩ કફોન્માદ, ૪ સન્નિપાતોન્માદ, ૫ વિષોન્માદ, ૬ દુઃખોન્માદ છે. એવી રીતે છ પ્રકારે રોગ થાયછે.

૧ પોતાના સ્વકારણથી, અતિ ચિંતાથી દુઃખ થયેલો જે વાયુ, મનને પ્રવેશ કરી ધારણ, રૂપ, બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને બગાડે; તે પછી માણસ ક્રૂરણવિના હસે, નાચે, ગાય, રડે, અઘટિત ચાળા, ખરાબ શબ્દો બોલે, તેનું શરીર તેજહીણ, કળાસ વર્ણે રૂપ થાય, ખોરાક પચવા છતાં રોગનું બળ અતિશે થાય, ઇત્યાદિકે લક્ષણો વાતોન્માદને થાય છે. ૨ અજીર્ણ, તાંબા, ખાટા, ઓડકાર, વિદાહી એટલે વંશલોચન, રાઈ, સરશી, ખાંબુ

ધૃત્યાદિ ઉબ્બાદિ ગર્ભ પદાર્થનું, અતિ સેવન કરવાથી પિત્તનો કોપ થઈ, ચિંતા-
દિકે દુષ્ટ થયેલો રોગ અંતઃકરણમાં બેડાઈ, બુદ્ધિને જાણ કરી અતિ ઉગ્ર
ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય, તેથી માણસને કઈ પણ સેહવાય નહીં, ક્રોધ, ગર્વ,
વસ્ત્રાદિક પોશાકનો ત્યાગ, અતિ નિંદા, નાસે, દોડે, તેના હોડે વિકાર
થાય, દાહ, પડછાયા જોય, શીતળ અન્ન પાણી ઉપર ઈચ્છા, શરીરની
કાંતિ પીળા વર્ણુ ધૃત્યાદિક લક્ષણો મળેલા હોય, તેને પિત્તોન્માદ કહે છે.
૩ કફોન્માદ હોય તો ચાલવું, હાલવું, ધુજવું, કંપારો જે માણસોને થાય,
તેણે અતિ ભોજન ક્રીધાથી કફ દુષ્ટ થઈ, મર્મસ્થાને પિત્ત સહવર્તમાને ભરાઈ,
બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને બગાડી, ચિત્ત જન ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે, તેથી માણસોનું
બોલવું, વાણી, શરીરનો વેહેવાર મંદ થાય, અરોચક, અજીર્ણ, સ્ત્રીવિરો
પ્રીતિ, અતિ નિદ્રા, ઉલટી, મુખેથી લાળ ગળે, પોતાના નખોને કરડે,
નખો અને આંખો સફેદ વર્ણુ થાય ધૃત્યાદિક લક્ષણો કફોન્માદને થાય.
૪ અગાઉ લખેલા વાતાદિ ત્રણે દોષના સર્વે લક્ષણો, મળેલા હોય તો તે
અત્યંત બળવાન બનેકર થાય છે. ૫ ઝેરી વસ્તુ આધાથી પીધાથી, વાપ-
રેથી જે ઉન્માદ થાય, તેની આંખો ઘણી લાલ, અને ઇંદ્રિયો બળવાન,
કાંતિભીણુ થાય, દીનપણું, દુરબળપણું, મુખને કાળાસવર્ણુ ધૃત્યાદિક
લક્ષણો થાય, તે માણસ ચેતનારહિત ખેશુધ પડે, તેને વિષોન્માદ કહે છે.
૬ ધનદોલત, ભાઈબંધ, સગા, મિત્રનો નાશ થવાથી અંતઃકરણમાં અતિ
દુઃખરૂપ ક્ષત, ચાઠા, ધારા પડી, તેમાંથી મનોવિકાર ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય,
તેને સર્વે દોષ મળવાથી અનેક પ્રકારે, જેમ તેના મનમાં આવે તેથી રીતે
ભાષણુ કરે, બોલે, છાની વાત પ્રગટ કરે, મૂર્ખ જેવા ગપાટા મારે, એકલો
બડબડ કરે, રડે, હસે, ખેશુધ થાય, તેને દુઃખોન્માદ કહે છે.

ભૂતોન્માદ.

ભૂતોન્માદા વિંશતિઃ સ્યુસ્તે દેવાદાનવાદપિ ॥ ગંધર્વાત્કિન્નરાદ્ય-
ક્ષાત્પિતૃમ્બ્યો ગુરુશાપતઃ ॥ ૨૭૫ ॥ પ્રેતાચ્ચ ગુહ્યકાઢૃદ્ધાંત્સિદ્ધાદ્ભૂતા-
ત્પિશાચતઃ ॥ જલાદિદેવતાયાશ્ચ નાગાચ્ચ બ્રહ્મરાક્ષસાત્ ॥ ૨૭૬ ॥
રાક્ષસાદપિ કૂષ્માંડાત્ કૃત્યાવેતાલયોરપિ ॥

ભૂતોન્માદ વીસ પ્રકારે થાય છે. ૧ દેવગ્રહ (ગણભાતૃકાદિક), ૨ દા-
નંવ (પાપબુદ્ધિ અસુર), ૩ ગંધર્વ (દેવગાયકાદિ), ૪ કિન્નર, ૫ યક્ષ,

૬ પિતર (અમ્ભિજ્વાતાદિક), ૭ ગુરુ, ૮ પ્રેત, ૯ ગુહ્યક, ૧૦ વૃદ્ધ, ૧૧ સિદ્ધ, ૧૨ બ્રૂત, ૧૩ પિશાચ, ૧૪ જળાદિ દેવતા, ૧૫ નાગ, ૧૬ બ્રહ્મરાક્ષસ, ૧૭ રાક્ષસ, ૧૮ કૂભાંડ રાક્ષસ, ૧૯ કૃત્યા, ૨૦ વેતાળ. એવી રીતે વીસ પ્રકારે દેવતાદિ ગ્રહના રોગ છે; તેમાંથી જે ગ્રહનો શરીરમાં સંચય થાય, તેના જેવી ચેષ્ટા કરે. તેને ભૂતોન્માદ કહે છે.

૧ ગણુમાતૃકાદિ દેવતાનો દોષ થવાથી ઉન્માદ થાય, તે માણસ સર્વકાળ સંતોષમાં, ખુશ, સ્વચ્છ, નિર્ભય રહે, તરેહવાર કુલોત્તી સુગંધથી રાજ થાય, તેની આંખોને અંધારાં કે અંધ ન આવે, સર્વકાળ ખુદિવાન, સત્ય ભાષણ કરે; તેજસ્વી છતાં, સ્થિર દૃષ્ટિ હોય. આરીવીદ, વરદાન આપે, દેવ બ્રાહ્મણ વિશે પ્રીતિ કરે ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત રહે. ૨ અસુરદોષથી ઉન્માદ થાય તેમાં માણસ ધર્મસહિત છતાં બ્રાહ્મણ, ગુરુ, દેવની નિંદા કરે, ચકર વકર આંખો ફેરવે, ભયવિનાનો હોય, અન્નાદિક ખોરાક ખાતાં અને પાણી પીતાં જેની તૃપ્તિ ન થાય, ખુદિવાન ઇત્યાદિ લક્ષણોસહિત હોય, ૩ ગંધર્વગ્રહની પીડાથી સર્વકાળ સંતોષી હોય, કુળકુલ, જળાશય ઇત્યાદિકો સહિત, વન, ઉપવનમાં ક્રીડા કરે, કોઈની નિંદા કે ફોકટ વાતોનો દ્વેષ ન કરે, આચારવિચારથી વર્તે, ગાયન, સારા ચંદનાદી સુગંધ, કુલના વાસે સંતોષ થાય, રૂડી રીતે રમે, નાચે. હળવા શબ્દે, મિઠા શબ્દે ખાલે, ખુશીમાં, તદ્દયમાં રહી હસે ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય. ૪ કિતર ગ્રહના લક્ષણો, ગંધર્વગ્રહો જેવા જાણવા. ૫ યક્ષગ્રહથી જે માણસ દુઃખી થાય; તેની આંખો લાલરંગે સારી તેજદાર ઝીણી હોય, લાલ રંગનો પોશાક પહેરવાને આતુર, ગંભીર સ્વભાવે દેખાય, ઝડપથી ચાલે, થોડું ખાલે, ક્ષમા શાંતિ રાખે, તેજસ્વી દેખાય, ઉદાર મનનો, સ્વભાવે ધર્માતું થાય. ૬ પિતૃ ગ્રહથી એટલે અમ્ભિજ્વાતાદિક દુઃખી થાય, તે દર્ભસંબંધી ક્રિયા, પિતૃનું પિંડદાન, જળદાન કરવાનું આચરણ કરેછે, તેના અંતઃકરણમાં ભ્રાંતિ થાય, ડાભે હાથે વસ્ત્ર પહેરે અને હરેક કામ કરે, માંસ, તલ, ગોળ, દુધ, ખાવાને ઇચ્છે, પિતૃની ભક્તિ રાખે. ૭ ગુરુ, એટલે બ્રાહ્મણાદિક ગુરુના શ્રાપે ઉન્માદ થાય, હેમજ ૮ પ્રેત; ૯ ગુહ્યકના લક્ષણો સિદ્ધ બ્રૂતોના નિચે લખેલા લક્ષણો થાય. ૧૦ વૃદ્ધ. ૧૧ સિદ્ધ. ૧૨ બ્રૂત ઇત્યાદિકના લક્ષણો એક સરખા થાય. ૧૩ પિશાચ, બ્રૂતનો ભેદ છે, તે શરીરસંબંધી રક્તમાંસ ખાય, તેને પિશાચ કહેછે. પોતાના હાથોને ઢંચા રાખે, શરીરે દુખળો, કૃશ નિ-

સ્તેજ થાય, અતિ ખડખડ કરે, દુર્ગંધસંહિત અશુધ, મેલો રહે, સર્વે રીતે કામ કરવાને અતિ અંચળપણું બતાવે, અતિશે ખાય, ઉજ્જડ જાગ્યા કે વનમાં જઈ ફરે, ભટકે, ઉલટી રીતે, ખરાબ નખરાં કરે, રડતો ફરે. ૧૪ જળાગ્નિને સ્થળ દેવતા ઉપર પ્રેમ ઇત્યાદિ લક્ષણો કરે. ૧૫ નાગ સર્પ અ-
લ્પી દુઃખી હોય, તે કોઈ વખતે ધરતી ઉપર છાતી લગાડી ઉંઘે પડે, સર્પ-
ની રીતે પેટે ચાલે, પોતાના હોઠ ઉપર જીભ ફરવે, ચાટે, અતિક્રોધ, ક્રોધી
હોય, ગોળ, મધ, દુધ, ખાવાને અતિ ઇચ્છા કરે. ૧૬ 'અક્ષરાક્ષસ સંખંધી
જે દુઃખી થાય, તે માણસ, દેવ 'પ્રાક્ષણ, ગુરૂ, વેદ, શાસ્ત્રો ઇત્યાદિની નિંદા
કરે, પોતાના શરીરને પીડા કરે, ચીખલ, રંગ, નરક ઇત્યાદિક ચોપડે, લ-
ગાડે, વૈશ ખદ્દલી 'અક્ષરાક્ષસ બને. ૧૭ રાક્ષસ ગ્રહના દુઃખે માંસ, લોહી
ખાવાની તથા અનેક પ્રકારના દારૂ પીવાની ઇચ્છા રાખે, નિર્લજ્જ, નાગો,
ઉધાડો ફરે, કૂર, દુષ્ટ કામ કરે, દયાવિનાનો થાય, શૂરાપણુ દેખાડે, ક્રોધી
બળવાન થાય, રાત્રે રખડતો ફરે, શુભ કામનો દ્વેષ કરે ઇત્યાદિ દુષ્ટ કામ
કરે. ૧૮ કૂમાંડ રાક્ષસ અને ૧૯ કૃત્યા તથા ૨૦ વેતાળ ત્રણે રોગી વેતાળની
રીતે ઉલટા ટંગાય ઇત્યાદિ દુષ્ટ કૂર રાક્ષસોના લક્ષણો કરે.

શ્વેકરાનો અપસ્માર રોગ.

અપસ્મારશ્વતુર્થી સ્યાત્ સમીરાત્પિત્તતસ્તથા ॥ ૨૭૭ ॥

શ્લેષ્મણોઽપિ તૃતીયઃ સ્યાચ્ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥

અપસ્માર રોગ ચાર પ્રકારે થાયછે. ૧ વાતાપસ્માર, ૨ પિત્તાપસ્માર
૩ કફાપસ્માર, ૪ સન્નિપાતાપસ્માર. તેના લક્ષણ.

વાતાદિ ત્રણે દોષ બગડી, આંખે અંધારાં આવે, તેથી સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાન
અને અનુભવજન્ય બુદ્ધિ બગડી ભ્રમ થાય, પછાડી ખાય, આંખો વ્યા-
કુળ થઈને કંપારો, ધભરાટ થાય, હાથ પગ ઢીલા કરી હલાવે, ધૂળવે, પછા-
ડે, ત્વદ્યને કંપારો ધૂળરો થાય, ચેતનાશક્તિ શૂન્ય થાય, શરીરે પરસેવો,
મુખે શીણુ આવે, એ રોગનો ઉછાળો કોઈને દસ દિવસે, કોઈને પંદર
દિવસે અથવા મહિને મહિને રોગ એકઠા થયાથી તેનો ક્રોધ થાય, પણુ
ધણો જીનો કે બળવાન રોગ થાય તો રોજ ઘડી ઘડીએ થાયછે.

૧ શરીરે કંપારો, મુખે શીણુ, દાંત કકડાવે, મહોટ્ટેથી શ્વાસોચ્છ્વાસ છોડે,
નેજરે તાંબુસવર્ણ, શ્યામવર્ણ પદાર્થો દેખાય ઇત્યાદિક વાયુકાપના લક્ષણો

વાતાપરમારને થાય. ૨ મુખેથી પીળા રંગે શીઘ્ર નિકળે, હાથ પગ, ચેહરો, આંખોના રંગ પીળો થાય, અને આંખેથી લાલ, પીળો રંગ દેખાય ઇત્યાદિક પિત્તકોપના લક્ષણો પિતાપરમારને થાય. ૩ મુખેથી સફેદ શીઘ્ર. હાથ પગ, ચેહરો, આંખો સફેદ વર્ણુ થાય, શરીરે શીતળતા, રવાટા ઉભા થાય, વજનદાર, નજરે સફેદ પદાર્થો દેખાય ઇત્યાદિક કફ કોપના, લક્ષણો થાય તેને કફાપરમાર કહેછે. ૪ વાત, પિત્ત, કફ ત્રણેના લક્ષણોસહિત હોય તો, સન્નિપાત અપરમાર જાયુવો. તે રોગ અસાધ્ય હોયછે.

આમવાયુનો આમવાતરોગ.

ચત્વારશ્રામવાતાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ ૨૭૮ ॥

ચતુર્થઃ સન્નિપાતાચ્ચ

આમવાત રોગ ચાર પ્રકારે થાયછે. ૧ વાત, ૨ પિત્ત, ૩ કફ, ૪ સન્નિપાત. તેને આમવાયુ કહેછે, તેના લક્ષણ. વાતાદિ દોષનો કોપ થઇને જઠરાગ્નિ મંદ પડેથી આધેલા ખોરાકનું પાચન ન થાય, કાચો રહે તેને આમવાત કહેછે. તે સર્વે નસોના દરવાજે શરીરમાં પ્રવેશ કરે, તેથી મુસ્તક અને સર્વે ગાત્રોને પીડા થાય, કફ અને વાયુ એક વેળા કંપરના સાંધામાં જઈ, સર્વે ગાત્રોને અટકાવે, શરીરે વેદના, તાવ, અજીર્ણ, પાણીનો શોષ, આળસ, શરીરે અતિભાર, આધેલો ખોરાક ન પચે, ખાવાની અરૂચી થાય, શરીરે સોજો, થોથર ચહડે, પથ્થરનેવું ભારી શરીર ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય.

૧ ને આમવાયુ મધ્યે શરીરે અતિશે શૂળ નિકળે, તે વાતજન્ય, ૨ દાહસહિત હોય તે પિત્તજન્ય, ૩ શરીરે નિશ્ચળપણું, સ્થિરતા, વજનદાર, ખજવાળસહિત હોય તે કફજન્ય, ૪ વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણેના લક્ષણો પ્રથમ કહેલા સહિત હોય તો, તેને સન્નિપાતજન્ય આમવાત કહેછે.

શરીરે અસકા નિકળવાનો શૂળ રોગ.

શૂળાન્યષ્ટૌ બુધા જગુઃ ॥ પૃથ્વદોષૈસ્ત્રિધા દ્વંદ્વભેદેન. ત્રિવિધાન્યપિ ॥ ૨૭૯ ॥ આમેન સત્તમં પ્રોક્તં સન્નિપાતેન ચાષ્ટમમ્ ॥

શૂળ રોગ આઠ પ્રકારે થાય છે. ૧ વાતશૂળ, ૨ પિત્તશૂળ, ૩ કફશૂળ, ૪ વાતપિત્તશૂળ, ૫ પિત્તકફશૂળ, ૬ કફવાતશૂળ, ૭ આમશૂળ, ૮ સન્નિપાતશૂળ. તેમાં વાયુખળ અતિશે જાણવું.

૧ વાયુ કોષે, રક્ત પદાર્થ આધાથી વાયુ બગડીને, તદ્દય, પાંસળા, ખસ્તી, કંપરના સાંધામાં, વાંસામાં, શૂળ ઉત્પન્ન થાય, અપચો કે અછૂર્ણ ગ્રીભક્રતુ એટલે ઉનાળામાં, રાતની વખતે, શીતળ પદાર્થ આધાથી, મળમૂત્ર, વાયુનો અટકાવ થઈ, શૂળનો વધારો થાય, તે ઉપર ઉબણ હિંગાદિક, તેલાદિક પદાર્થનું મર્દન કરેથી, ગરમ મસાલાદાર કાંઈક પાણી જેવો પદાર્થ પીધાથી, શરીરેથી પરસેવો નિકળે તેવો ઉપાય કરેથી, વાયુ છુટો પડી શાંતિ થાય તે વાતશૂળ બાણુવો. ૨ પિત્તકોષમાં શીતોબણાદિ પદાર્થ આધાથી, પિત્ત બગડીને તેમાંથી નાભિમાં શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ભ્રમ, ભ્રાંતિ, શોષ, તૃષા, દાહ, અપ્રીતિ ઉપન્નવે, પરસેવો, મૂર્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો પિત્ત કોષના થાય, મધ્યરાત્રે, ખપોરે ખોરાકનું પચન થતી વેળાએ, કે શરદ ક્રતુના ચોમાસા શીયાળામાં શૂળનો વધારો થાય, તે વખતે શીતળ, મધુર પદાર્થ આધાથી શાંતિ થાય છે. ૩ કફનો કોષ, મધુરાદિક પદાર્થનું અતિ સેવન કરેથી, કફ બગડીને, આમાશયમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય, મુખ-વાટે લાળ ગળે, ખાંશી, અછૂર્ણ, ધભરાટ, મળમૂત્રનો અટકાવ, મસ્તક ભારી, અન્નાદિક ખોરાક આધા પીધાથી દુઃખ વધે, સૂર્યોદય થતી વેળાએ, શિશિર કે વસંત ક્રતુમાં અતિરો દુઃખ વધે ઇત્યાદિક કફકોષના લક્ષણો સહિત પીડા થાય. ૪ જે શૂળમાં દાહ, તાવ ઇત્યાદિ પીડા થાય; તે વાત-પિત્તજન્ય શૂળ બાણુવો. ૫ પાંસળામાં, તદ્દયમાં, ગળામાં, નાભિમાં શૂળ થાય તે પિત્તકફશૂળ બાણુવો. ૬ ખસ્તિમાં, તદ્દયમાં, ગળામાં, પાંસળામાં શૂળ થાય તે કફવાત શૂળ બાણુવો. ૭ પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થાય, ઉલટી, ખગાસાં, રિથગતા, અચળ ચિત્ત, મૂખે લાળ ગળે ઇત્યાદિક લક્ષણો સહિત કફ કોષના જે શૂળમાં હોય તે આમશૂળ બાણુવો. ૮ વાતાદિક ત્રણે દોષોના લક્ષણો મળીને જે શૂળ થાય, તે સન્નિપાત શૂળ બાણુવો.

આધેલા ખોરાકનું પચન થતાં, પરિણામ શૂળ રોગ.

પરિણામમવં શૂલમષ્ટઘા પરિકીર્તિતમ્ ॥૨૮૦॥ મલૈર્યૈઃ શૂલસંખ્યા સ્યાતૈરેવ પરિણામજં ॥ અન્નદ્રવમવ શૂલં જરત્પિત્તમવં તથા ॥૨૮૧॥
 एकैकं गणितं सुज्ञैः ॥

આધેલા પીધેલા ખોરાકનું પચન થતાં પણ જે શૂળ રોગ ઉત્પન્ન થાય, તેને પરિણામશૂળ કહે છે, તે આઠ પ્રકારે વાતાદિ ત્રણે દોષથી થાય

છે, તેમાં ૧ અન્નદ્રવ શૂળ, ૨ જરત્પિત્ત શૂળ, એ બેહું જીદા પ્રકારના છે, પણ તેમાં વાયુ બળવાન હોય છે — ૧ ખોરાક ખાધા પછી તેનું પાચન થતાં અથવા ન થતાં જોશું ઉત્પન્ન થાય, અને પરેહલ કરે અથવા ન કરે, જમ્મે કે ભુખ્યો રહે તે પાણી શાંત થતો નથી, તેને અન્નદ્રવ શૂળ કહે છે. ૨ આમ્લપિત્ત એટલે પિત્ત ખમડી ખાટું થઈ શુળા બોકાય છે, તેને જરત્પિત્તશૂળ કહે છે.

હાજત કે જરૂરયાત અટકાવેથી ઉદાવર્ત રોગ.

ઉદાવર્તસ્ત્રયોદશ ॥ एकः क्षुन्निग्रहात्प्रोक्तस्तृष्णारोधाद्वितीयकः ॥ ૨૮૨ ॥ निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वासनिग्रहात् ॥ छर्दिरोधात्पंचमः स्यात् षष्ठः क्षवथुनिग्रहात् ॥ ૨૮૩ ॥ जृम्भारोधात्सप्तमः स्यादुद्गारग्रहोष्टमः ॥ नवमः स्यादश्रुरોधाद्दशमः शुक्रवारणात् ॥ ૨૮૪ ॥ मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधाद्वातविनिग्रहात् ॥ उदावर्तस्त्रयश्चैते घोरौषद्रवकारकाः ॥ ૨૮૫ ॥

ઉદાવર્ત રોગમાં ૧ ક્ષુધા, ૨ તૃષ્ણા, ૩ નિદ્રા, ૪ શ્વાસ, ૫ ઉલટી, ૬ છિંક, ૭ ખગાસાં, ૮ ઓડકાર, ૯ નેત્ર સંખંધી જળ, ૧૦ શુક્રધાતુ, ૧૧ મૂત્ર, ૧૨ ઝાડો, ૧૩ પાદ વાયુ. એવી રીતે તેર તરેહની જરૂર યાતની પ્રાપ્તિ થવા છતાં, તેના વેગને અટકાવ થવાથી, તે પ્રકારે ઉદાવર્ત ઉત્પન્ન થાય, તેમાં ભૂખ તૃષ્ણા, પિશાબ અને ઝાડો ઇત્યાદિ અટકાવેથી, વાયુનો મેળાપ થઈ બંધકર પ્રાણસંકટ ઉદાવર્ત વાયુ થાય છે.

૧ ભૂખ લાગે તે વખતે ન ખાતાં, તેનો અટકાવ કરેથી આંખે ઝાંખ, અંધારી, નખળાઈ, શરીર દુઃખે, અંખાય, અજીર્ણ, બમ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૨ તૃષ્ણા પ્યાસનો અટકાવ થવાથી, કંઠને રોષ, કાનને બેહર, ત્વચને પીડા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય છે. ૩ નિદ્રાનો અટકાવ થવાથી ખગાસાં, શરીર દુઃખે અંખાય, આંખો ભારી અને ઝાંખ, મસ્તક ભારી ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૪ શરીરમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, તેનો અટકાવ થવાથી ત્વચરોગ, મૂર્છા, અનેક દુઃખ, પેટ કે પાસળામાં શૂળાદિક, ગોળાનો ગુદમ ઇત્યાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫ ઉલટીનો અટકાવ થવાથી ખજવાળ, માંખીના અટકા જેવી ફાડકીઓ, અપચી રોગની ઝાંઝા, વાંગરોગ, સૂજ, પાંડુરોગ, જર, કુષ્ઠ રોગનો સડો, મુખે લાળ ગળે, પિશાબના ઇત્યાદિક રોગ થાય છે.

૬ છીકાનો અટકાવ થવાથી ગરદન અકડે, મસ્તકને શૂળ, અર્ધાંગ વાયુ, અર્ધા મસ્તકે શૂળ, ઇંદ્રિયોને દુર્બળતા ઇત્યાદિક રોગ થાયછે. ૭ ખાસાનો અટકાવ થવાથી ગળુ અથવા ગરદન અકડે, મસ્તકમાં વાયુનો રોગ ઉત્પન્ન થાય, તેમજ આંખે, નાકે, મુખે તીક્ષ્ણ રોગ ઉપજે ઇત્યાદિક રોગ થાય. ૮ ઝોડકારનો અટકાવ થવાથી, કંઠ, મુખ ખેંચાય, તદ્દય અને આમાશયમાં દુઃખ, બુદ્ધિ વિનાનું ભાષણ, અપાત વાયુ કરી ન શકે, તેથી હેડકી હિકા રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. ૯ આનંદજન્ય અથવા શોકજન્ય એટલે અતિશય, એકાએક, ધનનો લાભ કે ખુશી થવાથી, આનંદજન્ય તથા અતિપ્રિય વસ્તુ ખોવાથી, અતિસ્નેહના મરણના શોકથી ઉત્પન્ન થાયછે, તે શોકજન્ય; તે વેળાએ આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે, તેનો અટકાવ થવાથી મસ્તક ભારી, મુખસંબંધી રોગ, તીક્ષ્ણ સળકમ, ખળગમ ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૦ શુક્ર ધાતુ વેહેતા, ખલિત થતી વેળાએ, તેને મળેલા ઝરાનો અટકાવ થવાથી, મૂત્રાશયમાં કે વૃષણમાં તે ઉતરી પીડા થાય, મૂત્ર અકડે, પથરીનો રોગ થાય; શુક્ર ધાતુ જરૂરની વેળાએ વેહે છે. ૧૧, મૂત્રની હાજતનો અટકાવ થવાથી, ખરિત અને લિંગ ઇંદ્રિયાં શૂળ, મૂત્રબંધ, મસ્તક અને અંડ સંધિમાં દુઃખ, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૧૨ ઝાડાની હાજતનો અટકાવ થવાથી, શૂળસંહિત પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થાય, પકવાશયમાં મરડો, ઝાડાનો અટકાવ થાય, ઝોડકારો અતિશય આવે, કાઈ વખતે ચડતા વાયુના ખળે, ઉલટી સાથે મુખમાંથી નરક નિકળે. ૧૩ અપાત વાયુનો વેગ અટકેથી, વાયુ, મૂત્ર, નરકનો અટકાવ થઈને, કુલેલી ધમણ રીતે પેટ ફૂલે, ગ્લાનિ થાય, પેટમાં અનેક પ્રકારે પીડા થાયછે.

મળમૂત્ર અટકવાનો આનાહ રોગ.

આનાહો દ્વિવિધઃ પ્રોક્ત એકઃ પક્વાશયોદ્ભવઃ ॥ આમાશયોદ્ભવ-
શ્ચાન્યઃ પ્રત્યાનાહઃ સ કથ્યતે ॥ ૨૮૬ ॥

વાયુવિકારે આમ અને મળ, એક પછી એક બંધાઈને, ખગડેલા પાદ વાયુ અગાજિની રીતે, છુટતો નથી, તે વિકારને આનાહ રોગ કહે છે; તે બે પ્રકારે થાયછે. તેમાં ૧ પકવાશયમાં રોગ બંધાય, તેથી કૃમર, પીઠ વાંસો અકડે, મળમૂત્ર સાફ ન થાય, બંધ પડે, શૂળ, મૂર્છા, મુખવાટે નરક નિકળે, શ્વાસ, આળસ, પેટ ફુગે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૨ આમાશયમાં રોગ બંધાવાથી, તૃષા, સળકમ, ખળગમ, મસ્તકને દાહ, આમાશયમાં શૂળ, શરીરે

ભાર, મુખવાટે લાળ ગળે, ઓડકારનો અટકાવ, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે, તેને પ્રત્યાનાહ કહેછે.

તદ્દયનો આંતરડા સૂજવાનો, ઉરોગ્રહ અને તદ્દ્રોગ.

उरोग्रहस्तुथा चैको हृद्रोगः पंच कीर्तिताः ॥ वातादिभिस्त्रयः
प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ૨૮૭ ॥ પંચમઃ કૃમિસંજાતઃ

છાતી ખેંચી લીધા પ્રમાણે દેખાય, તે રોગ એક પ્રકારે ઉરોગ્રહ નામે થાયછે, અને તદ્દ્રોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે. તેના બે ભેદ છે, માટે હરિશ્ચંદ્રે વિશેષ પરીક્ષા થવા માટે જુદા કહેલા છે, તેમાં રક્ત, માંસ, પ્લીહા, ફેફસાદિક, યકૃત, કલેગું, તલ્લી, આંતરડા કુગે વૃદ્ધિ થાય, વાતાદિ ત્રણ દોષો અટકી, રસ ધાતુને ખગાડી તદ્દયમાં ભરાઈ, અનેક પ્રકારે દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે, તેને તદ્દ્રોગ કહેછે.

૧ વાત તદ્દ્રોગથી તદ્દય ખેંચાયલા જેવું, સોઈયોથી ટોચેલા જેવું, ટુંકાથી ફેડી જુદું પાડીનાંખવા જેવું, ચીરવા જેવું, ઠાર મારવા જેવું, કુહાડાથી ફાડી નાંખવા જેવા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્ત તદ્દ્રોગથી તૃષ્ણા, કંઠને શોષ, શરીરે દાહ, તદ્દયને ગ્લાનિ, મૂર્છા, અજીર્ણના ઓડકાર, પરસેવો, મુખે શોષ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ કફ તદ્દ્રોગથી શરીરને અતિભાર, ખાંસી, અજીર્ણ શરીર અકડે અંખાય, ભુખ ખેંસી જાય, અગ્નિમંદ, મુખને મિઠાસ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૪ સન્નિપાત તદ્દ્રોગમાં વાતાદિ, ત્રણ દોષના લક્ષણો મળેલાં હોય છે. ૫ કૃમિજન્ય તદ્દ્રોગમાં ઉલટીનો ઉછાળો, શૂળ, અજીર્ણ, મુખવાટે લાળ ગળે, થુકા અતિશે, શરીર અકડે અંખાય, આંખો સ્થામવર્ણ, અંધારા, ઝાંખ પડે, શોષ ઇત્યાદિક લક્ષણો.

પેટમાં થતો ઉદરરોગ.

तथाष्ठाबुद्धराणि च ॥ वातात्पित्तात्कफाक्रीणि त्रिदोषेभ्यो जला-
दपि ॥ ૨૮૮ ॥ છીન્હઃ ક્ષતાઢ્ઢગુદાદદૃષ્ટમં પરિકીર્તિતમ્ ॥

ઉદર રોગ આઠ પ્રકારે, વાતાદિ ત્રણ દોષ ખગાડી, રસવાહી અને જળવાહી, નસોના વહિવટમાં અટકાવ પડે, તદ્દયસ્થ અગ્નિ અને અપાન, વાયુને ખગાડી ઉદરસ્થ રોગ થાય.

૧ વાતોદર એટલે વાયુના ક્રોધથી, હાથ, પગ, નાભિ, પાંસળામાં અને

સાંધેસાંધાને સોજો, દુઃખ, શૂળ, મુક્રી ખાંશી, શરીર અંખાય, નાભિસ્થાને અતિ વજન, મળમૂત્ર સાફ ન થાય; ચામડી, આંખો, નાક, કાન ખરખચડાં થાય; પેટમાં અનેક વેદના, શરીરની નસો ઝીણી, સ્થામવર્ણુ દેખાય; ચેહરે કળાસવર્ણુ, ધમણની રીતે પેટ, કુગીને વાયુ ગડગડ શબ્દ કરે; વાયુ શૂળ અને શબ્દો પેટમાં થાય, અને કરે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૨ પિત્તોદર એટલે પિત્તના કાપથી તાવ, મૂર્છા, દાહ, તૃષા, મુખને કડવાસ, ભ્રમ, અતિસાર, શરીરની ચામડી, પેટ, નસોનો રંગ પિળો, લીલો, તામ્રવર્ણુ થાય, નસોતણાવાછતા શરીરે ઉબણતા, દાહ, મુખમાંથી ધુવાડો નિકળે. અછળુંના ઓડકાર, પેટ ભર્મ છતાં ખાધેલો ખોરાક પાચન, ન થતાં અતિ દુઃખ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાયછે. ૩ કફોદર એટલે કફના કાપે શરીરને ગ્લાનિ, નિદ્રા, શરીરે વજન, ચિકણો પરસેવો, અછળું, ખાંશી, શ્વાસ, શરીર, નસો સુવાળી અને સફેદવાર્ણુ, પેટ સખ્ત, શીતળતા, વજનદાર, જકડાયલું, શબ્દ ન કરે, લાભે દિવસે વૃદ્ધિ થાય, ઇત્યાદિ કફકાપના લક્ષણો થાયછે. ૪ ત્રિદોષોદર અથવા દૂયોદર નામેવાતાદિ, ત્રણે દોષોના કાપથી ભલાભુંડાની સમજ ન પડે, વિવેક અથવાબુદ્ધિરહિત થાય, કાંઈ સ્ત્રી કે પુરૂષે નખો, વાળકે નિમાળા, મળમૂત્ર અને સ્ત્રીના વિઠાળ, ધાતુ, લોહીથી ખગાડેલા ધાન્ય પાણી, હરએક જણસ કાંઈને વશ કરવાને દગાથી ઉપલી જણસ ખવાડે, હરએકનો શત્રુ દુર્બુદ્ધિથી એર ખવાડે, અથવા પોતે ખાય, દુષ્ટ પાણી કે એરી વસ્તુ ખાય, પીએ, ચોપડે ઇત્યાદિ કારણોથી વાતાદિ ત્રણે દોષ, અને લોહી સાતેધાતુ ખગાડીને, પેટ રોગથી અતિશય મ્હોટું થાય, તેમાં શીત વાયુ, ઉબણતા અથવા ઘેરાયલા વાદળાની, વેળાયે કે વર્ષાઋતુમાં તેના અતિ કાપ થાયછે, અને સર્વે શરીરે દાહ, મૂર્છા, મોહ, શરીરનો રંગ પાંડુરવર્ણુ, તવાલું, તૃષાની પીડા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૫ જળોદર કે જળન્દર રોગની ઉત્પત્તિ, જે માણસે અતિ સ્નેહપાનાદિક, પાતળી વસ્તુ ખાધાપીધાથી, અને ખસિતપ્રયોગ, ઓષડ, અતિ ઉલટી ઝાડા થવા છતાં, શીતળ પાણી અતિશે પીધાથી, માણસની ઉદકવાહી નસો ખગડેછે, સ્નેહાદિક પાતળા પદાર્થોનું, અતિશય લેપ શરીરે કાંધાથી, કે પીધાથી પૂર્યવત વૃકોદર રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, તે ચિકાસ ભરેલો ટેકરો નાભિની આસપાસ ફરતો ઉંચો પ્રથમ થાયછે, જેમ પાણી અતિશય પીવામાં આવે, તેમ આરતે અસ્તે પેટમાં, ખીજ રોગોનો વધારો થઈ પુગે, અને ઉપરથી આરસીની રીતે ચળકે તકતકે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૬ ખ્યાહોદર રોગ, પિત્તનો કાપ કર્તા વિદાહી ઉબણાદિક પદાર્થ, અને કફકાપકર્તા ઇત્યાદિક પદાર્થનું, અતિ

સેવન કરવાથી, પિત્ત અને કફ બગડીને, પ્લીહા, કવણ રોગની વૃદ્ધિ થાય, પ્રથમ ડાહબી બાળુએથી, તેની વૃદ્ધિ થવાને શરૂવાત થાય, તેથી શરીર તવાય, દુર્બળ થાય, હલકો તાવ, અભિમંદ, આમડીનો રંગ પિળો, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૭ ક્ષેત્રોદર કે પરિત્રાવી ઉદરરોગની ઉત્પત્તિ, અન્ન ઇત્યાદિક ખોરાક ખાવામાં, કાંકરી, પથરી, ઠીકરી, હાડકું, કાચ, કાંટો ઇત્યાદિક હરએક પદાર્થ, ખોરાક સાથે પેટમાં જવાથી, તે પકવાશયમાં ન જતાં આંતરડામાં ભરાયતો, સર્વે વહીવટનો અટકાવ કરી, આધેલા ખોરાકનું પચન, ન થતાં વિપરીત દુઃખ થાય, તે પછી ત્યાં પાણી એકકું થઈ, થોડું થોડું ગુદ માર્ગે પડે, અને પેટમાં નાભિની વચ્ચે વધે ઇત્યાદિક દુઃખ થાયછે. ૮ બદ્ધ ગુદોદર રોગની ઉત્પત્તિ, ભાતના છાલા, તૂસ, કુંડો, રેતી, કાંકરા ઇત્યાદિસહિત ધાન્યાદિક ખોરાક સાથે મેળવેલો, હરએક માણસે આધાથી આંતરડામાં ભરાયતો, તેથી નસોમાં મળ બંધાઈ, વાતાદિ ત્રણે દોષો હળવે હળવે એકઠા થઈ, ગ્રાહા પીસાબને રસ્તે મળમૂત્રને અટકાવ થાય, મ્હોટી મેહનતે થોડો થોડો મળ નિકળે, અથવા ખાકીનો જથ્થો દ્વેદ્ય, નાભિની વચ્ચે રોગનો વધારે, જમાવ થઈ ઇત્યાદિ રોગ થાયછે.

પેટમાં ગાંઠ કે ગોળાનો ગુદમરોગ.

गुल्मास्त्वष्टौ समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ૨૮૯ ॥ દંદ્રમે-
દાત્રયઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તમઃ સન્નિપાતતઃ ॥ રક્તાદષ્ટમ આખ્યાતો

ગુદમરોગ આઠ પ્રકારે થાય છે. વાતાદિ ત્રણે દોષોનો કાપ થઈ, ગાંઠરૂપે પાંચ સ્થાને થાયછે. તેમાં બેહુ પાંસળામાં, દ્વેદ્યમાં એક, નાભિમાં એક, અસ્તિમાં એક, એવી રીતે પાંચ સ્થાને, ગુદમ રોગ ઉત્પન્ન થાય, તે ગાંઠ આંખાના ગોટલા જેવી, ચળ અને અચળ ગોળાકાર હોય, કાઢીને વધે અને કાઢીને ઘટે, તેને ગુદમરોગ કહે છે.

૧ વાતગુદમ, વાયુના કાપથી થાય, તે નાભિ, અસ્તિ કે પાંસળામાં કદાચિત શુભાદિક વેદના થાયછે, તેનો ઉબ્બાદિક ઉપાય થવાથી, એક જગ્યાએથી બીજી તરફ ખસે, અને કાઢી વેળા હલકી પીડા, કાઢી વેળા અતિ પીડા થાય, તેમાં મળમૂત્ર વાયુ બળે અટકે, કંઠ મુખને શોષ, ટાહાડી એ તાવ, શરીરે કળાસ કે તાંબુશ વર્ણ થાય. દ્વેદ્યમાં, પાણીની ઠેલીમાં, પાંસળામાં, ખભામાં, મસ્તકમાં શૂળાદિક પીડા થાય; પેટમાં ભુખ લાગેથી ગાંઠની પીડા વધે, અને ખોરાક આધાથી નરમ પડે, પણ ખોરાક ખા-

ધાત્રી તેના રસ રૂક્ષ, તુરો, કડવો, તીખો થાય, તેથી શાંતી થતી નથી. ૨ પિત્ત ગુદમને રાંધ, મરચાં, વગેરે વિદાહી પદાર્થ, ખટાસ, ઉબાડુ ઇત્યાદિ વસ્તુ ખાંધાપીધાથી, પિત્તનો કોપ થઈ તેમાંથી ગુદમ થાય છે, તેમાં તાવ, તૃષ્ણ, શરીરે મુખે રતાસ, આધેલી વસ્તુનો પાક થતા પેટમાં શૂળ, શરીરે હાથ લગાડેથી પીડા, પરસેવો, દાહ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૩ કફ ગુદમ, શરીરે શીતળતા, વજનદાર અને કફ કોપ કર્તા, સ્નિગ્ધ પાતળા પદાર્થનું સેવન કરેથી થાય છે, તેથી શરીર અંખાય, અકડે, તાવ, સાંધેસાંધા બાકુળ, ઉલટીના ઉપકા, મુખે લાળ ગળે, ખાંસી, અછર્ણ, દુઃખ અલ્પ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, તે ગુદમ શખ્ત છતાં હંચો ચડેલો ટેકરો હોય છે. ૪ વાતપિત્ત ગુદમ, વાયુ અને પિત્ત બેહુ કોપના લક્ષણોસહિત હોય છે. ૫ પિત્ત કફ ગુદમ, એ બેહુના લક્ષણોસહિત હોય છે. ૬ કફ વાત ગુદમ, એ બેહુના લક્ષણોસહિત હોય છે. ૭ સન્નિપાત ગુદમ વાતાદિક ત્રણે કોપના કોપસહિત લક્ષણો થાય, તે ગુદમમાં અતિશય પીડા, શરીરે અતિ દાહસહિત દુઃખ છતાં, પથર જેવી સખ્ત અને જાંચી ટેકરા જેવી ગાંઠ થઈ, તાત્ર શુભાદિક વેદના થાય, તેથી અંતઃકરણ, જઠરાગ્નિ ઇત્યાદિક શરીર બળ જાય છે. ૮ રક્ત ગુદમ સ્ત્રીઓને પેટમાં (છોડ)ની ગાંઠ થાય છે, તે સુવાવડી સ્ત્રીઓને અથવા કાચી સુવાવડમાં કે અટકાવ ઋતુપ્રાપ્તિમાં, અપર્ય અપરેણ કરેથી, ખરાબ વસ્તુ ખાધા પીધાથી કે તેનું સેવન કરવાથી, તે સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં (છોડ)ની ગાંઠ, વાયુબળે લોહી એકઠું થઈ, શૂળ દાહસહિત ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય, તેમાં ઘણું કરી પિત્ત ગુદમ જેવા લક્ષણો, અને તેથી વધારે પણ થાય છે, એ ગુદમ ઘણા દિવસ રેહતાં ગોળાકારે, વધતા વધતા અવયવ કે ગાત્રોને અતિદુઃખ થવા છતાં, ખરાં ગર્ભની રીતે પેટમાં ખાળકના ગુહણા વાગે, શૂળસહિત દુઃખ લોહી સંખંધી સર્વે અડકાવ, અને થાનની ડીટલી કાળારંગે ઇત્યાદિક, ગર્ભના સર્વે લક્ષણો થાય છે, તેની પરીક્ષા દસ મહિના વહી ગયા પછી થાય છે.

પિશાબ અંધનો મૂત્રાઘાત રોગ.

મૂત્રાઘાતાસ્ત્રયોદશ ॥ ૨૯૦ ॥ વાતકુંડલિકાપૂર્વ વાતછીલા તતઃ પરમ્ ॥ વાતવસ્તિતૃતીયઃ સ્યાન્મૂત્રાતીતશ્રતુર્થકઃ ॥ ૨૯૧ ॥ પંચમં મૂત્રજઠરં ષષ્ઠો મૂત્રક્ષયઃ સ્મૃતઃ ॥ મૂત્રોત્સંગઃ સપ્તમઃ સ્યાન્મૂત્રગ્રંથિ-સ્તથાઽષ્ટમઃ ॥ ૨૯૨ ॥ મૂત્રશુક્રં તુ નવમં વિઘ્વાતો દશમઃ સ્મૃતઃ ॥

મૂત્રાસાદશ્ચોષ્ણવાતો બસ્તિકુંડલિકા તથા ॥ ૨૯૩ ॥ ત્રયોપ્યેતે મૂત્રઘાતાઃ પૃથગ્ધોરાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

મૂત્રાઘાત રોગ તેર પ્રકારે થાયછે. તેમાં મૂત્રાસાદ, ઉષ્ણવાત, અસ્તિકુંડલિકા એ ત્રણ મૂત્રાઘાત, મ્હોટા ભયંકર, પ્રાણ સંકટ દુઃખ ઉપજવનારા રોગછે, તેની પીડા અદ્ય છતાં, મૂત્ર ઝરાનો અટકાવ, અતિશય થાયછે, તે મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ, મધ્યે મૂત્રનો અટકાવ જુજ છતાં, દુઃખ અતિશે થાય છે. તેટલોજ મૂત્રાઘાત, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એ બેઠુંમાં ભેદ છે.

૧ વાતકુંડલિકા એટલે મળમૂત્રાદિકોની, પ્રાપ્તિ થવાથી તે ઝરાને અટકાવેથી, વાયુનો કાપ થઈ અસ્તિમાં, પ્રવેશ કરી વેદનાસહિત, મૂત્રનો અટકાવ થાય છે, અને અસ્તિની આજુ બાજુ કરે છે. તેથી થોડું થોડું મૂત્ર તનખ મારીને બહાર આવે છે. ૨ વાતઘીલા વાયુ, અસ્તિ અને મળાશયને કુગવી, અટકાવી, અસ્તિની જગ્યાએ ચળ, પથર જેવી ગાંઠનો ટેકરો થઈ, ઘણી પીડા, મળમૂત્રનો માર્ગ અટકાવેછે. ૩ વાત અસ્તિ; મૂર્ખ માણસ મળમૂત્રાદિક, ઝરાનો અટકાવ કરેથી, તેની અસ્તિની જગામાં વાયુ ભરાઈ, તેનું મુખ બંધ કરી મૂત્રનો અટકાવ કરેછે, તેથી અસ્તિ, પડખાંમાં, પેટમાં અતિશય પીડા થાયછે. ૪ મૂત્રતીત; જે માણસને મૂત્રની હાજત થવાથી, ધીરજ રહેતી નથી, અથવા ધીરજ રાખેથી ફરીને, પાછી, પિશાબ આવતી નથી, કે થોડી થોડી આવછે. ૫ મૂત્ર જઠર; મૂત્ર ઝરાને અટકાવ કરેથી, આંતરડામાં ફરતા વાયુને કારણ મળેછે, તે અપાન વાયુને અટકાવી પેટને અતિશે કુગવેછે, અને અસ્તિ વચ્ચે ભરાઈ કુગવે, તીવ્ર વેદના થાયછે. ૬ મૂત્રક્ષય; જે માણસ કંઈક કારણે, તેજહિણ કે દુર્બળ થયો હોય, તેની અસ્તિમાં પિત્ત, વાયુનો કાપ થઈ, રહીરહીને શૂળ દાહ ઇત્યાદિક, મૂત્રનો ક્ષય થાયછે. ૭ મૂત્રોત્સંગ; અસ્તિ, શિશ્ન મણીના છેડાને, તનખ મારી કંટાળો આપી, લોહી સાથે પિશાબ થોડો થોડો ગળેછે. ૮ મૂત્રગ્રંથિ; અસ્તિના મુખમાં ગોળાકાર, અને રિથર ગાંઠ એકાએક ઉત્પન્ન થાયછે, અને તે અસ્મરી (પથરીનો રોગ) સરખી પીડા કરેછે, એ મૂત્રગ્રંથિ અને અસ્મરી બેઠુંમાં, ભેદ એટલોજ છે કે અસ્મરી રોગ, આસ્તે આસ્તે પથરી એકઠી થઈ, રોગ વધેછે અને મૂત્રગ્રંથિની, ગાંઠ એકાએક થાયછે. ૯ મૂત્ર શુક્ર; જે માણસને પિશાબની હાજત, થવા છતાં સ્ત્રીનો સંગ કરે તો, તેનાં વીર્યસ્થાનમાં વાયુ ભરાઈ, તેને બ્રષ્ટ કરી પાડી

નાંખેછે, પછી તે માણસે પિશાખ કરવાથી, રાખોડીના રંગે થાયછે. ૧૦ વિદ્ધાત; જે માણસ કઈ કારણે દુર્બળ થયો હોય, તેનો મળવાયુ બળેથી મૂત્રાશયની વચ્ચે ભરાઈ, મૂત્રવાહી નસોમાં એકઠો થાય તો, તે માણસ ઘણા કષ્ટથી પિશાખ કરેછે. ૧૧ મૂત્રાસાદ; એટલે પિત્ત અને કફ સાથે કે, જીદાનો કોપ થવાથી ઘણા કષ્ટથી, તેને પિશાખ થાયછે, અને પિત્ત કોપે પિશાખ લાલ કે પીળા રંગે થાય, કફ કોપે સફેદ રંગે થાય, સન્નિપાતના વાતાદિ ત્રણે દોષના કોપેથી, ત્રણે રંગ મળેલો હોયછે; પિત્ત કોપનો પિશાખ મુકવેથી, ગોરૂ ચંદનના ચુરણ જેવું થાય, કફકોપનો પિશાખ મુકવેથી, શંખના ચુરણ જેવું સફેદ થાય, સન્નિપાત કોપનું ત્રણે રંગ સહિત ચૂર્ણ થાયછે. ૧૨ ઉબળુવાત; અતિશય માર્ગ ચાલવાથી, અગ્નિના અતિ રોકથી, તીક્ષ્ણ કે વિદાહી પદાર્થ આધાપીધાથી, કે તેનું સેવન કરેથી પિત્તનો કોપ થઈ, વાયુ સાથે મળી મૂત્રાશયમાં ભરાઈ, લિંગ, યુદની જગ્યામાં દાહ થાયછે, તેથી પિશાખ પીળો હલદ જેવો કે, લાલ રંગે મ્હોટાં કષ્ટથી, થોડો થોડો બહાર પડેછે. ૧૩ ખરિત કુંડલિકા; અતિ ઉતાવળેથી ચાલતા, ફલાગ મારવાથી, લાંઘણ કરવાથી, માર આધાથી, કોપ કર્તા પદાર્થ અતિશે આધા પીધાથી, એક પીળા સાથે રોગ મળેથી, અતિ મેહનત ઈત્યાદિક કારણે ખરિત, મૂત્રાશય પોતાના સ્થાનેથી ચાતરી, ઉપર ચઢી ઉતરીને ગર્ભની રીતે, મ્હોટી ગાંઠ થઈ રહેછે, વખતે જરા ખસીને પીડા કરે, શૂળ, દાહ ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે, પિશાખ માર્ગે ટપકે, ખરિત, નાભિની વચ્ચે પિશાખનો જમાવ થઈ, અતિ પીડા ઈત્યાદિક લક્ષણો થાય, એ રોગ પ્રાણનાશ કરનારો છે, તેમાં વાયું અતિ બળવાન હોય છે, તેને પિત્તનો સંબંધ થવાથી ખરિતમાં શૂળ, દાહ, પિશાખ રંગે પીળો, લાલ હોયછે, કફ સંબંધ થવાથી ખરિતસ્થાને, અતિ વજન, સોજો પણ આવે અને પિશાખ પાતળો, જાડો, સુવાળો, શીતળ થાય છે.

પિશાખ અટકવાનો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ.

મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ ચાષ્ટૌ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ સન્નિપાતાચ્ચતુર્થ
સ્યાચ્છ્રુકૃચ્છ્રં ચ પંચમં ॥ વિટ્કૃચ્છ્રં પષ્ટમાख्याતં ઘાતકૃચ્છ્રં ચ
સપ્તમં ॥ ૨૯૫ ॥ અષ્ટમં ચાશ્મરીકૃચ્છ્રં

મૂત્રકૃચ્છ્ર આઠ પ્રકારે થાયછે. વાતાદિક ત્રણે દોષો પોતાના કારણે

કે, જુદા જુદા અથવા સાથે, મળીને કોપસહિત થવાથી, મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ થઈ, પિશાબ માર્ગે ધણી પીડા કરેછે, તેથી અતિ કઠે પિશાબ થાય.

૧ વાત મૂત્રકૃચ્છ્રને અંડસંધિમાં, ખરિતમાં, લિંગમાં અતિ ભયંકર પીડા થાય, થોડો થોડો વારંવાર ધણી કઠેથી, પિશાબ આવે છે. ૨ પિત્ત કૃચ્છ્રને દાહ, તનુપસહિત લાલ રંગે, થોડો થોડો વારંવાર, પિશાબ આવેછે. ૩ કફ મૂત્રકૃચ્છ્રને ખરિતમાં વજન, સોજો થાય અને તેલ જેવો, પિશાબ આવેછે. ૪ સન્નિપાત મૂત્રકૃચ્છ્રને વાતાદિ ત્રણે, દોષના લક્ષણોસહિત મળેલા હોય છે. ૫ શુક્રકૃચ્છ્રને વાતાદિ ત્રણે દોષના કોપે, શુક્ર ધાતુ ખગડી પિશાબનો માર્ગ બંધ થાય, ખરિત અને લિંગ સ્થાને શૂળસહિત, શુક્ર ધાતુ સાંથે મળેલો પિશાબ મ્હોટા કઠેથી થાયછે. ૬ વિટ્કૃચ્છ્રને મળમૂત્રના ઝરાનો અટકાવ થવાથી, વાયુ ખગડીને પેટ ડુગવે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય, તેથી અતિ કઠે પિશાબ થાયછે. ૭ ધાત કૃચ્છ્રને મૂત્રવાહિ, નસોને શસ્ત્રાદિ હથિયારે, ધા, કાંટો કે જખમનું દુઃખ થવાથી, અથવા એક ખીજા રોગ સાથે મળવાથી, વાત મૂત્ર કૃચ્છ્રને મળતા લક્ષણો થાયછે. ૮ અશ્મરી કૃચ્છ્રને ખરિત ઝાડાની જગ્યામાં, લિંગને શૂળાદિક, ઉપદ્રવ અને પથરની ગાંઠ બંધાયછે.

પિશાબમાં પથરીના અશ્મરી રોગ.

चतुर्धा चाश्मरी मता ॥ वातात्पित्तात् कफात् शुक्रात्

અશ્મરી રોગ ચાર પ્રકારે થાયછે. જેમ ગાયના મસ્તકમાં, પિત્તની જગ્યાએ ગોરૂઅંદન અનુક્રમે થાયછે, તે પ્રમાણે કોઈ પુરુષને, વાયુનો કોપ થઈ, મૂત્રાશયમાં ભરાઈ મૂત્ર, શુક્રધાતુ, પિત્ત, કફને શોષી, મૂત્રાશયના મુખમાં રહી અનુક્રમેથી, પથરની લખોટી જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાયછે, તેને અશ્મરી રોગ કહેછે; તેથી ખરિત ડુગે, મૂત્રાશય અને લિંગમાં, વૃષણમાં શૂળ, પિશાબ અટકે, અપચી રોગ, અછર્ણ ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાયછે; તે રોગ પાકટ થવાથી રેતી જેવી, કણી પિશાબ માર્ગે બહાર પડે, તેને શર્કરાશ્મરી કહેછે.

૧ વાતાશ્મરીથી માણસ કળાસ વર્ણે, રક્ત, માંસરૂપી કાંટાસહિત, ઈત્યાદિક અત્યંત પીડાં ભોગવે, દાંત કકડાવે, કંપારો થાય, લિંગ, નાભિ અને હાથ પિલાય, અવાજ સાથે ગુદમાર્ગે ઝાડો થાય, કુથીકુથીને મ્હોટા કઠેથી, એક એક ડીપું પિશાબ ટપકે. ૨ પિત્તાશ્મરીમાં પિત્ત કોપથી, ભીં લામાંના મગજ જેવી ઝીણી ગાંઠ હોય, તે લાલ અથવા પીળા કે રુધિ

મવર્ણે થાય, મૂત્રાશય ગર્ભ ધગધગતી હોય, પાકેલા ગુમડાં જોવી થાયછે. ૩ કક્ષરમરીમાં મૂત્રાશયને પીડા થાય, શીતળતા, વજનદાર, મ્હોટી ગાંઠ છતાં સફેદ, ક્ર મધ જેવા રંગે હોયછે, એ વાતાદિક ત્રણનાકાપે, રોગ કાઢી બાળકને થાયછે. ૪ શુક્રાશ્મરી નામે રોગ; કાઢી કાઢી પુરૂષને થાયછે, તેને શુક્ર ધાતુનો ઝરો પ્રાપ્ત થયેલો હોય, તે વખતે તેને મૈથુન કે સ્ત્રીસંગ ન મળવાથી, શુક્ર ધાતુ પોતાના સ્થાનમાંથી બહુ થઈ, લિંગઅને વૃષણવચ્ચે આવી રહ્યાથી, વાયુનો કાપ થઈ, શુક્ર ધાતુનું શોષણ કરી, પ્રથમ ગાંઠ બંધાય, અને તે આસ્તે આસ્તે તેમાં વધારો થઈ, મૂત્રાશયમાં પીડા, પિશાબ અટકે, વૃષણને સોજો ઇત્યાદિક મહાદુઃખ થાય, એ ચોથો રોગ બાળકને ન થતાં, જીવાન પુરૂષનેજ થાયછે.

પરમાનો પ્રમેહરોગ.

તથા મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥ ૨૯૬ ॥ ઇક્ષુમેહઃ સુરામેહઃ પિષ્ટમેહશ્ચ સાંદ્રકઃ ॥ શુક્રમેહોદકાચ્યૌ ચ લાલમેહશ્ચ શીતકઃ ॥ ૨૯૭ ॥ સિકતાવ્હઃ શનૈર્મેહો દશૈતે કફસંભવાઃ ॥ મંજિષ્ઠાચ્યો હરિદ્રાવ્હો નીલમેહશ્ચ રક્તકઃ ॥ ૨૯૮ ॥ કૃષ્ણમેહઃ ક્ષારમેહઃ પૈઠૈતે પિત્તસંભવાઃ ॥ હસ્તિમેહો વસામેહો મજ્જામેહો મધુપ્રભઃ ॥ ૨૯૯ ॥ ચત્વારો વાતજા મેહા इति મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥

મેહ એટલે પરમાનો રોગ, વીસ પ્રકારે થાયછે. ૧ ઇક્ષુમેહ. ૨ સુરામેહ, ૩ પિષ્ટમેહ, ૪ સાંદ્રમેહ, ૫ શુક્રમેહ, ૬ ઉદકમેહ, ૭ લાળામેહ, ૮ શીતમેહ, ૯ સિકતામેહ. ૧૦ શનૈર્મેહ; એ દસ પ્રકારનો પરમો કફકાપે થાયછે. ૧૧ મંજિષ્ઠમેહ, ૧૨ હરિદ્રામેહ, ૧૩ નીળમેહ, ૧૪ રક્તમેહ, ૧૫ કૃષ્ણમેહ, ૧૬ ક્ષારમેહ, એ છ પ્રકારે પિત્ત કાપે થાયછે. ૧૭ હસ્તિમેહ, ૧૮ વસામેહ, ૧૯ મજ્જામેહ, ૨૦ મધુમેહ; એ ચાર પ્રકારે વાયુના કાપે.

૧ ઇક્ષુ મેહ, ડાહોવાએલા છતાં ચિકાસ ભરેલો, સેરડીના રસ જેવો મિઠો, લિંગમાર્ગેથી પરમો પડેછે. ૨ સુરામેહ, દારૂ જેવો લિંગમાર્ગેથી પરમો પડેછે, તે પાંત્રાં ઉપર રાખેથી, નિતરેલું પાણી ઉપર અને નીચે રગડો બંધાયછે. ૩ પિષ્ટ મેહ, રૂવાટાં ઉભાં થાય, લોટ જેવો પરમો સફેદ રંગે પડેછે. ૪ સાંદ્ર મેહનો પરમો પડેથી, તે ઠરે તો બંધાય છે. ૫ શુક્ર મેહ, લિંગમાર્ગેથી શુક્ર ધાતુ એકલી કે પિશાબ સાથે બળેલો

પરમા પડેછે. ૬ ઉદકમેહ, પાણી જેવો સ્વચ્છ સફેદ વર્ણ, ગંધ વિનાનો, શીતળ અતિશે પરમા પડેછે. ૭ લાળા મેહ, મધ્યે તાતણા કે વાણા નિકળે, લાલ રંગે પરમા પડેછે. ૮ શીત મેહ, અત્યંત શીતળ અને ઘણું કરી સવાદે મધુર પરમા પડેછે. ૯ સિકતામેહ, રેતી જેવા ઘણાંનો પરમા પડેછે. ૧૦ શનૈર્મેહને, લિંગમાર્ગે થોડો થોડો મંદ પરમા પડેછે. ૧૧ મંજીષ્ઠમેહને આમગંધી, અને મંજીષ્ઠના રંગ જેવો પરમા પડેછે. ૧૨ હરિદ્રા મેહને, હલદના રંગે ક્ષીણ પરમા પડેછે. ૧૩ નીળ મેહને, ગુલીના રંગ જેવો પરમા પડેછે. ૧૪ રક્ત મેહને આમગંધી, ઉણચુતા, ખારા સવાદે, લાલ રંગે પરમા પડેછે. ૧૫ કૃણુ મેહને, મેશના કાળા રંગ જેવો પરમા પડેછે. ૧૬ ક્ષારમેહ, ગંધે, રંગે, વર્ણે, સ્પર્શે, સવાદે સમુદ્રના પાણી જેવો પરમા પડેછે. ૧૭ હસ્તિમેહને, જેમ હાથીના મુખ ઉપરથી, હમેશા મેદનો મધુર રસ ઝરે છે, તે પ્રમાણે ચિકાસ બરેલો લિંગમાર્ગેથી, થોડો થોડો પરમા પડેછે. ૧૮ વસામેહને ચરખી, માંસ, મજ્જા, આમડીનો સાર, રક્તદ્રવ, સર્વે ભેજસેલ વારંવાર પરમા પડે છે. ૧૯ મજ્જામેહને, હાડ સાંધા ગળાઈ, તેના કે ચરખીનો રસ થઈ ભેજસેલ, અથવા એપ્પલાના રસ જેવો પરમા પડેછે. ૨૦ મધુમેહને, તુરે, મધુર, રક્ત એવો પરમા પડે છે.

પિશાખ ડોહાવાયલાનો સોમરોગ.

સોમરોગસ્તથા ચૈકઃ

સોમ રોગ એક પ્રકારે થાયછે, તે આખા શરીરમાંથી પાણી કે ધાન્યાદિક, ખોરાકનું પાચન ન થતાં તેના રસમાંથી, ડોવ થઈ પિશાખ માર્ગે સોમરોગ પડે છે.

પરમામાંહેથી પ્રમેહપિટિકા રોગ.

પ્રમેહપિટિકા દશ ॥ ૩૦૦ ॥ શરાવિકા કચ્છપિકા પુત્રિણી વિનતાલજી ॥ મસૂરિકા સર્ષપિકા જાલિની ચ વિદારિકા ॥૩૦૧॥ બિદ્ધધિશ્ચ દશૈતાઃ સ્યુઃ પિટિકા મેહસંભવાઃ ॥

પરમા માંહેથી પિટિકા રોગ, દશ પ્રકારે થાયછે. પરમાનો રોગ થવાથી તેનો ઉપાય કે દરકાર ન કરેથી, શરીરનું લોહી, માંસ, ચરખી, બગડીને પિટિકા, કંડે, ગળે, પગે, જાંઘે, ખાંદે, સાંધાના વિભાગે, ગરદને, વાંસે,

ઝાડાની જગાએ, લિંગે, હાડકાના સાંધામાં, વૃષણે ઇત્યાદિક જગાએકે સાંધામાં, ફાડકી અને ગાંઠા થાય સરાવિકા રહેછે.

૧ સરાવિકા નામે ગાંઠ ફાડકી સાથે હંડી હોય, અને ઘેરાવે ઉલટો ફાડયાના ટેકરા જેવી હોયછે. ૨ કચ્છપિકા નામે ગાંઠ ફાડકા સાથેની થાય, તેમાં બળતર છતાં તેના આકાર, કાચપાની પીઠ જેવો હોયછે. ૩ પુત્રિણી નામે હોય તે મ્હોટી છતાં, તે ઉપર ખીજ પારીક પારીક ગાંઠા કે ફાડકી થાયછે. ૪ વિનતા નામે હોય તે મ્હોટી છતાં, શ્યામવર્ણે વાંસા કે પેટ ઉપર થાય, તેના તળિએથી અતિ તનખ મારી વેદના થાયછે. ૫ અક્ષલ નામે અતિ મ્હોટી ગાંઠ ફાડકા સાથે થઈ, તે જગાની આમડીને બળતર, દાહસહિત પસરે અને ખીજ ગડ ગુમડાં, ફસતોડની ગાંઠા, લાલ કે શ્યામવર્ણે થાય, તેથી તૃષા, દાહ, ભ્રમ, તાવ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાયછે. ૬ મસુરિકાની ગાંઠ સાથેનો ફાડકો, મસુરના દાણા પ્રમાણે થાયછે. ૭ સર્ધપિકાની ગાંઠ સાથેની ફાડકી, સફેદ શરસિના દાણા જેવી થાયછે. ૮ જાળિની નામે ગાંઠને, તીવ્ર દાહ છતાં માંસને ઘેરાયલી હોયછે. ૯ વિદારિકાને વિદારી નામે કુંદમૂળ, જેવી ગાંઠ મ્હોટી થઈ સખ્ત થાયછે. ૧૦ વિદ્રધિકા નામે નાસૂર, પાઠાની ગાંઠા કે ફાડકી સાથે, વિદ્રધિ રોગ જેવા લક્ષણો સહિત થાય છે.

માંસ ચરખી અતિશે વધીને મેદ રોગ.

મેદોદોષસ્તથા ચૈકઃ

મેદો રોગ એક પ્રકારે થાયછે. તે મેદો સર્વે પ્રાણીમાત્રને, તદ્દથસ્થાને ધણું કરીને હોયછે, પણ જે માણસને મેદ રોગ થાય, તેના પેટને ધણું વધારો થઈ, નસો ઇત્યાદિના મોર્ગો બંધ કરી, કાઠાની અગ્નિમાં પ્રવેશ થઈ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષિ લેછે, મોટે માણસે આઘેલો ખોરાક, જલદી પાચન થઈને ખીજો આવે, ઇચ્છા કરે અને કદાચીત જમવાની વેળા ચુકી, અથવા તે વખત ટળેથી કે, ખોરાક ન મળેથી અનેક મ્હોટા, રોગમાં પ્રમેહપિટિકા, તાવ, ભગન્દર, વિદ્રધિ, નાસૂર ઇત્યાદિ વાયુ કોપના, રોગમાંથી કાઠ પણુ વિશેષ કરી, અગ્નિ તથા વાયુકોપનો ઉપદ્રવ થાયછે. મેદો રોગનો માણસ માર્ણ પામેથી, તેનું શરીર બળતી વખતે, જેમ વનમાં આગ લાગી વાયુ જોરે, ઝપાટામાં વન બળી આક થાયછે, તેમ મેદ રોગે શરીર બળેછે, પણ તે મેદ રોગ ધણું કોપાયમાન થવાથી, એકાએક વાયુનો

અથવા વાતાદિક ત્રણે દોષનો ક્રોધ થઈ, અતિ બંધકર રોગ ઉત્પન્ન થાય, વખતે તાકીદે માત લાવે, તે રોગથી શરીર ઘણું મ્હોટું થવાથી, માણસનું પેટ, સ્તન, કુલા ચાલતી વખતે લટલટ સર્વે હાલેછે, અને કોઈ કાઈ વખતે વિસર્પ, બગન્દર, તાવ, અતિસાર, પરમા, હર્ષ, સ્લીપદ ઇત્યાદિક રોગ થાયછે, તે રોગની ઉત્પત્તિમાં કફ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુનો અતિશે ખોરાકમાં શાકર, ખાંડ, ગોળ કે મિઠાસખરેલો રસ, સ્નેહપાન, ધી, પકવાન, દુધ, દહી, લાડું, ખરશી, પેંડા, માવો ઇત્યાદિક મિઠાઈ, વારંવાર ખાધાથી મેદ વધેછે, તેથી હાડકા અને શુક્રધાતુમાં વધારો થતાં, જે ખગડેલી ધાતુ વધવાથી, તેનું પોષણ ન થતાં અતિશે, મેદ વધેથી તે માણસ સર્વે કામ કાજ, ક્રમો વિશે અશક્ત થાય, અદ્યપચાસ, તૃષા, ભ્રમ, નિદ્રા અને શ્વાસા વિરૂદ્ધ થઈ, નિદ્રામાં અતિશે ઘોરે, શરીરે ગ્લાનિ, શક્તિહીણ, છીકા, દુરગંધ બેસાડો પરસેવો, અદ્યપ્રાણ, અદ્યમૈથુન ઇત્યાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

સોળનો શોથ રોગ.

શોથરોગા નવ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૦૨ ॥ દોષૈઃ પૃથગ્દ્વયૈઃ

સર્વૈરભિઘાતાદિષાદપિ ॥

શોથ રોગ નવ પ્રકારે થાય, તેને સોળે કહેછે, તે પોતાના કારણે વાયુનો ક્રોધ કે દુષ્ટ થઈ, લોહી, પિત્ત કફને ખગાડી નસો માર્ગે લઈ બળ, પછી તે વાયુ લોહી પિત્તની શક્તિ અટકાવી, ચામડી, માંસ આગ્રેથી સોળને અકસ્માત ઉત્પન્ન કરેછે.

૧ વાતશોથ નામે સોળે, ખગરકારણે એકાએક થાય, વધે, ઘટે, વેદના સહિત થાય, દિવસે દુઃખ ઘટે રાતના વધારો થાય, સોળે અંચળ છતાં તેની ચામડી પાતળી અને ખડખડી, અરૂણવર્ણ, તાંબુસ કે કળાસ વર્ણ થાય, તે ઉપર હાથ ફેરવેથી દુઃખ ન થાય, ઝુલ્મણી આવે, રૂવાટા ઉભા થાયછે. ૨ પિત્ત શોથનો સોળે દાહસહિત છતાં, હાથ લગાડેથી દુઃખે, ખળે, પાકે, નખળો સોળે છતાં ઉબળતા, ગંધસહિત હોય, રતાસ કે પિનારંગે હોયછે, તેથી રોગીને ભ્રમ, તાવ, પરસેવો, તૃષા, ઉન્મત્ત, આંખો લાલ રંગે થાય, ઇત્યાદિક પિત્ત ક્રોધના લક્ષણો થાયછે. ૩ કફશોથનો સોળે. રાત્રે ખળવાન થાય, તેની ઉત્પત્તિ, કફક્રોધકર્તા પદાર્થનું અતિ સેવન કરેથી, રોગની વૃદ્ધિ થઈ અતિ દુઃખદાયક પીડા થાય, તે સોળે નર્મ ન પડે, અગ્નિનો રોક ઇત્યાદિક ઉબળ, વસ્તુનો ઉપાય કરેથી શાંતિ થાયછે. શરીરે અતિ વળન

છતાં સ્થિર, પાંડુરવર્ણ, અલ્પર્ણ, મુખેથી લાળ ગળે, નિદ્રા, ઉલટી, અગ્નિમંદ ઇત્યાદિક કફ કોષના લક્ષણો થાયછે. ૪ વાતપિત્તરોથને વાયુ, પિત્ત કોષ સહિત બેહુના લક્ષણો મળેલા હોયછે. ૫ પિત્તકફરોથને પિત્ત કફ બેહુના લક્ષણો હોયછે. ૬ વાતકફરોથને કફ વાયુ, બેહુના લક્ષણો હોયછે. ૭ ત્રિદોષરોથને વાયુ, પિત્ત અને કફ કોષસહિતના લક્ષણો હોયછે. ૮ અભિધાતરોથને શસ્ત્રાદિક અથવા કુહાડાદિકનો ધા પડવાથી, તે ઉપર શીતળ વાયુ લાગેથી; ભિલામાનું તેલ, કે કુપલી અથવા ખાજવણી, વેલની શિંગના રૂવાટા લગાડેથી, શરીરે વિંધુ કે સર્પોના ડંખ લાગેથી, જેવી રીતે આખા શરીરે આગ પસરેછે, તેવી રીતે આખા શરીરે, સોળે ઉત્પન્ન થાય, તે સોળે ઉભયુ છતાં, લાલવર્ણુ થાય, તેને ધણું કરી પિત્તકોષના લક્ષણો થાયછે. ૯ વિષરોથનો સોળે, વિંધુ કે સર્પાદિ ઝેરી પ્રાણી, માણસના શરીર ઉપર ફરી જવાથી, ડંખવાથી કે તેણે ઝાડો, પિશાખ કી-ધાથી કે તેની ધાતુ ખલિત થવાથી, અથવા હરએકના વસ્ત્ર ઉપર, ઉપલી વસ્તુ પડી હોય, તેના ઝેરથી ભીંજાયલો પોશાક, હરએક વખતે કાઢી માણસે પેહરવાથી, અથવા ઝેરવિનાનો પ્રાણી, માણસ, જનાવર ઇત્યાદિકના દાંત, દાઢ, નખો, શરીરસાથે ધસાવાથી, અથવા ઝેરી વનસ્પતિ કે, ઝાડસાથે શરીર ધસાવાથી, વાયુનો સંબંધ ઝેરી ઝાડ સાથે થવાથી, ઝેરી વાયુનો ડુકારો લાગવાથી, વચનાગ ઇત્યાદિક ઝેરી વસ્તુ, શરીરે ધસાવાથી ચામડીને ઝેર પસરી શરીરે સોળે આવેછે, અને તે સોળે ચંચળ થવા છતાં, નબળો હોય અને નીચે ઉતરતો જાયછે, તે એક જગાએથી ખીલ જગાએ ખસે, તેવા રોગીને દાહસહિત પીડા થાયછે.

વધરાજનો વૃદ્ધિ રોગ.

वृद्धयः सप्त गदिता वातात्पित्तात्कफेन च ॥ ३०३ ॥ रक्तेन मे-
दसा मूत्रादंत्रवृद्धिश्च सप्तमः ॥

વૃદ્ધિ રોગ એટલે વૃષણ મ્હોટો થાય, તે રોગ સાત પ્રકારે થાયછે; તેમાં વાયુ પોતાના કારણે, ભયંકર કાપીને સોળે અને શૂળ; અંડસંધિમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ, નસો માર્ગેથી વૃષણમાં ભરાઈ, વૃષણવાહિની નસોને, જૂખરીથી ખગાડી બેહુ ગોળીમાં, અને ઉપરની ચામડીમાં, રોગનો વધારો કરેછે.

૧ વાતવૃદ્ધિ એટલે વાયુથી, કુગેલી ધમણુ જેવો વૃષણુ કુગે, તેને હાથે દાખે તો વાયુનો ગુડગુડ શબ્દ નિકળે, તેનું શરીર તેજહિણું દેખાય, કારણુ-વિના દુઃખ થાયછે. ૨ પિત્તવૃદ્ધિ, ઉંખરાના પાકેલા ફળ જેવો તાંબુસ વર્ણુ, નર્માસ, ખળતર, ઉષ્ણ, પાકસહિત વૃષણુ થાયછે. ૩ કફવૃદ્ધિ, વૃષણુ શીત-ળતા, વજન, ચિકાસ, સખ્ત, ખજવાળ, દુઃખ અલ્પ થાયછે. ૪ રક્ત-વૃદ્ધિ, ખગડેલું લોહી વૃષણુમાં ભરાવાથી, પિત્તકોપના લક્ષણો થવા છતાં, તે ઉપર કળાસરંગે ફેાડકા ભરાયછે. ૫ મેદોવૃદ્ધિને, કફવૃદ્ધિના લક્ષણુસ-હિત નર્માસ, તાડના પાકેલા ફળ જેવું વૃષણુ, કાળા રંગે ગોળાકાર થાયછે. ૬ મૂત્રવૃદ્ધિ, પિશાખની હાજત અટકાવેથી, વૃષણુમાં ભરાય તો ચાલતીવખતે, પાણી ભરેલી પખાલની રીતે હાલે, અતિ પીડાસહિત નર્મ હોય, તે મૂત્રકૃમ્હ રોગને મલતા લક્ષણુસહિત વેદના થાય. ૭ અંત્ર વૃદ્ધિને, વાયુનો કોપ કરનાર ખોરાક ખાધાથી, અતિ શીતળ પાણીમાં, ખુડકીઓ મારી નાહવાથી, પિશાખની હાજત અટકાવેથી, પિશાખની હાજત લાવવાને, અતિ ઉપાય કરવાથી, શરીર ઉપર અતિ ભાર ઉપાડેથી, અતિ માર્ગ ચાલવાથી, ચઢઉ-તર કે કુડકા મારવાથી, નસો ઇત્યાદિસાંધામાં, દુઃખ થઈ તે ખસવાથી, ખળવાનથી અંગયુદ્ધ કરવાથી, ઇત્યાદિ કારણે વાયુ ખગડી, અટકી તેના કોપ થઈ, જીણા અંતરડામાં ભરાઈ, તેમાંથી રોગ ઉત્પન્ન થઈ, વાયુસહિત રોગ નીચલા ભાગે, અથવા અંડસંધિ પેડુંની, આગુખાગુમાં ગાંઠરૂપે સોજે, કે બદ નામે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાયછે. તેના ઉપાય લાગુ ન પડવાથી, કે દરકાર ન કરેથી તે પાકીને રોગ, વાયુખળે વૃષણુમાં ઉતરી, કુગવે અકડાવેછે, એકાદ-વેળાએ તે વૃષણુ ડાખેથી, ઉપર ચડી વાયુનો, ચમત્કારી શબ્દ થાય, અને મુકથી અગાઉની જગ્યા પાછી કુગેછે.

અંતરગળ, અંડવૃદ્ધિ રોગ.

અંડવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ

અંડવૃદ્ધિ રોગને કુરંડપણુ કહેછે, તે રોગ એક પ્રકારે થાય, અગાજી વૃદ્ધિ અને અંત્રવૃદ્ધિ, રોગના લક્ષણો લખેલાં છે, તેને મળતાં લક્ષણોછે.

ગંડમાળા, ગળગંડ અપચી રોગની ગાંઠો.

તથૈકા ગંડમાલિકા ॥ ૩૦૪ ॥ ગંડાપચીતિ ચૈકા સ્યાત્

૧ ગંડમાળા, ૨ ગળગંડ, ૩ અપચી એ ત્રણે રોગ, જુદા જુદા

પ્રકારે થાયછે. તેમાં ૧ ન્હાના કે મ્હોટા ખોર, અથવા આમળા જેવી ગાંઠો, કાખે, હાથને સાંધે, ગરદને, ગળે, અંડસંધિને, પેડું ઇલાદિ સાંધામાં કફ, મેદ દુષ્ટ થઈને થાય, તેને ગંડમાળા કહેછે, તે ગાંઠો મળેલી એક પછી એક કે સાથે નિકળેછે, અને તે લાંબે દિવસે હળવે હળવે પાડેછે. ૨ ગરદને, ગળે, દાઢીને, હડપચીને સાંધાવામાં વૃષણ, ગાંઠ રૂપે સોળે ન્હાનો કે મ્હોટો થાય, તે કુલતો હોય, તેને ગંડ અથવા ગળગંડ કહેછે, તે ગળાસ્થાને વાયુ અને કફ બગડી, ગરદનના મેદને દુષ્ટ કરી, રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. ૩ અગાજી જણાવેલી ગળગંડની, કટલીક ગાંઠો પાકી કુટીને વહેછે, અને તે નહતી તેવી આમડી ખરોખર થાય, અને ફરી ખીજી ગાંઠો ઉત્પન્ન ત્યાં થાય, તેનો સંબંધ ઘણા દિવસ રહેછે, તેને અપચી રોગ કહેછે.

ઉઠમી ગાંઠ, ગ્રંથિરોગ.

ગ્રંથિયો નવધા મતાઃ ॥ ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રયો રક્તાચ્છિરાભિર્મેદસો વ્ર-
ણાત્ ॥ ૩૦૬ ॥ અસ્થનાં માંસેન નવમઃ

ગ્રંથિ રોગ નવ પ્રકારે થાયછે, તેમાં વાતાદિ ત્રણે દોષ, માંસ લોહી મેદ સર્વેને બગાડી નસો, મારફતે ફરીને ગોળાકાર, ટેકરાજેવી ગાંઠો સોળ સાથે ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ વાત ગ્રંથિ, શરીરના સર્વે અવયવને શૂળો ભોકાય, ખંચાય તોડાય, અતિ દુઃખ થાય, શરીર કળાસ વર્ણુ છતાં નર્માસે હોય, તેના દેખાવ પથરના ઊલટા ખસ જેવો, પરંતુ અને દુષ્ટ લોહીને વેહવડાવેછે. ૨ પિત્ત ગ્રંથિ, અત્યંત બળતરા છતાં, તેમાંથી રાંધ્યા જેવી ખાકી નિકળે, અ-
ભિમાં બળ્યાં જેવી વેદના છતાં, લાલ કે પીળા વર્ણુ હોયછે, તે ગાંઠ કુટીને અ-
ત્યંત દુષ્ટ લોહીને વેહવડાવેછે. ૩ કફ ગ્રંથિ, શીતળ છતાં શરીરના વર્ણુ હોય, પીડા અદ્ય, બજવાળ, પથરજેવી સખ્ત, લાંબે દિવસે વધે અને પાકે, કુટેથી સફેદ સખ્ત પરંતુ વેહેછે. ૪ રક્તગ્રંથિ, લોહીના બગાડ થઈ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય, તેના લક્ષણો પિત્ત ગ્રંથિને મળતાં હોય છે. ૫ શિરાજ ગ્રંથિ, જે બળવત માણસની ખરોખરી કરવા, નબળો માણસ અતિ બળેથી, હમેશા થાલે દોડે, તે થાકાટાથી વાયુનો કોપ થઈ, ઝીણી ઝીણી નસોને સંકોચવાનું, દુઃખ થઈ શરીરનું શોષણ થાય, ગોળાકાર બીચી ગાંઠો થાય, તે અંચળ, ઘણું દુઃખ છતાં કષ્ટસાધ્ય, અને દુઃખવિનાની પણ હોય, અઅંચળ,

મ્હોટી મર્મસ્થાને, બરે, કંઠ, ગળે, પગે, ખાંદે, વાંસે, ગુદે, ઝરદને, લિંગે, હાડે ઉત્પન્ન થયતી ગાંઠ અસાધ્ય હોયછે. ૬ મેદો ગ્રંથિ, શરીરની વૃદ્ધિ થવાથી મ્હોટી થાય, અને શરીર ક્ષીણ થવાથી, ગાંઠ પણ નડાની થાય, ચિકણી છતાં અતિ ખજવાળસહિત હોય, તનખસહિત દુઃખ, કુટેથી દૂધનો માવો કે, ધીનો રવા નેવો મેદ વૂહેછે. ૭ વ્રણગ્રંથિ, હથિયારે ધાયલ થવાથી, વિંધની ગાંઠો થાયછે. ૮ અસ્થિ ગ્રંથિ, વાતાદિકે ત્રણે દોષના કાપે, હાડકાને ખગાડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાયછે. ૯ માંસ ગ્રંથિ, માંસ ખગાડીને ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય, તે અગાજી જણાવેલી વિંધનીની ગાંઠો, હાડકાની હાડગંભિરની, ગાંઠોમાં ને દોષનો કાપ, લખેલો હોય તેવા લક્ષણો થાયછે.

ગાંઠનો અર્થુદ રોગ.

षड्विधं स्यात्तथार्थुदम् । वातापित्तात्કफाद्रक्तान्मांसादपि च
मेदसः ॥ ૩૦૬ ॥

અર્થુદ રોગ છ પ્રકારે થાયછે; તેમાં ૧ વાતાર્થુદ, ૨ પિત્તાર્થુદ, ૩ કફાર્થુદ, ૪ રક્તાર્થુદ, ૫ માંસાર્થુદ, ૬ મેદોર્થુદ. શરીરમાં વાતાદિ ત્રણે, દોષનો કાપ થઈ, લોહી અને માંસને ખગાડી, ગોળાકાર, સ્થિર, મંદરૂઠ, મ્હોટી, નેના મુળ અતિ હંડાણમાં જાય, તેથી લાંબી મુદતે વધે અને પાકે, તેથી માંસની ગાંઠો ઉપડે, તેને વૈદ્ય શાસ્ત્ર જાણનારા, અર્થુદ રોગ કહેછે. તેમાં ૧ થી ૪ પ્રકારના અર્થુદના, લક્ષણ અગાજી લખેલા વાતાદિકે, ગ્રંથિ રોગને મળતા હોયછે. ૫ વાતાદિ ત્રણે દોષનો કાપ થઈ, લોહી, માંસ, નસો શોષાઈ, ધીમે ધીમે પાકે અને વહે, એવી રીતે પ્રથમ માંસનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય, તે ગાંઠ માંસના દાણાથી, ભરેલી છતાં ઝડપથી મ્હોટી થાય, હમેશાં લોહી પડે વહે, તેથી લોહીના ક્ષય સંબંધી, ઉપદ્રવે, દુઃખી થઈ શરીર, સફેદ વર્ણે નિસ્તેજ થાય, તેને રક્તાર્થુદ કહેછે, તે અસાધ્ય રોગછે. ૬ હરેક માણસના શરીરે, મૂઠથી કે બુકી ઈલાદિનો, માર કે પ્રહારાદિકે પીડાયલાને, તત્સંબંધી માંસ દુષ્ટ થઈ, મંદ વેદનાસહિત ચીકાસ ભરેલી, શરીર ખજજેવી વિસ્તારે ગાંઠ, પથર જેવી સખ્ત અને ન પાકેલી છતાં, સ્થિર માંસના ગોળાનેવો, સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેને માંસાર્થુદ કહેછે; અથવા કાઈ માણસનો સ્વભાવ, માંસ ખાવાનો અતિશે હોય, તેના શરીરનું લોહી, માંસ દુષ્ટ થઈ, તેમાંથી મ્હોટા માંસાર્થુદ ઉત્પન્ન થાય, તે અસાધ્ય જાણવાં; ઉપર લખેલા, કટલાક સાધ્ય અર્થુદોછે, તે મધ્યે પણ કંઈક અસાધ્ય

થાયછે, જે અર્ધુદ સર્વકાળ વહેછે, જે મર્મસ્થાને, હરએક સાંધે કે નસો ઉપર થઈ રિયર હોય, તે અર્ધુદ અસાધ્ય બાણવા; પક્ષીના આકારે, અને બીજા પ્રકારે પણ અર્ધુદ થાયછે; તેના નામો લક્ષણો—પ્રથમ અર્ધુદની ગાંઠ થયા પછી, બીજી તેની પાસે ઉત્પન્ન થાય, તેને અધ્યર્ધુદ કહેછે; કાંઈને એક વખતે અથવા કાંઈને, એક પછી એક બે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય, તેને દિર્ઘર્ધુદ કહેછે; એ બેહું અસાધ્ય છે.

હાથે પગે ઈત્યાદિ સ્થાને, સોઝાનો શ્લીપદ રોગ.

શ્લીપદં ચ ત્રિધા પ્રોક્તં વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ।

શ્લીપદ રોગ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી, ત્રણે પ્રકારે રોગ થાયછે, તેમાં તાવસહિત અંડસંધિમાં, પીડા પ્રથમ થઈ એકપછી એક પગે હાથે સોઝો ઉત્પન્ન થાય, તેને શ્લીપદ રોગ કહેછે; કેટલાકને હાથે, પગે, કાને, આંખે, લિંગે, નાકે, ઓઠે થાયછે; તેનું કારણ જે દેશમાં સર્વકાળ, જગ્યા જગ્યાએ ખરાબ કે મેલું પાણી, લાંબા દિવસ સુધી ભરેલું કે, સાચવેલું હોય અથવા જે દેશની, સર્વે ઋતુઓમાં હવા પાણી ખગડેછે, તેવા દેશમાં એ રોગની ઉત્પત્તિ ઘણી થાયછે.

૧ વાત સંબંધે શ્લીપદનો સોઝો, લાકડા કે પથર જેવો સખ્ત, કળાસવર્ણે નિસ્તેજ, તાસંબંધી ચામડીમાં, ઘણી વેદનાસહિત, વિનાકારણે તાવ, અને પીડા ઉત્પન્ન થાયછે. ૨ પિત્તસંબંધી શ્લીપદને દાહ, તાવસહિત છતાં પીળાવર્ણે, નર્માસે સોઝો થાયછે. ૩ કફસંબંધી શ્લીપદને, ચિકાસ સફેદ વર્ણે, વજનદાર, ચંચળ સોઝો થાયછે.

કાઠામાં કે ઉર્ધ્વે થતી ઉંમી ગાંઠનો વિદ્રધિ.

વિદ્રધિઃ ષડ્વિધઃ સ્થાતો વાતપિત્તકફૈઃ

સ્ત્રયઃ ॥ ૩૦૭ ॥ રક્તાત્ ક્ષતાત્ ત્રિદોષૈશ્ચ

વિદ્રધિ રોગ સ્વ કારણથી, વાતાદિ ત્રણે દોષોના કાપે, ચામડી, લોહી, માંસ મેદને ખગાડી, હાડકાં સુધી જઈ, હલવે હલવે મ્હોટો ભયંકર, હાડગંભીર રોગની ગાંઠ થાય, તેના મૂળ ઘણા હંડાં જઈ, ઘણાદિવસે પીડાસહિત, ગોળાકાર અથવા લાંબી, ઉંમી ગાંઠનો સોઝો, છ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ વાતવિદ્રધિની ગાંઠનો સોઝો, કળાસવર્ણે, તાંબુસવર્ણે છતાં, ઉંચી, નીચી, ચપટી અને ગંઠાયેલી હોય, તેનું મુખ તલીએ જઈ અ-

નેક પ્રકારે વેદના થાયછે. ૨ પિત્તવિદ્રધિની ગાંઠ, ઉંખરાના પાકેના કળજેવી, સ્થામવર્ણ, તાવ, દાહસહિત તાકીદે ગાંઠ ઉપડે, અને પાકેછે. ૩ ક્ષયવિદ્રધિની ગાંઠ, ઉઠમાં કોડીયા જેવી મ્હોટી, પાંડુરવર્ણ, શીતળ, ચિક્કણી, મંદ વેદના, ગાંઠ ઉપડ્યા પછી લાંબે દિવસે પાકેછે. ૪ રક્તવિદ્રધિની ગાંઠ, કાળા રંગે ફાડકાથી ભરેલી હોય, તેના લક્ષણો પિત્તકોષ, વિદ્રધિને મળતા દાહ, તાવસહિત હોયછે. ૫ ક્ષતવિદ્રધિની ગાંઠ, લાકડા કે, પથરાદિ કનેા માર કે અભિધાત થવાથી, અથવા ક્ષત કે ધારા પડ્યા પછી, અપરેજી કરનાર રોગીને ક્ષતજન્ય, ગરમી સંબંધી વાયુ કોષે, લોહીસહવર્તમાને પિત્તને મળી, ખગાડી વિદ્રધિ રોગ ઉત્પન્ન કરે, તેથી તાવ, દાહ, તૃષા ઇત્યાદિક પિત્ત, કોષના લક્ષણો થાય, તેને આગંતુક વિદ્રધિ કહેછે. ૬ ત્રિદોષ વિદ્રધિની ગાંઠો, સ્થામવર્ણ સફેદ છતાં, પીડા, દાહ, અજવાળ ઇત્યાદિક, અનેક ઉપદ્રવો થઈ, અનેક વિધે વહેછે, તે ગાંઠ મ્હોટી, ઉચી, નીચી, પોહલી ગંઠાયેલી હોય; તેના મુખ અને મૂળ મ્હોટાં છતાં, હંડાણ તલીએ હોયછે, કાઠ વખતે એક બાજુએ પાકે, જલદી કે લાંબે દિવસે પાકે, તેને સન્નિપાત વિદ્રધિ કહેછે; એ છ પ્રકારે બાહ્ય અટલે ઉપર થતી, વિદ્રધિની ગાંઠો જાણવી; અને બીજો ભેદ અભ્યંતર, વિદ્રધિની ગાંઠ, કાઠાની અંદર થાય; તેના સ્થાનો ગુદ, ખરિત, નાભિ અંડસંધિ, પાંસળે, વ્રુક્ષે, પ્લીહા, યકૃત, કલોમે ઉત્પન્ન થાય; તે બેહુના લક્ષણો સરખાજ થાયછે.

વિંધ, ધારા, જખમનો વ્રણરોગ.

વ્રણાઃ પંચદશોદિતાઃ । તેષાં ચતુર્ધા ભેદઃ સ્યાદાગંતુર્દેહજસ્તથા ॥ ૩૦૮ ॥ શુદ્ધો દુષ્ટશ્ચ વિજ્ઞેયસ્તત્સંખ્યા કથ્યતે પૃથક્ । વાતવ્રણઃ પિત્તજશ્ચ કફજો રક્તજો વ્રણઃ ॥ ૩૦૯ ॥ વાતપિત્તભવશ્રાન્યો વાતશ્લેષ્મભવસ્તથા । તથા પિત્તકફાભ્યાં ચ સન્નિપાતેન ચાષ્ટમઃ ॥ ૩૧૦ ॥ નવમો વાતરક્તેન દશમો રક્તપિત્તતઃ । શ્લેષ્મરક્તભવશ્રાન્યો વાતપિત્તસૃગુદ્ભવઃ ॥ ૩૧૧ ॥ વાતશ્લેષ્માસૃગુત્તન્નઃ પિત્તશ્લેષ્માત્ત્વસંભવઃ । સન્નિપાતાસૃગુદ્ભૂત ઇતિ પંચદશ વ્રણાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

વ્રણરોગ પંદર પ્રકારે થાય, તેના ચાર ભેદ છે; તેમાં એક, આગંતુક વ્રણ; શસ્ત્રાદિકના જખમેથી, નાસૂરની ગાંઠ ઉત્પન્ન થાયછે. બીજો દેહજ વ્રણ; વાતાદિક ત્રણે દોષો ખગડીને થાયછે. ત્રીજો શુદ્ધ વ્રણ; જે નાસૂરની

ગાંઠ જીભની પીઠના સ્વરૂપે, નર્માસે, ન્હાની, ચીકણી, પીડાસહિત, સખત અને ભરેલી, ને વહેતી હોયછે. ચોથો દુષ્ટ વ્રણ; જે નાસૂરની ગાંઠ દુર્ગંધ અને પડ સહિત, દુષ્ટ લોહીને હમેશા વેહવડાવે, અંદરથી ઝાડના મૂળજેવી, ઢોલ જેવી પોકળ અને લાંબા દિવસસુધી રહે, તે શુદ્ધ વ્રણના લક્ષણથી, ઉલટી રીતે હોવા છતાં, દુર્ગંધસહિત હોયછે; એવી રીતે જુદાજુદા ચાર પ્રકારો જાણવા.

૧ વાત વ્રણ; જે નાસૂરની ગાંઠ સખત બંધાયેલી, હાથ લગાડેથી મજબુત, તેનું વેહવું મંદ, વેદના અતિશે, સોઈથી ટોચવાળેવી વેદના, ધડીધડી એ ઠણકા લાગે, શ્યામ કે તાંબુસવર્ણ, ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત હોયછે. ૨ પિત્તવ્રણ; તૃષા, તાવ, મૂર્છા, લાલ પાણીઝરે, દાહ, અતિશે વેદના, દુર્ગંધસહિત વહે, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ કફવ્રણ; અતિ સુવાળું, વજનદાર, ચિકણું, વેદના મંદ સહિત, તેમાંથી પાંકુરવર્ણ ચિકાસ નિકળે, અને લાંબે દિવસે પાકેછે. ૪ રક્ત વ્રણ; તાંબુસ વર્ણ છતાં, તેમાંથી હમેશા લોહીને વેહવડાવેછે. ૫ વાત પિત્તવ્રણ; બેહું કોપના લક્ષણો થાયછે. ૬ વાતકફ વ્રણ; ને બેહું કોપના લક્ષણો થાયછે. ૭ પિત્ત કફ વ્રણને; બેહુંના લક્ષણો થાયછે. ૮ સન્નિપાત વ્રણને; વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણે કોપના લક્ષણો થાયછે. ૯ વાતરક્ત વ્રણને; બેહુંનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૦ રક્ત પિત્ત વ્રણને; બેહુંનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૧ કફ રક્ત વ્રણને; બેહુંનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૨ વાત પિત્ત રક્ત વ્રણને; ત્રણેનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૩ વાત, કફ, રક્તવ્રણને; ત્રણેનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૪ પિત્ત, કફ, રક્તવ્રણને; ત્રણેનાં લક્ષણો થાયછે. ૧૫ સન્નિપાત રક્તવ્રણને; ચારે દોષોના લક્ષણો થાયછે.

શસ્ત્રાદિકના જખમે આગંતુક વ્રણ.

સંયોવ્રણસ્ત્વષ્ટઘાં સ્યાદવઙ્ગિત્તવિલંબિનૌ ।

છિન્નભિન્નપ્રચલિતા ઘટ્ટવિઘ્નિપાતિતાઃ ॥ ૩૧૩ ॥

સંયોવ્રણ એટલે આગંતુક વ્રણના; જખમ આઠ પ્રકારે થાયછે. હરેક તેજદાર હથિયારે જખમ થવાથી, અનેક પ્રકારે વિંધ, નાસૂર, જખમ, ધારા પડી વહેછે, તે જખમ હંડાણ જવાથી, કાઠો વિંધાઈ મરણ પામેછે.

૧ અવઙ્ગિત વ્રણ; ને કાતરવા પ્રમાણે પીડા થાયછે. ૨ વિલંબી વ્રણ; નું માંસ લખડી પડેછે. ૩ છિન્ન; શસ્ત્રાદિકથી સીધો, વાંકો વિંધ થઈ જખમ ચીરાઈને, લાંબો થાયતો ગાત્રોને ગળાવેછે. ૪ ભિન્ન; ભાલો, ખર્છો, તરવાર, દાંતરડું, શિંગી ઇત્યાદિક, હંડાણ જખમ પેટમાં, મળમૂત્રાદિક સ્થાને

યઈ, થોડો થોડો વહેછે. ૫ પ્રચલિત; ગદા કે મોગરીનો માર, પ્રહાર અને પીડાર્થ હાડકા સુધી, સહવર્તમાને, અંગ છુદાયું હોય, અને માંસ તથા લોહી, ખગડીને ભળીજઈ, તેમાંથી નાસૂર થાયછે; તેને પિચ્ચીત કહેછે. ૬ ધૂષ્ટ; લાકડા લોહડાદિક, ખડખડાં પદાર્થ સાથે, શરીર ધસાવાથી અથવા લાગવાથી, શરીરાવયવોની આમડી, છોલાઈ નિકળી જાયછે, અને તે અવયવ ગરમી અથવા લોહી, પડે વહેતા ઝરાસહિત હોયછે. ૭ વિદ્ય; પ્રથમ ઝીણા વિંધ, અણીયાળા શસ્ત્રે, તીરે, કાંટો કે શલ્ય, કંટકાદિક પેટમાં, મળમૂત્રાદિક સ્થાને, તે શિવાય શરીરાવયવની, ખીલ જગાએ પેડા કે ભરાયો હોયતો, તે શલ્ય અંદર રહી બહાર, આમડીમાં વિંધ થઈ, મુખ પાડે અથવા તેશલ્ય નિકળી જઈ, આમડીમાં વિંધ પાડી, મુખ પાડે અને વેહવડાવેછે. ૮ નિપાતિત વ્રણ; ગાત્રો અને અવયવાદિક, સર્વે સમૂળ ગળી જાય, અથવા વિંધ અતિશે હોડો ન હોય, અગર વિશેષ કરી જુનો થયો ન હોય, ભાંગી ટુટી કુટીને કંટકા થઈ, નિકળી ગયો હોય તો, કાંઈ વખતે ઘણી અને કાંઈ વખતે, અલ્પ જીવી પીડા થાયછે; તેને ક્ષત વ્રણ કહેછે.

કોઠાનો જખમ, કોષ્ટ ભેદ.

કોષ્ટભેદો દ્વિધાપ્રોક્તશ્ચિન્નાંત્રો નિસૃતાંત્રકઃ ।

કોષ્ટ ભેદ બે પ્રકારે થાયછે; તેમાં ૧ છિન્નાંત્રક; શસ્ત્રાદિક પેટના જખમે, આંતરડા કપાઈ, ટુટીને અંદર રહેછે; તેને છિન્નાંત્રક કહેછે. ૨ નિસૃતાંત્રક, શસ્ત્રાદિકના જખમે આંતરડા, કપાઈ ટુટીને બહાર નિકળેછે; તેને નિસૃતાંત્રક કહેછે.

હાડકાનો અસ્થિભંગ રોગ.

અસ્થિભંગોઽષ્ટધા પ્રોક્તો ઇન્દ્રિયવિદારિતૌ ॥ ૩૧૪ ॥ વિવર્તિ-
તશ્ચ વિશ્લિષ્ટસ્તિર્યક્ ક્ષિપ્તસ્ત્વધોગતઃ । ઝર્ધ્વગઃ સંધિભંગશ્ચ

અસ્થિભંગ રોગ આઠ પ્રકારે થાયછે; તેમાં હાથ, પગ, કે સાંધાનું હાડકું ભાંગવાથી, આસપાસના, ખેડું હાડકાને અતિ વેદના થાયછે.

૧ ભ્રમપૃષ્ઠ; સાંધાની આજુ બાજુના, ખેડું હાડ એક ખીજથી ધસાઈ, અતિ મેહનતે તે ઉપર, એકા એક સોઝો આવે, અને રાતે વિશેષ વેદના થાયછે. ૨ વિદારિત; સાંધાની આજુ બાજુના, ખેડું હાડકામાં અતિશે, કળતર મઈ તુટે, કુટે, વેદના થાયછે. ૩ વિવર્તિત; સાંધાનાં હાડકાં વાંકા થઈ,

વાંસામાં, પીઠમાં વેદના થાયછે. ૪ વિશ્લેષ; સાંધાનું હાડકું ખસીને, ઢીલું પડી વેદના થઈ સોજો આવેછે. ૫ તિર્યકક્ષિપ્ત; સાંધાનું હાડકું પોતાની જગ્યા છોડી વાંકું થઈ, ખસીને અતિશે વેદના થાયછે. ૬ અધોગત; સાંધાની નીચેનું હાડકું, ખસીને વેદના થાય છે. ૭ બૃધ્વગત; સાંધાની ઉપરનું હાડકું, ખસીને વેદના થાયછે. ૮ સંધિભંગ; સાંધાના હાડકાનો સૂરો થાય, કે ભાંગીને બે કટકા થાયછે.

અગ્નિમાં બળેલાનો વન્હિદગ્ધ રોગ.

વન્હિદગ્ધશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૩૧૫ ॥ છુદ્ધોડતિદગ્ધો
દુર્દગ્ધઃ સમ્યક્દગ્ધશ્ચ કીર્તિતઃ ।

અગ્નિમાં શરીર બળવાથી, ચાર પ્રકારે રોગ થાયછે; ૧ મુદ્ગ; અગ્નિથી બળીને, સ્વરૂપ બદલાયછે. ૨ અતિ દગ્ધ; અગ્નિથી શરીર બળીને, લોહી, માંસ, નસો, સ્નાયુ, સાંધા, હાડકાં ઉધાડાં પડી, દેખાવા લાગે અને તાવ, દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્છાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ દુર્દગ્ધ; શરીરાવયવ બળીને, અતિશે દાહ તીવ્ર વેદના થાય, બળેલી રોટલીની રીતે, શરીર ફાડકા ઉઠે, તે જલદી રૂઝાતા નથી. ૪ સમ્યક્દગ્ધ; શરીરાવયવ બળી, આખું અંગ, તાડ ઝાડના ફળ જેવું કાળું થાયછે.

નસોને નાસૂર નાડી વ્રણ.

નાઙ્યઃ પંચ સમાખ્યાતા વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ ૩૧૬ ॥

ત્રિદોષૈરપિ શલ્યેન

નાડી વ્રણ રોગ પાંચ પ્રકારે, નાસૂરની ગાંઠાથાયછે; જે મૂર્ખને નાસૂરની ગાંઠ, સમંધી પ્રથમ સોજો ઉત્પન્ન થાય, તે ગાંઠ કાચી કે પાકી હોય, તેનો ઉપાય કે દરકાર ન કીધાથી, તેમાં અતિશે પડ થવા છતાં, અપરેજી કીધાથી, શરીરનું લોહી, માંસ ચામડી, માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ બગડી, ઇત્યાદિકસ્થાને વ્રણ થાય, તે જગા ખેંચી ફાડી, વ્રણોની વચ્ચે પડ ઉતરી, હાડકા સુધી જઈ, અંદર પોળાણુ દર જેવો માર્ગ પાડી, નળ જેવો લાંબો રસ્તો કરેછે, તે પછી નળમાંથી જેમ, પાણી પડે તેમ પડ વહે, તેને નાડી વ્રણ કહેછે.

૧ વાતનાડી; જે નાડી વ્રણની જગા, ખડખડાડી, તેનું મુખ ખારીક, શૂળસહિત વેદના, રાત્રે શીણ સાહત પડ વધારે વહે છે. ૨ પિત્તનાડી; ને

પા, તાવ, અને નાસૂરની આસપાસ, દાહસહિત વેદના દિવસે, ઉગ્નુ ગુ-
ણસહિત પીળા વર્ણુ, ૫૩ વધારે વહે છે. ૩ કક્ષ નાડી; ને વધારે દાહસહિત
વેદના, ન હોવા છતાં સખ્ત, અને સફેદ વર્ણુ ૫૩ વહે, અજવાળ ઘણી
માવે, રાત્રે રોગનો કોપ અતિશે થાયછે. ૪ ત્રિદોષનાડી; અતિશે
હ, તાવ, આસ, મૂર્છા, મુખે શોષ ઇત્યાદિક, લક્ષણોસહિત થાય, તે રોગ
માણુનાશ થવાને, કાળરાત્રી જેવો ભયંકર છે. ૫ રાહ્ય નાડી; કંટકાદિક
રાહ્ય એટલે ભાહ્યો, ઇત્યાદિક અણીયાલું હયાયાર, કે કાંટો, કાંસ, રાહ્ય
પરીરના માંસમાં ભોકાઈ, તેમાં નહિ જેવો થઈને રહેવા છતાં, જે માણુસ
પોતાના આળસે, તેને કાઢે નહિ અથવા તેની પરીક્ષા ન કરે તો, તે કાંટો
સામડી અને માંસાદિકની, વચ્ચે જઈ એ ભાગે બેસાઈને, લાંબુ દિવસે
તાર્ગ પાડી બાહર નિકળે, તેનાં વિંધમાં શીણુસહિત, ગંડાયલું ગર્ભ લોહી અને
૩, પીડાસહિત અકસ્માત્ કે સર્વકાળ વહેછે.

ભગંદર રોગ.

તથા ઽષ્ટૌ સ્યુર્ભગંદરાઃ શતપોતસ્તુ પવનાદુષ્પ્રગ્રીવશ્ચ પિત્તતઃ ॥ ૩૧૭ ॥
રિસ્ત્રાવી કફાજ્ઞેય ઋજુર્વાતકફોદ્ગ્રવઃ । પરિક્ષેપી મરુત્પિત્તાદર્શોજઃ
કફપિત્તતઃ ॥ ૩૧૮ ॥ આગંતુજાતશ્રોન્માર્ગી શંખાવર્તસ્ત્રિદોષજઃ ।

ભગંદર રોગ અતિ કોપકર્તા પદાર્થોનું, સેવન કરેથી આઠ પ્રકારે થાયછે;
પરીરના મધ્યભાગે, કુલાની જગાએ ઢિકરા, જેવા પોહોળા એ હાડ છે, તેની
ચે આડાની જગાએ ગુદછે, તેની ઉપલી બાજુએ, એ આંગળને છેટે, નેમ
માણુ અતિ પીડા કરનાર, ફાડકી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય, તે જ્યારે દાહ,
અજવાળ, દુઃખસહિત પાકે અને કુટે, ત્યારે ગુદ, ખસિત આડાની આસ-
પાસની બેહું તરફના અવયવો અવયવ પોતપોતાની તરફ, ખેંચેથી અતિશે
વેદના થાય; તેને ભગંદર કહેછે.

૧ શતપોત; તુરા કે રક્ષ પદાર્થોનું, અતિશે સેવન કરેથી, વાયુનો
૫૫ થઈ, ગુદ પાસે ફાડકી થાય, તેની દરકાર ન કરેથી, ભયંકર દુઃખ
ક્રાંતિ થાય, તેથી એક પછી એક થઈ, પાકી કુટીને અત્યત પીડા થતાં,
એ દિવસે તાંબુસ વર્ણુ, ગાંઠ બંધાઈ શીણુસહિત, ૫૩ને વેહવડાવે, અને
જાણીમાં જેમ વિંધ હાય, તેથી રીતે અનેક વિંધ, તે જગાએ પડી,
ના મુખમાંથી ૫૩, મળ, મૂત્ર, વીર્ય વેહેછે. ૨ ઉષ્ઠગ્રીવ; તિખાસ, ખટાસ,
ત્યાદિક પદાર્થોનું, અતિ સેવન કરેથી, પિત્તના કોપે, ગુદની પાસે ફાડકી,

ઉત્પન્ન થવા પછી, તેની દરકાર ન કરેથી, જલદી પાકીને ઉબણુ, અને દુર્ગંધ-સહિત, પૃષ્ઠને વેહવડાવે, તે ફાડકીનો દેખાવ જોઈની, ગરદન જેવો હોયછે. ૩ પૂરિસ્ત્રાવી; કફ કોષથી ભગંદર થાય, તેને ખજવાળ, સફેદ વર્ણુ જાડું પૃષ્ઠ-વહે, તે સખ્ત, મંદ વેદનાથી પૃષ્ઠને વેહવડાવેછે. ૪ રૂઝું; વાયુ અને કફ-કોષના લક્ષણો થઈ, પોતાની મેળે વેહેછે. ૫ પરિક્ષેપી; વાયુ અને પિત્ત-કોષે બેહુના લક્ષણોસહિત થાયછે. ૬ અર્શોજ; કફ પિત્ત કોષથી થાયછે. ૭ ઉન્માર્ગી; માર આધાથી કે પ્રહારાદિકે ફાડકી થઈ, પાકી, કુટ્ટીને ગુદ-વાટે પૃષ્ઠને લઈ જઈ વેહવડાવે, તેનો ઉપાય તાકીદે ન થવાથી, તેમાં જંત ઉત્પન્ન થઈ પસરે, લાંબે દિવસે તેમાં અનેક, વિંધ કે મુખ થઈ અનેક માર્ગે, મળ મૂત્ર અને વીર્યાદિક, પોતાનો માર્ગ મુકીને, ભગંદરોનો માર્ગ પકડેછે. ૮ શંખાવર્ત; વાયુ, પિત્ત કફ ત્રણે દોષોથી ભગંદર થાય, તેમાં અનેક વ્રણ કે વિંધ, અનેક પીડા, અનેક પ્રકારે વહે, સન્નિપાતના સર્વે, લક્ષણોસહિત હોય, તે ફાડકી, ગાયના થાન જેવી લાંબી, નાડી શંખના ઘેરાવા જેવી થઈ, અતિશે પૃષ્ઠને વેહવડાવે છે.

દુષ્ટતા સંબંધે થતો ઉપદંશ રોગ.

મેઢે પંચોપદંશાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ ૩૧૯ ॥

સન્નિપાતેનરક્તઞ્ચ

લિંગને ઉપદંશ રોગ પાંચ પ્રકારે થાયછે; કંઈક કારણથી કે કઠોર રૂપે, સખ્ત વસ્તુ લિંગને ઘસાવાથી, નખ, દાંત ઇત્યાદિકે લાગવાથી, સ્ત્રીસં-ભોગ થવા પછી, લિંગને સારી રીતે ન ઘોવાથી, કસબણા દાસીયાદિક, સાથે સંભોગ ક્રીધાથી, લાંબા ઢેકકઠોર વાળ, જે સ્ત્રીની ચોની ઉપર હોય, રોગાદિકે દુષ્ટ થયેલી જે સ્ત્રીની ચોની, અડકાયલી કે રજસ્વળા સ્ત્રીનો, કામ વ્યાપ-વાને અનેક, ઓપડનો ઉપાય કરેલો હોય, ઇત્યાદિકે દુષ્ટ સ્ત્રીના સંભોગે, અથવા તેવાજ રોગાદિકે પુરૂષના સંગે, લિંગને અથવા ચોનીમાં, પરમેા ઇત્યાદિકે ઉપદંશ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ વાત ઉપદંશ; નેતનખ, લોહી ધાતુમાંથી આસ્તે આસ્તે, કળાસવર્ણુ ફાડકા, ઇત્યાદિકે ઉપદ્રવ થાયછે. ૨ પિત્ત ઉપદંશ; પરમાનો પિશાખ પીળો-સહી, અને ફાડકા પીળા વર્ણુ થઈ, ઓગળે, પસરે અને દાહ થાયછે. ૩ કફ ઉપ-દંશનો પરમેા સફેદ રંગ વહે, અને લિંગે ફાડકા મંદ વેદના સાથે, સફેદ થાય

તે ઉપર અજવાળ, સોઝો, શખ્ત, ઘેરાવે મ્હોટા, ૫૩ સફેદ વર્ણે જાડું, વેહ-વડાવે છે. ૪ સન્નિપાત ઉપદંશ; અનેક પ્રકારે વેદનાથી પરમે વહી, અનેક ફાડકા થઈ ત્રણે રોજના કાપે વહે છે. ૫ રક્ત ઉપદંશ; ગુલાબી રંગે લોહી મિશ્રિત, અને સફેદ વર્ણે પરમે અતિ, વેદનાથી વહી ફાડકા થાય અને વહે, તે સર્વે લક્ષણોના કાપ સહિત હોયછે.

લિંગ ઇન્દ્રિને થતો શૂક રોગ.

મેટ્ટે શૂકામયાસ્તથા । ચતુર્વિંશતિરાખ્યાતા લિંગાશોઁ પ્રથિતં તથા ॥ ૩૨૦ ॥ નિવૃત્તમવમંથશ્ચ મૃદિતં શતપોતકઃ । અષ્ટીલિકા સર્પપિ-કા ત્વક્પાકશ્રાવપીટિકા ॥ ૩૨૧ ॥ માંસપાકઃ સ્પર્શહાનિર્વિરુદ્ધમગિરુદ્ધવઃ । માંસાર્બુદં પુષ્કરિકા સંમૂઢપિટિકાલજી ॥ ૩૨૨ ॥ રક્ત-ર્બુદં વિદ્રધિશ્ચ કુંભિકા તિલકાલકઃ । નિરુદ્ધઃ પ્રકશિઃ પ્રોક્તસ્તથૈવ પરિવર્તિકા ॥ ૩૨૩ ॥

લિંગની અંદર અને બહાર, બોલીસ પ્રકારે શૂકરોગ થાયછે; મંદબુદ્ધિ-નો કે મૂર્ખ માણસ, સ્ત્રીના વિષયવિષે, અતિશે લુબ્ધ થઈ, લિંગ અફરેમાત ધણા મ્હોટો, થવાને માટે ઉપાય કરે, કે જેથી વિષયની ઇચ્છા પુરણ થાય, અથવા કામશાસ્ત્રનો લાભ, મેળવવા માટે ભિલાભાંદિક, આપડનો લેપાદિક ઉપાય કરેછે, તે ઉપાય કરવામાં કંઈક ઉલટુ થયું અથવા લિંગાર્શાદિક એટલે પાણીના મેલથી, જળાંતુ નામે જીવડા ઉત્પન્ન થાય, તેને શુક્ર રોગ કહેછે.

૧ લિંગાર્શ; દુર્બલસને લિંગમાં ગાંઠ થાય, તેની સંખ્યા, નિયમો, સ્થાનો, ક્ષુદ્ર રોગ મધ્યે કહેલા છે, તે લક્ષણોને મળતા એ રોગને થાયછે. ૨ અંથિત; રોગે હમેશા લિંગને દુઃખ, તેની આસપાસ ફરતી ગાંઠો થાયછે. ૩ નિવૃત્ત; દુર્બલસનની ગાંઠો વીશે, ક્ષુદ્ર રોગમાં કહેલું પ્રસિદ્ધ છે, તેને મળતા લક્ષણો હોય તેથી શૂક રોગો, મધ્યે એ રોગનો સંગ્રહ કીધો છે, તેમાં કંઈ કાપનો સંબંધ હોયછે. ૪ અવમંથ; લિંગ બાહરની જગાએ, લાંબી ફાડકી થઈ પાકી કુડીને પસરેછે, તે રોગ કંઈ લોહીના કાપે, અતિ પીડા સહિત, આખા સરીરે કાંટા લાવેછે. ૫ મૃદિત; વાયુ કોપેથી લિંગને ફાડકી થઈ, ઘણી પીડા, શખ્ત સોઝો લાવેછે. ૬ શતપોતક; વાયુ અને લોહી કોંપેથી, લિંગ ઉપર સેંકડો પારીક પારીક, ફાડકી થઈ આસપાસની જગાએ, ટાકી જેવાં વિંધ પડેછે. ૭ અષ્ટીલિકા; લિંગે વાતજન્યની ફાડકી, લોખંડના વાસણ જેવી

શાખ્ત થાયછે. ૮ સર્પપિકા; વાયુ, કફમાંથી સફેદ શરસી જેવી, ફાડકી લિંગે ઉત્પન્ન થાયછે. ૯ ત્વક્પાક; વાયુ, પિત્ત કાપથી, લિંગની આમડીનો પાંક થઈ, તાવ, દાહ ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૦ અવપિટિકા; ને મળતા લક્ષણો, ક્ષુદ્ર રોગમાં કહેલા છે, તેવી રીતે લિંગે થાયછે. ૧૧ માંસપાક; વાયુ પિત્ત અને કફ, ત્રણે દોષોના વિકારે, લિંગસંબંધીનું માંસ ખરીને, ગળવા માંડે અનેક વેદના થાયછે. ૧૨ સ્પર્શહાનિ; ને શૂકવિકારેથી લોહીનો કાપ થઈ, લિંગને ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેને કઈ પણ અડકવાથી, અતિશે વેદના થાય છે. ૧૩ વિરૂદ્ધ મણિ; ને શૂદ્ર રોગમાં કહેલા લક્ષણો છે, તેને મળતા લિંગને થાય, માટે તેનો સંગ્રહ શૂક રોગમાં કરેલો છે. ૧૪ માંસાર્થદ; શૂક રોગ થયા પછી, પ્રહારાદિક વાગેથી, લોહી માંસ દુષ્ટ થઈ, ઉપલી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૫ પુષ્કરિકા; કમળના ફુલ વચ્ચે ઝીણા દાણા હોય, તેવી રીતે લિંગે અનેક ફાડકીઓ, રક્ત પિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬ સંમૂઢ પિટિકા; વાયુ કાપથી લિંગને ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેને હાથે ચોળવાથી શાખ્ત જણાય, અને પાકે નહી. ૧૭ અમળ; રોગની ફાડકીઓનાં લક્ષણો, પ્રમેહ રોગ મધ્યે કહેલા છે, તેના જેવા લિંગને થાય છે. ૧૮ રક્તાર્થદ; લિંગે કળાસ અને તાંબુસ વર્ણ, ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થઈ, લિંગે, ઝાડાની જગ્યાએ, અતિશે પીડા થાયછે. ૧૯ વિદ્રધિ; રોગવિષે અગાજી લખ્યા પ્રમાણે, ત્રણે દોષોથી અનેક વિંધ કે નાસૂરની ગાંઠા, અનેક પીડા સહિત વહેછે. ૨૦ કુંભિકા; લિંગે રક્ત પિત્તમાંથી ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થઈ, જંતુના ઠળિયા જેવી દેખાય છે. ૨૧ તિલકાલક; સન્નિપાતના ત્રણે દોષોના સંયંધે, લિંગને કળાસ વર્ણ, ચિત્ર વર્ણ ફાડકી ઝેરી, શૂક વિકારે ઉત્પન્ન થાય, તેથી લિંગ કળાસ વર્ણ થઈ, તત્સંબંધી માંસ પાકીને, ખરવા કે ગળવા લાગે; એ રોગ કાળા તલ જેવા હોય છે. (૨૨ વિરૂદ્ધ. ૨૩ પ્રકાશી. ૨૪ પરિવર્તિકા) એ ત્રણ રોગ વિષે આ ગ્રંથમાં, રક્ત રોગના લક્ષણો લખેલા છે, તે પ્રમાણે લિંગે થાયછે.

આમડીનો સડો, દરાઝ, કાડનો કુષ્ઠ રોગ.

કુષ્ઠાન્યષ્ટાદશોક્તાનિ વાતાત્કાપાલિકં ભવેત્ । પિત્તેનૌદુંબરં પ્રોક્તં
 કફાન્મંડલચર્ચિકે ॥૩૨૪॥ મરુત્પિત્તાત્ધૃષ્યજિવ્હં શ્લેષ્મવાતાદ્વિપાદ-
 કા । તથા સિધ્મૈકકુષ્ઠં ચ કિટિમં ચાલસં તથા ॥ ૩૨૫ ॥ કફપિ-
 ત્તાત્પુનર્દદ્વપામાવિસ્ફોટકં તથા । મહાકુષ્ઠં ચર્મદલં પુંડરીકં શ્તારુ-

કમ્ ॥૩૨૬॥ ત્રિદોષૈઃ કાકણં જ્ઞેયં તથાન્યત્ શ્વિત્રસંજિતમ્ । તથા
વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણા ચ ત્રિધા ઝવેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

કુષ રોગ; કાપકર્તા પદાર્થોનું, અતિશે સેવન કરેથી, મળમૂત્રાદિ ઝ્રા-
ના નિયમ અટકી, ગુરુ શ્રાક્ષણાદિકનો દ્વેષ કરેથી, ઇત્યાદિક કારણે, વા-
તાદિ ત્રણે દોષો દુષ્ટ થઈ, આમડી, લોહી, માંસ અને જળવાહી નસો,
એ સર્વ દુષ્ટ થઈ બગડીને, અઢાર પ્રકારે કુષ રોગ થાયછે.

૧ કાપાલિકા નામે કાડ; વાયુનો કાપ થવાથી, કળાસ કે તાંબુસ વર્ણે,
મટોડીના ઠીકરાં જેવા રંગે થઈ, તેજહિણ, ખડખચડી અને ઘણી પાતળી
આમડી થાયછે. ૨ આદુમ્બર નામે કાડ; પિત્તના કાપે થાય, તેને પીડા, દાહ,
ખજવાળ, લાલ કે તાંબુસ વર્ણે, તે ઉપર શ્વાદાં પિળા વર્ણે, ઊંમરાના પા-
કલા ફળ જેવા, તેનો રંગ દેખાય છે. ૩ મંડળ નામે દરાડ; કફ કાપથી
સફેદ, લાલ રંગે, ચળે નહીં, ચિકાસ ભરેલી, ગોળાકાર છતાં, તેની ચારે બા-
જીએ વધે છે. ૪ વિચરિકા નામે ખરસવું; કફકાપથી પગને કળાસ વર્ણે,
ખજવાળસહિત ફાડકાઓ થઈ, અતિશે વહે, કાઢને એક અને કાઢને, બે
પગે થઈ ચારે બાજીએ વધે, તે દ્વિપાદિક રોગનો ભેદછે. ૫ લઘ્યજીવ દરાડ;
વાયુ અને પિત્તકાપે, ભવાના ઘેરામાં, તાંબુસવર્ણે કઠાર થવા છતાં, વચ્ચે-
ની જગા કળાસ વર્ણે, વેદના સહિત થાય, તે કાળા હરણીની જીભ જેવી,
ખડખચડી જગ્યા થાયછે. ૬ દ્વિપાદિકા નામે ખરસવું; કફ વાયુકાપે હા-
થની હથેલી, અને પગના તળિયામાં થઈ, ચારે બાજીએ વધે, તેમાં તીવ્ર
વેદના થાયછે. ૭. સિદ્ધમ કુષ્ટન્ન સફેદ કાડ; કરોડયા નામે કુષ્ટ, કફવા-
યુના કાપે, સફેદ વર્ણે છતાં, આમડી ઘણી પાતળી થાય, તે જગ્યા ઘસવાથી,
આમડી છોલાઈ મેલ જેવી બુંસી પડે, તે ઘાણું કરીને છાતી અને બીજી
જગ્યાએ થાય, તેનો દુધી કે કાહોળાના કુલ, જેવા રંગ દેખાયછે. ૮ કિટિભ;
કફવાયુકાપે કાળો કાડ થાય, તેનો દેખાવ કળાસવર્ણે છતાં, ખડખચડી
જગ્યા થઈ, કઠાર થાય છે. ૯ અળસ; કફ, વાયુકાપે ખજવાળસહિત, તાંબુસ
વર્ણે, કુંડો બુંસી ભરેલો હોયછે. ૧૦. દર્કુ; નામે દરાડનો રોગ, કફપિત્ત-
આથી ઉત્પન્ન થાય, તે ખજવાળસહિત, લાલ રંગે ફાડકાઓ છતાં, ગોળા-
કારે હોયછે. ૧૧ પામા; કફપિત્તકાપે, ખરજની ફાડકાઓ, હાથે કે કંપરે
સાંધામાં, તીવ્ર દાહ વેદના સહિત, ઝીણી ઝીણી ઘણીક, ખજવાળસહિત થઈ,
કડીને વહેછે, તેને કૃચ્છ્ર કહેછે. ૧૨ વિસ્ફોટક; નામે ફાડકા રંડીબાળ કે

કફ, પિત્ત કોષે કાંસાના વર્ણે થવા છતાં, આમડી ધણી પાતળી થાય, તેને કાંસા પિટિકા કહેછે. ૧૩ મહાકુષ્ઠ; કફ પિત્ત કોષે થાય, તેને પરસેવા ન હોય, તેથી આખાં શરીરે, માંચછલીના ભિગડાં જેવા, ફાડકા થાય, તે ઉપર અતિ ક્રોધે, અજવાળસહિત વેદના થાય, તેમાં એક પછી એક, રસાદિ ધાતુ ભળે માટે તેને, ચર્મકુષ્ઠ કે ગજકર્ણુ કહેછે, તે ધણે દિવસે શાખ્ત થવાથી, રોગીની આમડી હાથીના, આમડા જેવી જાડી થાય છે. ૧૪ ચર્મદળ; કફપિત્તકોષેથી લાલ રંગે થવા છતાં, શૂળ અને અજવાળસહિત હોય, તેની ફાડકીને અડકવાથી, દુઃખ સેહવાતું નથી. ૧૫ પુડરીક; લાલ દરાઝ, કફપિત્તના અતિ કોષે જે કુષ્ઠ થાય, તેની વચ્ચે સફેદ વર્ણે થવા છતાં, આગુઆગુએ કમળના, લાલ પાંત્રા જેવા રંગે થાય, આમડી સુઝે જાયે ચઢી ફાડકીઓ થાયછે. ૧૬ શતાશક; કુષ્ઠમાં ઝીણા ઝીણા વિંધની, ધણીક ફાડકીઓ થઈ, ભેળાયલી હોય, તેને દાહ અતિ પીડા થાયછે. ૧૭. કાકણ; નામે દરાઝ ગોળાકારે, વાતાદિક ત્રણે દોષના કોષે, સન્નિપાતના લક્ષણો, સહિત કળાસ વર્ણે છતાં, તેની ફરતી કીનાર, ચણાડી જેવી લાલ રંગે હોય, તેમાં પાકસહિત વીંદ્ર વેદના થાય, તે રોગ અસાધ્ય હોયછે. ૧૮ ચિત્રકુષ્ઠ; વાતાદિક ત્રણે દોષો વિષે, અગાજિલખેલા કુષ્ઠ રોગની પરાપર થાય, તેની નિચે પરીક્ષા થવા છતાં, વહેતા ન હોય, અને લોહી, માંસ, મજ્જા ત્રણે ધાતુના કોષે ઉત્પન્ન થાય, તેને ચિત્રકુષ્ઠ, કિળાસ, વાશણ, વાશળ, કોડી કહેછે; તેમાં વાયુના કોષે નિસ્તેજ, તાંબુસ વર્ણે, પીત્તકોષે કમળકુલના, લાલ પાંત્રા જેવા રંગે, દાહસહિત થાય; કફકોષે સફેદ વર્ણે, વરષા રૂતુની રીતે રોગ ઝરે, શરીર ભારી થાયછે. એવી રીતે ત્રણે દોષોના ગુણ ભેદ છે.

ફેડકા, વિરુદ્ધક, મસૂરિકા, ગાંઠોનો (ક્ષુદ્ર) રોગ.

ક્ષુદ્રરોગાઃ ષષ્ટિસંખ્યાસ્તેષ્વાદૌ શર્કરાર્બુદમ્ । ઇંદ્રવૃદ્ધા પનસિકા વિવૃતાંઘ્રાલજી તથા ॥ ૩૨૮ ॥ વરાહદંટ્રો વલ્મીકં કચ્છપી તિલકાલકઃ । ગર્દભી રેકસા ચૈવ યવપ્રસ્થ્યા વિદારિકા ॥ ૩૨૯ ॥ કંદરો મસકશ્રૈવ નીલિકા જાલગર્દભા । ઈરિવેહ્છી જંતુમણિર્ગુદમ્બ્રં-શોઽગ્નિરોહિણી ॥ ૩૩૦ ॥ સન્નિરુદ્ધગુદઃ કોઠઃ કુનસ્થોનુશયા તથા । પદ્મિની કંટકશ્રિપ્યમલસો મુખદૂષિકા ॥ ૩૩૧ ॥ કક્ષાવૃષણઋચ્છ્રશ્ચ ગધઃ પાપાળગર્દભઃ । રાજિકા ચ તથા વ્યંગશ્ચતુર્થા પરિકીર્તિતઃ ॥

॥ ૩૩૨ ॥ વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તાદિત્યુક્તં વ્યંગલક્ષણમ્ । વિસ્ફોટાઃ
ક્ષુદ્રરોગૈષુ તેઽષ્ટધા પરિકીર્તિતાઃ ॥૩૩૩॥ પૃથગ્દોષૈસ્ત્રયો દ્વંદ્વૈસ્ત્રિવિધઃ
સત્તમોઽમૃજઃ । અષ્ટમઃ સન્નિપાતેન ક્ષુદ્રરુક્ષુ મસૂરિકા ॥૩૩૪॥ ચ-
તુર્દશપ્રકારેણ ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રિધા ચ સા ॥ ૩૩૫ ॥ દ્વંદ્વજા ત્રિવિધા
પ્રોક્તા સન્નિપાતેન સત્તમી । અષ્ટમી ત્વગ્ગતા જ્ઞેયા રક્તજા નવમી
સ્મૃતા ॥ ૩૩૬ ॥ દશમી માંસજા રૂપાતા ચત્ત્વોન્યાશ્ચ દુસ્તરાઃ । મે-
દોઽસ્થિમજ્જાશુક્રસ્થાઃ ક્ષુદ્રરોગા इतीरिताઃ ॥ ૩૩૭ ॥

ક્ષુદ્રરોગ ૬૦ પ્રકારે થાયછે; તેના નામે નીચે લખેલા છે, તેમાં ૩૪
પ્રકારે ક્ષુદ્રરોગ; અને વ્યંગરોગમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત એ ચારનો સંગ્રહ
કરેથી ૩૮ પ્રકારે ક્ષુદ્ર રોગ થાય; વિસ્ફોટક રોગ ૮ પ્રકારે; મસૂરિકા
નામે રોગ ૧૪ પ્રકારે; એ સર્વે મેળવ્યાથી ૬૦ પ્રકારે ક્ષુદ્ર રોગ થાયછે.

૧ શક્રિશ્વેદના ફાડકા; નસો, સ્નાયુ, કફ, મેદ અને વાયુ, સર્વે બગડી
માંસસાથે મળી, ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય; તે પાકીને પુટવાથી, મધ અને ધી જેવું
પડે વહે, તેમાં વાયુ કોપસહિત થઈ, ગાંઠસંબંધિ માંસને શોષી રેતી જેવી, સખ્ત
ગાંઠો નવી ઉત્પન્ન કરે, તેમાં દુર્ગંધિસહિત ૫૩ એકાએક થાય, તેમાં અનેક
વિધ કે નાસૂર પડી, લોહી પડેને વેલવડાવેછે. ૨ ઇંદ્રવૃદ્ધા; ફાડકાઓના દેખાવ
મધ્યભાગે, કમળકુલ વચ્ચેના દાણા જેવો હોય, ઝીણી ઝીણી બીજા ભાગે
ફાડકાઓ થાયછે. ૩ પત્તસિકા; નાકમાં વાયુ અને કફ કોપે, ફાડકાઓ
અતિવેદનાસહિત થઈ સ્થીર હોયછે. ૪ વિપ્વતા; જે ફાડકાઓના મુખ,
સરખા મહેરેલા હોય, તેમાં અતિ દાહ થાય, તે પાકેથી ઉંખરાના ફળ જેવા,
ઘેરાવે ગોળાકાર હોયછે. ૫ અંધ્રાલજી; કફ વાયુ કોપે જે ફાડકાઓ,
સખ્ત થવા છતાં વિનામુખે, ગોળાકારે જાયી થાય, તેમાં થોડું પડે
હોયછે. ૬ વરાહદંટી; નામે ગાંઠોનો સોજો શખ, તેનો આકાર ડુકરની
દાઢ જેવો, તેમાં બળતર, બળવાળ, અતિ વેદના, તે ઉપરની ચામડી
પાકેછે. ૭ વલ્મીક; ગરદને, ગળે, બગલે, પગે, હાથે અને સાંધામાં, વાતાદિ
ત્રણે દાષેથી પોળાણુ, ડરકેબીલાની ગાંઠો, એક પછી એક થાય, મસ્તકે હરેક
લાગેથી જેમ દીમણા આવે, તેવા દેખાવે છતાં તેના મૂળ, હંડાણું જઈ અનેક
મુખે વહે, બળવાળ, દાહ ઈત્યાદિક ઉપદ્રવ થઈ, વિસર્પનાં જેવું પસરેછે. ૮
કચ્છપી; કફ વાયુ કોપેથી પાંચ કે છ ગાંઠો, પાસે પાસે થવા છતાં, વચ્ચે કાચ-

પાત્રી પીઠ જેવી, હંચાઈ અને સખ્ત હોયછે. ૯ તિલકાલક; વાતાદિ ત્રણે દોષેથી, કાળા તલ જેવી ફાડકીઓ થાય, તે ચામડી ખરોખર છતાં, વેદના વિનાની હોયછે. ૧૦ ગર્દભિકા; ગોળાકારે, હંચી, તાંબુસ વર્ણુ ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તે પીડાસહીત વાયુ, પિત્ત કોષે થાયછે. ૧૧ રકસા, ફાડકીઓ વહેવા છતાં, ખજવાળસહિત હોયછે. ૧૨ યવપ્રખ્યા; શરીરે (જવ) જેવી ફાડકીઓ થવા છતાં, શખ્ત અને માંસ સાથે ભળેલી, વાયુકોષથી થાય, ખીજી રીતે પણ ફાડકીઓ થાય; તેને યવ પ્રખ્યા કહેછે. ૧૩ વિદારિકા; ભાષકા-લસા નામે, કંદ મૂળ જેવી ગોળાકારે ગાંઠા ખગલમાં કે અંડસંધિમાં થાય છે. ૧૪ હંદર; ઝીણાઝીણા કાંકરા કે, રેતી હાથે પગે ધસવાથી, અથવા કાંઠાદિકા શરીરે લાગેથી, જખમ પડે, તે જગાએ ખારના ઠલીયા જેવી, મૂંઢ-વિદ્રધિની ગાંઠા થાય, તેને હંદર કે ભોંવરી કહેછે. ૧૫ મસક; વાયુ કોષથી શરીરે અડદ નામે, અનાજ જેવી ફાડકી કળાસ વર્ણુ, શખ્ત અને વેદના રહિત, રિથર માંસ થાય, તેને મસક કે મસા કહેછે. ૧૬ નીલિકા; કોષ અને અતિમેહનતે, વાયુનો કોષ થઈ, પિત્ત સાથે મળીને મુખ તરફ જઈ, એકાએક પીડારહિત મ્હોમાં, અથવા શરીરે કાળારંગે, ગોળાકારે ગોડ ઉત્પન્ન થાય; તે ચામડી ખરોખર પાતળા હોય, તેને વાંગ રોગનો ભેદ નીળિકા કહેછે. ૧૭ જળગર્દભ; શરીરે પિત્ત કોષ થઈ, તેમાંથી સોજો ઉત્પન્ન થાય, તે સર્પના દંશની રીતે આખાશરીરે, પસરે અને તેનો પાક થતો નથી, તેમાં દાહ, તાવ, તૃષ્ણા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૧૮ ઇરિવેલી; જે ફાડકીઓ મસ્તકે ગોળાકારે, અતિ વેદનાસહિત ઉત્પન્ન થાય, તેમાં વાતાદિક ત્રણે દોષના લક્ષણો હોયછે. ૧૯ જંતુમણી; શરીરે ચામડીનીરીતે થવા છતાં, કંઈક જંતુ અને પીડારહિત, ગોળાકારે કક રક્ત કોષે થાયછે; કટલાક ઋષિયોના મતે, એ ચિન્હ શરીરે લાલ લીલું જન્મની, સાથેજ હોય તેને લાખુ કહેછે. ૨૦ ગુદબંશ; જે માણસનું શરીર રૂક્ષ, નિસ્તેજ અને દુર્બળ થયું હોય, તે ઝાડાના અતિસારે કે કુથીકુથીને ઝાડો આવેથી, ઝાડાસાથે માંસ ચામડી બાહર નિકળે, તેને ગુદબંશ કે આગેરું અંગ, બાહર પડેલું કહેછે. ૨૧ અમિરોહિણી; કાખ, ખગલમાં માંસને, બાળનાર ગાંઠ થાય, તેમાં અંતર્દાહ, તાવસહિત, ધગધગતા અમિના ખળતા ઉત્પન્ન થાય, તે રોગ સન્નિપાતના ત્રણે દોષોના કોષે થાય; તેથી જં-૧૨, ૧૫ દિવસમાં રોગી મરણ પામેછે. ૨૨ સન્નિ રૂદ્ધ-ગુદ; મળમૂત્રાદિ ઝરાનો, અટકાવ થવાથી, વાયુ ગુદને આસરે જઈ, ગુદસંધીની નસોને અકડાવી, ગુદદાર ઝીણો થાય, તેથી મ્હોટા કંઠેથી ઝાડો, પિસ્ટાખ

ખહાર નિકળેછે. ૨૩ કોષ્ઠ; કફ, પિત્ત, રક્તના કોષે શરીરને, ગાંધિણી માંખીના ચટકા જેવી, તાંબુસ વર્ણુ જીણી જીણી, ફાડકીઓ અતિ ખજવાળ સહિત, ધડીકમાં ઉત્પન્ન થાય, અને ધડીકમાં તે પાછી, ન થવા જેવી પણ દેખાયછે. ૨૪ કુનખ; કષ્ઠક કારણેથી માર, કે લાગવાના કારણે, હાથપગના નખ દુષ્ઠ થઈ, રક્ષ અને કળાસ વર્ણુ ખડખડા થાયછે. ૨૫ અનુશયા; પગે અંતઃપા-કસહિત ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેને થોડા સોઝો છતાં તેના રંગ, શરીર જેવા હોય, વખતે પાકે શુકાય, તેને ખરસવું કહેછે. ૨૬ પદ્મિની કંટક; શરીરે પાંડુર વર્ણુ ગોળાકારે, ગાંઠ કે ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપર કાંટા સરખા માંસના, દાણા થવા છતાં ખજવાળ થાય, તેને ખરસવું કહેછે. ૨૭ ચિપ્પ; કફપિત્તથી નખસંબંધી, માંસમાં રોગ જઈ, દાહ કરી, આંગળાને પકવી કુટે; તેને નહ્યું, ખીલી, ચિપ્પ, અંગુળવેષ્ટ, નખોડા, નખસુઈ રોગ કહેછે. ૨૮ અળસ; સડેલો કે ખગડેલો ચિખલ, સારા પાણીને સેડવેછે, તેમાં નહાવાથી, ખુલા પગે ચાલવાથી, કે ભીના આંગળા રહેવાથી, તેના સાંધે સાંધા સડે, ખજવાળ, દાહસહિત રસી વહે, તેને ચિખલ્યા કહેછે. ૨૯ મુખદૂષિકા; જીવાન પુરવોને મુખ ઉપર, ધણુ કરીને સાંવરીના કાંટા, જેવી ફાડકીઓ કફ, વાયુ, લોહી કોષે થાય, તેને મુખદૂષિકા, ચોવનપિટિકા, ખુર્ખુલ્યા, મુર્ખે ખીલ કહેછે. ૩૦ કક્ષા; હાથના ભૂજે, પાસળે, ખાંદે, ખગલે, કળાસ વર્ણુ ફાડકી સહિત, વેદના પિત્ત કોષે થાયછે. ૩૧ વૃષણકૃચ્છ; કફકોષે અથવા જે માણસ, નાહવા પછી કપડાથી, શરીર અને વૃષણ, અંડસંધી સારી રીતે લુછતો નથી, તેથી શરીર સંબંધી મેલ, અંડસંધીએ એકઠા થાય તો, પરસેવાથી તે પિગળી, ખજવાળ આવેથી, ફાડકા ઉત્પન્ન થઈ વહેછે. ૩૨ ગંધ; પિત્તોના કોષે અગાઉ લખેલા, કક્ષાપિટિકાના લક્ષણોસહિત, પ્રથમ જીણી એક ફાડકી થઈ, તે પછી મ્હોટી ફાડકા જેવી, ચામડીસાથે મળી થાયછે. ૩૩ પાપાણુગર્દભ; કફવાયુ કોષેથી હડપચીના સાંધામાં, સોઝો ચિકાસસહિત થવા છતાં, સ્થિર મંદ વેદના થાયછે. ૩૪ રાજકા; કફ વાયુ કોષેથી શરીરે, રાઈ જેવી ફાડકીઓ થાય, તેને રાજકા, કોદ્રવ કહેછે. ૩૫ થી ૩૮ સુધી ચાર પ્રકારે, વ્યંગ અથવા વાંગ રોગ વાયુ, પિત્ત અને કફકોષે થાય; અતિ ક્રોધે, મેહેનતે, દુષ્ટકર્મે વાયુનો કોષ થઈ, પિત્તોને ભળી મુખ તરફ જઈ, અકસ્માત બીડારહિત, ચામડી ખરોખર પાળી, ચેહરા ઉપર કળાસ વર્ણુ, ગોળાકાર ગોડ, ગુમડા, ફાડકા, ઉત્પન્ન થાય, તેને વાંગ રોગ કહેછે; તે રોગ વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત ચાર પ્રકારે ભેદોમાં, વાંગનીળિકા એક જાતનો છે, પણ વાંગ રક્ષમવર્ણુ, કળાસવર્ણુ હોય, જેવાથી તેનો ભેદ સમજાય.

વિસ્ફોટક રોગ.

કટુસ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિસ્તુક્ષ્ણસારૈરજીર્ણાધ્યશનાતંતૈશ્ચ । તથર્તુદોષે-
 ણ વિપર્યયેણકુપ્યંતિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ૧ ॥ -ત્વચમાશ્રિત્યતે
 રક્તમાંસાસ્થીનિ પ્રદૂષ્ય ચ । ઘોરાન્ કુર્વંતિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ જ્વરપૂરઃ
 સરાન્ ॥ ૨ ॥

વિસ્ફોટ રોગે શરીરે ફોડકા થાય છે; તેથી ક્ષુદ્ર રોગોમાં તેનો સંગ્રહ
 ક્રીધેછે, તે આઠ પ્રકારે થાય; તે તિખાસ, ખટાસ, અતિ ગર્ભ વસ્તું, ઉબણુ,
 રક્ષ, ખરાસ, અભરાણુ કર્તા પદાર્થનું અતિશે સેવન કરેથી, રતુદોષ ઇત્યાદિકે
 વાતાદિક ત્રણે દોષનો કોપ થઈ, શરીરની ચામડીમાં રહે, અને લોહી, માંસ,
 હાડકા, એ સર્વેને ખગાડી અત્યંત, અઘોર વિસ્ફોટ રોગ, તાવસહિત ઉત્પન્ન
 કરે, તેનું મુખ્ય કારણુ રક્ત પિત્ત જેવું હોયછે; તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ તાવ આવે,
 પછી અગ્નિમાં ખળેલા જેવા, ફોડકા થોડા કે ઘણા અને કાઠને, આખા
 શરીરે ઉત્પન્ન થાયછે. ૧ વાતવિસ્ફોટ; રચામ વર્ણે ફોડકા થવા છતાં. અતિ
 વેદના મસ્તકે શૂળ, તાવસંખંધી પીડા, સાંધાને દુઃખ ઇત્યાદિક, વાયુકોપનાં
 લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્ત વિસ્ફોટ; ને ફોડકા પિત્ત લોહિત વર્ણે થઈ, પાકે અને
 વહે, તાવ, દાહ, પીડા, તૃષ્ણા ઇત્યાદિક લક્ષણો, પિત્તકોપસહિત થાય છે. ૩
 કફવિસ્ફોટ; ને ઉલટી, અરોચક રોગ, શરીરે વજન, અજવાળ, સખ્તપણું,
 પાડુર વર્ણ, અદ્ય પીડા, ફોડકા લાંબે દિવસે પાકે, ઇત્યાદિક કફકોપના લક્ષ-
 ãણો થાયછે. ૪ વાત પિત્ત વિસ્ફોટ; ને તીવ્ર વેદનાસહિત, ખેલું કોપના લક્ષ-
 ãણો થાયછે. ૫ કફપિત્ત વિસ્ફોટ; ને અજવાળ, દાહ, તાવ, ઉલટી ઇત્યાદિક
 લક્ષણોસહિત થાયછે. ૬ વાતકફ વિસ્ફોટ; અજવાળ, શરીર અકડાય અને
 અતિ, ભારસહિત ખેલું કોપના લક્ષણો થાયછે. ૭ રક્ત વિસ્ફોટ; ને લોહી
 કોપથી ફોડકા ઉત્પન્ન થાય, તે તાંબુસ વર્ણે ચણાટીના રંગે થાય, તે ઉપર
 સેંકડો સિદ્ધ ઓપડનો, ઉપાય કરવા છતાં, સાધ્ય કે સારો થતો નથી.
 ૮ સન્નિપાત વિસ્ફોટ; ના ફોડકા લોહીના રંગે, મધ્યભાગે હંડાણે, કીનારેથી
 ઉંચો ટેકરો હોય, તે શખ્ત છતાં, પાક અદ્ય હોય; દાહ, લોહીકોપ,
 તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્છા, ઉલટી, અતિ પીડા, ખડખડ, તાવ, કફ, આંખોને ઝાંખ,
 અંધારા ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત હોયછે, એની વીગતે વિસ્ફોટ રોગ આઠ
 પ્રકારે થાયછે.

મસૂરિકા રોગનું પૂર્વરૂપ.

તાસાં પૂર્વજ્વરઃ કંઠૂર્ગાત્રિભંગોઽરુચિર્મ્રમઃ । ત્વચ્ચિ શોફઃ સર્વે-
વર્ણ્યો નેત્રેરોગસ્તથૈવ ચ ॥

મસૂરિકા રોગ, માતા, ગોખર, અછપડા ઇત્યાદિક ફાડકાનો ૧૪.
પ્રકારે રોગ થાયછે; તે પ્રાણીમાત્ર અથવા ઝાડના, પાંત્રાઓને પણ એક
વખતે, કુદરતે થતો દેખાયછે.

મસૂરિકા સંપ્રાપ્તિરોગ.

કટુમ્લલવળક્ષારવિરુદ્ધાધ્યશનાશનૈઃ । દુષ્ટનિષ્પાવશાકાદિપ્રદુષ્ટ
પવનોદકૈઃ ॥ ક્રુદ્ધગ્રહેક્ષતાંઢાપિ દેહે દોષાઃ સમુદ્ધતાઃ । જનયંતિ
શરીરેઽસ્મિન્ દુષ્ટરક્તેન સંગતાઃ ॥ મસૂરાકૃતિસંસ્થાનાઃ પિટિકાઃ
સ્યુર્મસૂરિકાઃ ॥

પ્રથમ તાવ, ખજવાળ, શરીરે કુટકાટ અંખાય, અરુચી, ચકર અંખાયે,
ચામડી મુઝે, શરીરનો રંગ ખદલાય, આંખો લાલ રોગી થાય. તિખાસ,
ખટાસ, ખરાસ, વિરુદ્ધ ઇત્યાદિક પદાર્થોનું અતિ સેવન કરેથી, વાસી
ક ખગડેલું, ઝેરી ખોરાક કે અન્ય આધારથી, શનૈશ્વરાદિક કૂર ગ્રહના
કાષે કે દષ્ટિ પડેથી, દેશ પરદેશની ખરાબ હવા પાણીથી, વાતાદિક દોષનો
કાષ વધે, તે જગ્યાએ રહેવાથી, જેના શરીરનું લોહી ખગડી દુષ્ટ થયેલું,
ઇત્યાદિકારણે વાતાદિક દોષ ભળીને, મસૂર, અડદ, મગ જેવી ફાડકાઓ
ઉત્પન્ન થાય, તેને મસૂરિકા કહેછે; તેમાં તાવ, ખજવાળ, ગાત્રભંગ, અ-
છર્ણ, શરીર ભારે, અરોચક રોગ, ભ્રમતા, સોજો, શરીરનું પ્રથમ સ્વરૂપ
ખદલાય, વૈવર્ણ્ય થાય, આંખે રોગ, લોહી ચઢે, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય.
૧ વાત મસૂરિકા; ના ફાડકા શ્યામ વર્ણ, નેજાહિણ, અતિ વેદનાસહિત, સખત
લાંબા દિવસે પાકે, ઇત્યાદિક વાડકાપના લક્ષણો થાય. ૨ પિત્ત મસૂરિકા; ને
શરીર અંખાય, સાંધા અને હાડકામાં ઠણુકા, ખાંશી, કંપારો, ખોરાકની
અપ્રીતિ, તાજી જાતે ઓડ શોષ, અતિ તૃષ્ણા, તીવ્ર તાવ, અતિશે મુખ પાકે,
નેત્ર પાકે, દાહ, અછર્ણનો અરોચક રોગ, ફાડકા લોહી વર્ણ, પીળા વર્ણ,
કૃણ્ણ વર્ણ, દાહ અને વેદના સહિત, ઝડપથી પાકે, ઇત્યાદિક લક્ષણો સહિત
શરીરે ફાડકા થાયછે. ૩ કફ મસૂરિકા; ને મુખવાટે લાળ કે કફ વહે.

શરીર અકડાય, અતિ ભાર, કપાળ દુઃખે, અભ્યર્ણનો અરોચક, આંખે
 ઝાંખ અંધારાં, આળસ, નિદ્રા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, સફેદવર્ણી ફાડકા,
 ચિકણા, મ્હોટી અજવાળસહિત, મંદ વેદનાએ ધણે દિવસે પાકેછે. ૪ કંક
 પિત્ત મસૂરિકા; શરીરે રૂવાટા ખરોખર જાંચી અને ખારીક ફાડકાઓ, તાવ,
 ખાંશી, સંતાપે અરોચક રોગ સહિત થાય, તેના દેખાવ તાંબુસ વર્ણે છતાં,
 કંકપિત્તકોપના લક્ષણો સહિત થાયછે; તેને રોમાંતિકા અથવા ગોખર કહેછે.
 ૫ વાતપિત્ત મસૂરિકા; ને વાયુ અને પિત્ત કોપના લક્ષણો થાયછે. ૬ વાત-
 કંક મસૂરિકા; ને વાયુ કંકકોપના લક્ષણો હોયછે. ૭ સન્નિપાત મસૂરિકા;
 વાતાદિક ત્રણે કોપના, લક્ષણોસહિત ગુળીના રંગે, ચપટા, વિસ્તારે પોહળા,
 જડા અતિ ઘીડાસહિત ફાડકા થઈ, લાંબે દિવસે પાકે, પચે વહે, ગળાનો માર્ગ
 બંધ થાય, સંતાપે અરોચક રોગ, આંખોને ઝાંખ અંધારા, ખડખડ, હરએક
 પદાર્થ ઉપર અપ્રીતિ, સર્વે લક્ષણો થાય; તેને દુઃસાધ્ય, ચર્મપિટિકા કહેછે.
 ૮ ત્વક શબ્દે રસધાતુમાંથી, જે મસૂરિકા રોગ થાય, તે પાણીના પરપોટા
 જેવા ફાડકા થઈ, તેના સંબંધ અલ્પ હોય, અને તે કુટવાથી પાણી ઝરેછે.
 ૯ રક્તજન મસૂરિકા; તાંબુસ વર્ણે અને તાકાદે પાકે, તેની ચામડી ધણી
 પાતળી હોય, તે કુટવાથી લોહી વહી, અત્યંત દુષ્ટ ક્લેશદાયક, અસાધ્ય
 રોગ થાયછે. ૧૦ માંસજન મસૂરિકાના ફાડકા સખ્ત છતાં, ચિકણા અને
 લાંબે દિવસે પાકે, તેની ચામડી ધણી જડી હોય, ખાવાનાં હરએક પદાર્થ
 ઉપર અપ્રીતિ, ગાત્રોને શૂળ, અજવાળ, તૃષા, તાવ ઇત્યાદિક લક્ષણો થા-
 ચે. ૧૧ મેદોજન મસૂરિકા; ગોળાકાર, છતાં નર્મસે, કંઈક જાંચાઈએ
 છતાં અધોર તાવ સહિત મ્હોટા થાય, ભ્રમતા, ખાવાના હરએક પદાર્થો
 ઉપર અપ્રીતિ, સંતાપ ઉપજે, તે રોગમાં હમેશા પચેજી કરનારનો, એકાદો
 રોગ સાધ્ય થાયછે. ૧૨ અસ્તિજન મસૂરિકા; ધણી ખારીક ફાડકા છતાં,
 રોગીના શરીર જેવા રંગે, તેજહીણ થવા છતાં, ચપટા અને કંઈક જાંચા,
 જડા ફાડકા થાયછે. ૧૩ મજ્જામાંથી થતા મસૂરિકા; ત્વદ્યાદિ મર્મસ્થા-
 નનાં અભાવે ભેદ પડેથી, ઘેન, ભ્રમ, વેદના, ખાવાપીવાના, હરએક પદાર્થો
 ઉપર અપ્રીતિસહિત થાય, જલદી પ્રાણુ જાય, જેમ ભ્રમરો કુલને ફાંસે,
 તેમ મજ્જાકોપથી સર્વે હાડકાને, એ રોગ પોકળ કરેછે. ૧૪ શુક્ર ધાતુના
 કોપથી મસૂરિકા થાય; તે ફાડકા પાકેલા જેવા, ચિકણા, ચકચકતા અતિ
 વેદના, શરીર અકડાય, ખાવાપીવાના સર્વે પદાર્થો ઉપર અપ્રીતિ,
 ઘેન, ભ્રમતા, દાહ, ઉન્માદ ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત અસાધ્ય રોગ થાય.

એવી રીતે ચઉદ પ્રકારે મસૂરિકા રોગ, વિસ્ફોટ મસૂરિકા, ક્ષુદ્ર રોગ ૩૮ મળીને ૧૦ પ્રકારે ક્ષુદ્ર રોગ થાયછે.

શેડકા, ગાંઠો બળત્તરના વિસર્પ રોગ.

વિસર્પરોગો નવધા વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ।

ત્રિધા ચ દ્વંદ્વભેદેન સન્નિપાતેન સત્તમઃ ॥ ૩૩૮ ॥

અષ્ટમો વન્હિદાહેન નવમશ્રામિષ્ઠાતજઃ ।

વિસર્પ રોગ; સર્પના ઝેરની રીતે બળતર, આપા શરીરે પસરે અથવા દોડે છે, તેની ઉત્પત્તિ અતિશય ખરાસ, ખટાસ, તિખાસ, ઉબાણુ ઇત્યાદિક પદાર્થો, આધારીધારી અથવા તેનું સેવન ક્રીધારી, વાતાદિક ત્રણે દોષો અને લોહી સહવર્તમાને, ચામડી, માંસ એ સાતે ધાતુનો ક્રોધ થઈ, નવ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. ૧ વાત વિસર્પ; ને વાતજ્વર, વિષમવેગ સમાપ્રમાણે રોગના લક્ષણો, કંપારો, શરીરે સોઝો, ચામડીને શૂળા કે શસ્ત્ર, ભોકાવા જેવી વેદના, ભ્રાંતિ, રૂવાટા ઉભા થાય, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્ત વિસર્પ; ઝડપથી રોગ પસરે પિત્તજ્વરના લક્ષણો, ઉબાણુ વેગ, અતિસાર, શરીર અતિ તાંબુસ વર્ણે થઈ, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ કફવિસર્પ; ને ખજવાળ, ચિકણાસ છતાં, કફજ્વરના લક્ષણો, શરીર અંખાય અકડાય, રોગનો મંદ વેગ, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૪ વાતપિત્ત વિસર્પ; ને વાતપિત્ત જ્વરના ઉપદ્રવસંહિત છતાં, ઉલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષા, ભ્રમ, હાડકા અને સૌંધા છુટા પડવા જેવી વેદના, અશ્વર્ણ, તમ, શ્વાસ, અરોચક, એ સર્વે રોગ સંહિત ઉત્પન્ન થવાથી, પાકા ખેરના લાકડાના શખ્ત અભિમાં, શરીર બળતું હોય, તેવી બળતર થાય; શરીરની જે જગ્યાએ સર્પની રીતે એ રોગ દોડે, તે જગ્યા બળીને કાળી ઠિકરા કે કાલસા જેવી, અથવા શામળા રંગે કે તાંબુસ વર્ણે થાય, અને તે ઉપર તાકીદે બળેલા ફેડકા ભરાય, એ રોગ ઝડપથી વધીને ત્વદ્દયને આપે, બળવાન વાયુ સર્વે શરીરને પીડા કરે, રોગીની બુદ્ધિ વચ્ચે એટલા જઈ, મરણ પામેલા જેવો બેશુદ્ધ પડે, નિદ્રા ન આવે, બિછાને કે ભોયે સુએ ઇત્યાદિક, કાઈ જગ્યાએ સુખ એહન પડે નહી, શરીરના અવયવ અંખાય અકડે, પરસેવો થાય, શરીર અને મનને શ્રમ, બેશુદ્ધ થઈ પાછો જગૃત થાય, ધડિધડિયે મરણ પામેલા જેવી નિદ્રા આવે, તેને અગ્નેય વિસર્પ કહેછે.

૫ કફવાત વિસર્પ; ને વાયુ પોતાના સ્વકારણે ખગડી, કફ ખગડેલાની વૃદ્ધિ કરે, ધણા પ્રકારે તેને સર્વે અવયવોમાં, જીદો પાડી આસપાસ ખેંચી, ચામડી, નસો, સાંધા, માંસ, તત્સંબંધી જે લોહી ને ખગાડી, નહાની, મોઢી કે લાંબી, ગોળાકાર અતિ સખત, તાંબુસ વર્ણે હારદોર ગાંઠાનો માળો ઉત્પન્ન થાય, તેથી તીવ્ર વેદના, તાવ, ખાંશી, શ્વાસ, અતિસાર, મુખ-શોષ, હેડકા, ઊલટી, જમ, મૂર્છા, શરીરે અતિભાર, આળસ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય; તેને ગ્રંથિવિસર્પ કહેછે. ૬ કફપિત્ત વિસર્પ; ને જવર, ગાત્રો અંખાથ, અકડાય, નિદ્રા, આંખે અંધારાં, માથાને શૂળ, શરીરે નખખાઈ તવાય, આંખો ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયોને વજન, ખડખડ, અજીર્ણનો અરોચક રોગ, જમ, મૂર્છા, અગ્નિમાંઘ, અસ્થિભેદ, હાડકા અને સાંધામાં વેદના, તૃષા ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત, ગુદની જગાએ આમનો લેપ, તથા રસવાહી નસોને ખેંચ તાણુ, આમાશયને પકડવાથી, અતિ વેદના તે જગાએ થાય, પીળા રંગે, તાંબુસ વર્ણે, પાંડુર વર્ણે, ત્યાં ફાડકાઓ ભરાય, તે ચિકણી અને કળાસ વર્ણે, સોઝાસહિત, વજનદાર, અંદર પાકસહિત થાય, ઉજળુ છતાં પાકીને પચે કે રસી ભરાઈ, ભીંજાયલી ફાડેલી જણાય, સ્નાયુ તથા નસોસ્થાને જમાવ થઈ, શરીર અવયવના સંયોગે, કુટીને માંસ ગળવા લાગે, સરશી જેવી અલાઈ કે ફાડકા થાય; તેને કર્દમવિસર્પ કહેછે. ૭ સન્નિપાત વિસર્પ; ને વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રાપસહિત લક્ષણો થાયછે. ૮ વન્ધિદાહેન વિસર્પ; અગ્નિમાં ખળવાથી અથવા જઠરાગ્નિ, અતિશે તપી કે સંતપ્ત થઈ તેના દાહથી, લોહી ખગડીને એ રોગ થાય, તેના લક્ષણો પિત્તવિસર્પ જેવા હોય છે. ૯ અભિઘાતજ વિસર્પ; શસ્ત્રાદિકોના જખમે ધારાં પડે, તે કારણે વાયુનો ક્રાપ થઈ, લોહી સહવર્તમાને પિત્તોને ખગાડી, કુલથીના દાણા જેવી ફાડકાઓ, સોઝો, જવર, પીડા, દાહ સહિત, કાળાશવર્ણે, તાંબુસવર્ણે ફાડકાઓ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાયછે.

શિળસનો ઉદ્દર્દ અથવા શીતપિત્ત રોગ.

તથૈકઃ શ્લેષ્મપિત્તાભ્યામુદર્દઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૩૩૯॥

વાતપિત્તેન ચૈકસ્તુ શીતપિત્તામયઃ સ્મૃતઃ ।

ઉદ્દર્દ અને શીતપિત્ત એ બે રોગો; તેની ઉત્પત્તિ શીતળ વાયુના, સંસ્પર્શસંબંધથી કફ અને વાયુ ખગડી, પિત્તોને મળી અંદર ભાગોમા લોહી,

ધૃત્યાદિક સાતે ધાતુસાથે અને ખહારની ચામડીમાં પ્રવેશ કરી, શરીરે ગાં-
ધીણુ નખે માંખીના ચટકા જેવી, ઝીણી અલાઈની ફાડકાંઓ ઉત્પન્ન થાય,
તેને અજવાળ, પીડા, દાહ, અજતર એટલા ઉપદ્રવ થાય, તેમાં કફપિત્તના
કાષેથી જે અલાઈની ફાડકાંઓ થાય, તેને અતિ અજવાળ છતાં, વેદના
થોડી હોય તેને ઉર્દ રોગ કહેછે. અને જે વાતપિત્તના કાષેથી ફાડકાંઓ
થાય, તેને અજવાળ થોડી છતાં, અતિ વેદના થાય, તેને શીતપિત્ત કહેછે,
એ બે રોગમાં તાવ, ઉલટી, દાહ, ધૃત્યાદિક લક્ષણો થાયછે.

ખાટા ઓડકારનો આમ્લપિત્ત રોગ.

આમ્લપિત્તં ત્રિધા પ્રોક્તં વાતેન શ્લેષ્મણા

તથા ॥૩૪૦॥ તૃતીયં શ્લેષ્મવાતાભ્યાં

આમ્લપિત્તરોગ ત્રણ પ્રકારે થાયછે; તે રોગ વિરૂદ્ધ અન્ન એટલે
ખાધેલો ખોરાક ન પચવા છતાં ખીજો ખાધાથી, પાચન ન થાય તેવા
સખ્ત કે, વાસી, ઉતરેલો, ખગડેલો, સડેલો ખોરાક ખાધાથી, ઝેર ચઢેલો
કે ઝેરી ખોરાક ખાધાથી, વાતપિત્ત કાષકર્તા પદાર્થ, ખાધાપીધાથી ધૃત્યા
દિકનું સેવન કરેથી, વાયુ ધૃત્યાદિકને કાપ થઈ, પિત્તને ખગાડે; વર્ષાસ્તુમાં
ગરમ ઓષડો ખાધાથી, વિદાહાદિક પિત્તોનો સંચિત કે, એકઠું થાય તેને
આમ્લપિત્ત કહેછે, તેના લક્ષણોમાં ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થાય નહી,
મેહનત ક્રીધા વિના ઠાકોટો લાગે, ઉલટીના ઉપકા, અજવાળ, ખાટા ઓડ-
કાર, શરીરે વજન, હૃદય અને કંઠે અજતર, અજીર્ણનો અરોચક રોગ, પિત્ત
ખાટું થાય, તૃષ્ણા, દાહ, મૂર્છા, ક્ષિપ્ત થતાં, લીલા, પીળા, કાળા, લાલ એવા
અનેક રંગે પિત્ત દુર્ગંધિસહિત, ઉપર ચઢી મુખવાટે કે, ઝાડા પિશાખમાર્ગે
ખહાર નિકળે, કદાચિત્ મુખને પાણી છૂટે, અભિમાંઘ, રૂવાટા ઉભા થાય,
શરીર પીળા વર્ણે અને અલાઈ જેવી, ફાડકાંઓ ધૃત્યાદિક લક્ષણો થાયછે.

૧ વાતજ આમ્લપિત્ત; ખગડેલો વાયુ મળવાથી, શરીરે કંપારો, રાઈનો
લેપ કરેથી ચમચમાટ થાય, તેવી અજતર, ખડખડ, મૂર્છા, અંધારામાં પડેલા
જેવા ધભરાટ, બુદ્ધિ વિનાનો થાય. ૨ કફજ આમ્લપિત્ત; ખગડેલો કફ
મળેથી મુખે, કફમિશ્રિત થુકા આવે, શરીરે વજન, અજીર્ણનો અરોચક
રોગ, ગાત્રો શીતળ, દુર્બલપણું, મુખે ચીકાસ, અભિમાંઘ, અજવાળ, અતિ
નિદ્રા ધૃત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૩ કફવાતજ આમ્લપિત્ત; ખગડેલો કફવાયુના
કાષે ત્રણ દોષોના લક્ષણો સહિત થાયછે.

રક્તપિત્તનો વાતરક્ત રોગ.

વાતરક્ત તથા ડાહ્યા । વાતાધિક્યેન પિત્તાચ્ચ કફાદ્વોષત્રયેણ

(૧) ॥૩૪૧॥ રક્તાધિક્યેન દોષાણાં દ્વંદ્વેન ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

વાતરક્ત રોગ આઠ પ્રકારે થાયછે; તે ખરાસ, ખટાસ, તિખાસ, ચિકાસ, સિન્ધ, ગર્ભ, ઉબણ, અજીર્ણકર્તા, ગંધાયેલું, મેલું કે ખગડેલું, શુષ્ક સખ્ત ઇત્યાદિ, પદાર્થોનું અતિ સેવન કરેથી, માચ્છલાદિક, હંસ, કાગડા જેવી ચાંચ અને લાંબા પગના કારંડ પક્ષી, ચક્રવાકાદિક પક્ષીઓનું માંસ, તલ, ખોળ, મુળા, કુલથી, શિંગમાં થતાં કઠોળ કે ધાન્યો, કોપકર્તા શાક ભાજી ઇત્યાદિક, તલનો સેકેલો કુચો, સેરડીનો રસ, દહીં, કાંજી, આંમલી, વાસી ખગડેલા અનાજનો ખોરાક, છાસ, દારૂ, વિરૂદ્ધ કે કોપકર્તા પદાર્થ, દૂધ મત્સ્યાદિક ઇત્યાદિક પદાર્થો, આધાવીધાથી કે, તેનું અતિશે સેવન કરેથી, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, ધણું કરીને સકુમાર કે શ્રીમંત, જેવું નખલું શરીર હોય તેવા રોગી માણસે, ચિંતા મુશ્કેલ મિથ્યાહાર, વિહાર, રથૂળ જાડા થવાને કોપકર્તા, પદાર્થનું અતિ સેવન કરેથી, શરીરનું લોહી, વાયુ સર્વે રીતે ક્રાપાયમાન થઈ, પગે એકઠું થાય, તે પછી દુષ્ટ થયેલો વાયુ, તેને મળે તે ખળવાન હોય, માટે તેને વાતરક્ત કહેછે; તે પિત્ત અને કફને ખગાડી, લોહી સાથે મળી સર્વેને ખગાડેછે; એટલે પગને સ્પર્શ કે અડક્યાથી, અતિ દુઃખ થાય, બેહર આવે, પિત્ત અને લોહી કોપે અતિ દાહસહિત, ખળતરાથી ગર્ભ પગ થાય, તેને લાલ સોઝો સુવાળો આવે, કફ ખગડી સર્વે ધાતુ સાથે મળી, પગને રોગ એકઠો થવાથી ખજવાળ, વજન, પરસેવાસહિત, શીતળતા, કુગાસી, ત્રણે દોષોના કોપે કે સંબંધ થવાથી, ત્રણે દોષોના લક્ષણો થાય, તેનું પ્રથમ રૂપ શરીરે પરસેવો, ધણું કે મુદલ ન આવે, શરીર તવાય કે સૂકાય, રોગની જગા બેહરી થાય, ચાઠા કે જખમો પડી અતિ વેદના થાય, સાંધા છુટે, અકડે, આજસ, શરીરે ઠંઠકાણે ગાંઠા થાય, જાંગ, ગુઠણે, હાથ પગના ગોટલે, ખાંદે, હાથે, પગે, અતિ પીડા થાય, સાંધામાં, ખજવાળ, વેદના દાહ વારંવાર થાય; અને ઘડીકમાં નહીં જેવી થાય, શરીર તેજહીણ થાય, અને ગોળાકાર લાલ ચાઠાં ઉપડે, એ સર્વે લક્ષણો વાતરક્તના પૂર્વરૂપ જાણવાં. ૧ વાતાધિક્ય; ને વાયુકોપનો વધારો થવાથી, શૂળ, શરીરના સર્વે સ્વયં અખાય, અકડાય, ખંચાય, પીડા, સોઝો, તેજવિનાનું, કળાસવર્ણુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય, તેનો વધારો કે ઘટાડો ઘડીઘડીમાં થાય; આખું

શરીર અકડાય, ધણા ઠણુકા લાગે, શીતળ પદાર્થ ગમે નહી, અને તેના ઉપયોગી કીધો તો, દુઃખનો વધારો થાય, શરીરે કંપારો ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૨ પિત્તજ વાતરક્ત; ને પિત્તકાપનો વધારો થવાથી, દાહ, ભ્રમ, પર-સેવો, મૂર્છા, તૃષ્ણા, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, તે જગ્યાએ અડકવાથી અતિ વેદના અને તુડક્યા જેવી થાય, અતિ ઠણુકા નિકળે; વખતે સૂકાય, અને પાકે, અતિ તપ્ત ઉજળ રહેછે. ૩ કફજ વાતરક્ત; ને કફકાપનો વધારો થવાથી, શરીર અંખાય, અકડે, રોગની જગ્યાએ અતિભાર, બેહર તથા શીત-ળપણું, ખજવાળ, પીડા મંદ, ઇત્યાદિ લક્ષણો થાયછે. ૪ ત્રિદોષજ વાત-રક્ત; ને ત્રણે દોષોના લક્ષણોસહિત હોયછે. ૫ રક્તજ વાતરક્ત; લોહી વધારાથી સોઝો, અતિ પીડા, ચામડી લાલ થઈ હમેશા ચમચમ પળે, ખજ-વાળ છુટે, રસી ગળે, સુવાળ, સિન્ધ, રક્ષ પદાર્થોનું સેવન કરેથી, શાંતિ ન થાય. ૬ દંદજ વાતરક્ત; બેહું દોષોના લક્ષણો હોય, તેને વાતરક્ત કહેછે; વાતપિત્તજ, વાતકફજ, વાતરક્ત; ને એ ત્રણે દોષોના લક્ષણો થાયછે. ૭ પિત્તકફજ, વાતરક્તને, એ ત્રણે દોષોના લક્ષણો હોયછે. ૮ વાત કફજ; વાત રક્તને એ ત્રણેના લક્ષણો હોયછે.

વાયુનો વાત રોગ.

અશીતિર્વાતજા રોગાઃ કથ્યંતે મુનિખાષિતાઃ ॥૩૪૨॥ આક્ષેપકો હનુસ્તંભ ઊરુસ્તંભઃ શિરોગ્રહઃ । બાહ્યાયામોતરાયામઃ પાર્શ્વશૂલઃ કટિગ્રહઃ ॥ ૩૪૩ ॥ દંડપતાનકઃ खल्ली जिह्वास्तंभस्तथादितः । पक्षघातः क्रोष्टृशीर्षो मन्यास्तंभश्च पंगुता ॥ ૩૪૪ ॥ કલાયસ્વંજતા તૂળી પ્રતિતૂળી ચ સ્વંજતા । પાદહર્ષા ગૃધ્રસી ચ વિશ્વાચી ચાપબાહુ-કઃ ॥ ૩૪૫ ॥ અપતાનો વ્રણાયમો વાતકંઠોપતંત્રકઃ । અંગમેદોઽ-ગશોષશ્ચ મિણ્મિણત્વં ચ કલ્લતા ॥ ૩૪૬ ॥ પ્રત્યષ્ઠીલાષ્ઠીલિકા ચ વામનત્વં ચ કુબ્જતા । અંગપીડાંગશૂલં ચ સંકોચઃસ્તંભરૂક્ષતે ॥ ૩૪૭ ॥ અંગભંગોઽગવિઘ્નંશો વિટ્ગ્રહો બદ્ધવિટ્કૃતા । મૂક્ત્વમતિજૃંભા સ્યાદ-ત્યુદ્ધારોત્રકૂજનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥ વાતપ્રવૃત્તિઃ સ્ફુરણં શિરાણાં પૂર્ણં તથા । કંપઃ કાશ્ચ શ્યાવતા ચ પ્રલાપઃ ક્ષિપ્રમૂત્રતા ॥ ૩૪૯ ॥

નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો દુર્બલત્વં બલક્ષયઃ । અતિપ્રવૃત્તિઃ શુક્રસ્ય
 કાશ્યં નાશશ્ચ રેતસઃ ॥ ૩૬૦ ॥ અનવસ્થિતચિત્તત્વં કાઠિન્યં વિર-
 સપ્તિતા । કષાયવક્ત્રતા ધ્માનં પ્રત્યાધ્માનં ચ શીતતા ॥ ૩૬૧ ॥
 રોમહર્ષશ્ચ ભીરુત્વં તોદઃ કંઙૂ રસાજ્ઞતા । શબ્દાજ્ઞતા પ્રસુપ્તિશ્ચ ગંધા-
 જ્ઞત્વં દશઃ ક્ષયઃ ॥ ૩૬૨ ॥

વાયુકોપના રોગ, ૮૦ પ્રકારે ઋષિઓએ કહેલા છે; તેના નામો અને
 લક્ષણો. ૧ આસેપ વાયુનો; ઈપ થઈને સર્વે નસો મધ્યે ભરાઈ, હાથી ઉપર
 બેઠાથી માણસનું, શરીર જેમ ડોલેછે, તે પ્રમાણે વારંવાર ડોલાં આવેછે.
 ૨ હુસ્તંભ; વાયુનો કોપ થઈ, જડખાનો નિચલો ભાગ, દાઢી કે હુન્વડી
 એકાએક અકડાય, જખડાય, વાંકુથાય, તેવી રીતે લાંબા દિવસ સુધી વાંકુ
 મુખ રહેછે. ૩ ઉસ્તંભ; વાયુ, કફ અને મેદને મળી, જંગમાં ભરાઈ ભારી
 થાય, અકડાવે, તેથી જંગ અચેતન થઈ, ચાલવાની સામર્થ્ય ન રહે ઇત્યાદિ-
 ક લક્ષણો થાય. ૪ શિરોગ્રહ; વાયુ લોહી સાથે મળીને, મસ્તકને (તર) કરનાર,
 નસોમાં ફરતાં લોહીને તેજાવેછું કરી, અતિ વેદના કરે; તે અસાધ્ય રોગ છે.
 ૫ ખાહ્યાયામ; વાંસા તરફથી માણસને, તીરના કાંમઠાની રીતે વાંકો કરેછે.
 ૬ અભ્યંતરાયામ; છાતી તરફથી કાંમઠાની રીતે, માણસને વાયુકોપે વાંકો ક-
 રેછે. ૭ પાર્શ્વશૂળ; કાઠામાંના વાયુકોપ થઈ, પાંસળામાં અતિ શૂળ થાયછે.
 ૮ કટિગ્રહ; કંપર વાયુકોપે અકડેછે. ૯ દંડાપતાનક; શરીરના ગાત્રોને દંડકા
 જેવો વાયુ જખડેછે. ૧૦ ખમ્પી; પગમાં, પોટલીમાં, ગુઢણમાં, જંગમાં,
 હાથમાં, એક પછી એકમાં વાયુ ભરાઈ, શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે. ૧૧ જીહ્વા-
 સ્તંભ; શબ્દવાહી નસોમાં વાયુ ભરાઈ, જીભને અકડાવે, તેથી અન્ન પાણી
 મોહોટા કટેથી, ગળામાં ઉતરે અને બોલાવું નથી. ૧૨ અદિત; ઉંચે ટંગા-
 ચલા પદાર્થોને, હાથેથી તોડી લેવા જે માણસ, કુદકા મારે અથવા અતિ
 સખ્ત પદાર્થ ખાય, ધણું હસવાથી, શરીરે અતિભાર ઉપાડે, ગરદન, શરીર
 વાંકું ચુકું કે, જંચું નીચું જંધમાં રાખે, ઇત્યાદિ કારણે વાયુનો કોપ થઈ, મસ્તક,
 નાક, આંઠ, ગાલ, કપાળ, આંખોના સાંધામાં વાયુ પ્રવેશ કરી, અર્ધું મ્હો
 કે ચેહેરો, ગરદન વાંકી થાય, મસ્તકે કંપારો, મુખેથી શબ્દ અટકે, આંખ
 અને ભવા વાંકાં થાયછે. ૧૩ પક્ષધાત; અર્ધા શરીરમાં વાયુ પ્રવેશ કરી,
 નસો, રનાયું શોષણ કરી સાંધાના બંધનો, ઢીલા થતાજ અર્ધે શરીર, ચેત-

નારહિત થાયછે. ૧૪ કોણુશીર્ષ; રક્તાશ્રિત વાયુ થઈ ગુઢગ્રામાં ભરાઈ, સોઝો, કાલાહાની માથા જેવો આવે, તેથી ગુઢગ્ર મ્હોટા થાય, તેને ગુઢધી કહેછે, તેમાં અતિ વેદના થાયછે. ૧૫ મન્યારતંભ, વાયુ ક્ષાશ્રિત થઈ, ગરદન અક-
ડાવેથી ફેરવી શકાતી નથી. ૧૬ પંગુ; કંપર અને જંગોતી, મ્હોટી મ્હોટી નસોમાં વાયુ પ્રવેશ કરી, માણસોને બેહુ પગે લુલો કરેછે, તેને પંગુ કે પાંગળો કહેછે. ૧૭ કળાયખંજ; વાયુકોપે આંતરી વખતે, માણસનું શરીર અને પગ ધુલે, કંપારો થાય, ખંજરીટ પક્ષી જેવા વાંકા ચુકાં પગલાં પડેછે. ૧૮ તૂણી; ઝાડાના પક્વાશય અને મૂત્રાશયમાં, વાયુકોપેથી તનખ ઉત્પન્ન થઈ, ગુદ અને ઉપરથમાં ઠણુકા થાયછે. ૧૯ પ્રતિતૂણી; વાયુકોપે ગુદ અને લિંગ-
સ્થાને તનખ ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય, અને મૂત્રાશયમાં ઠણુકા થાયછે. ૨૦ ખંજ; પંગુ વાયુના લક્ષણોસહિત થવા છતાં, એક પગે લુલો થાય, તેને ખંજ કે લંગડો કહેછે. ૨૧ પાદલ્પ; ક્ષાશ્રિત વાયુ થઈ, પગને કીડીયો ચાલવા જેવી ઝણઝણી આવેછે. ૨૨ ગૃધ્રસી; માણસના વાંસા કે પીઠમાં, કંપરમાં, જંગોમાં, ગુઢગ્રામાં, પગે અને પોટલીઓમાં, અથવા સર્વે સ્થાને એક પછી એક વાયુપ્રવેશ કરી, હીયાંથી ત્યાં વારંવાર થોડો થોડો ફરતાં ફરતાં, તે જગ્યા અક-
ડાવે અને શૂળસહિત કલેશ ઉપજાવેછે. ૨૩ વિધ્વાયો; હાથના તળિયા અને આંગળા ઉપરની, મ્હોટી મ્હોટી નસોમાં વાયુ પ્રવેશ કરી, આખા હાથની નસોમાં ભરાઈ, હાથનું ચળણવલણ અને કર્મોનો ક્ષય, લુલો કરે અથવા અકડાવે છે. ૨૪ અપખાલુક; હાથમાં વાયુ કોપ થઈ, ખાલુસંખંધી નસોનું આકર્ષણ કરીને, હાથ કે ખાલુ અકડે જખડે છે. ૨૫ અપતાનક; ત્દદ્યમાં વાયુ કોપજઈ, દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ કરી જ્ઞાન કે બુદ્ધિનો નાશ કરે, અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ કે અમતકારીક શબ્દ નિકળે, તે વાયુ ત્દદ્યમાંથી પાછો બહાર, નિકળવાથી માણસ શુદ્ધિમાં આવે, અને ફરી ત્દદ્યમાં ભરાવાથી, રોગી પાછો ભ્રમીશ કે બેશુદ્ધ થાયછે. ૨૬ વ્રણાયમ; અભિઘાત નિમિત્તે અથવા માર કે, જખમોથી ધારામાં વાયુકોપ ઉત્પન્ન થઈ પીડા કરેછે. ૨૭ વાતકંટક; માણસોએ ચાલતા વાંકા, જિયો કે નીચો પગ મુકવાથી, ગોટલામાં કે, થાક લાગેથી પગનાં ગુઢ-
ગ્રામાં, વાયુ કોપભરાઈ પીડા થાય તેને ખુડવાત કહેછે. ૨૮ અપતંત્રક; વાયુનો કોપ ઉપર ચઢી, ત્દદ્યે, મસ્તકે શંખધા જેવી વેદના, અને ગાત્રોને અતિ પીડા થઈ, કાંમઠી જેવું શરીર વાંકું કરે, તેથી દૃષ્ટિસ્તબ્ધ થાય, અકડાય, ભ્રમંતા, કપોત પક્ષી જેવા શબ્દો બોલેછે. ૨૯ અંગભેદ; આખા શરીરે વાયુકોપ પીડા કરેછે. ૩૦ અંગશોષ; નામિ વાયુકોપ આખા શરીરના સર્વે

ભાગનું શોષણ કરે છે. ૩૧ મિણમિણત્વ; વાયુકોપેથી શબ્દ, નાકમાંથી માણસ બોલે, તેને ગુણિ કહે છે. ૩૨ ક્ષતા; વાયુકોપે માણસ કંઠમાંથી, દુટતો શબ્દ બોલે તેને બોખડો કહે છે. ૩૩ અશ્લિકા; વાયુકોપેથી નાભિ નીચે, પથ્થર જેવી ગાંઠ થવા છતાં, જ્યોત્તી ગોળાકારે થઈ રહે, અને વધે કે સ્થિર, સખ્ત, વજનદાર, લાંબી, વાંકી ચુકી, ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય, તેને વેદના મંદ હોય, અને મળમૂત્રનો અટકાવ વાયુ કરે છે. ૩૪ પ્રત્યક્ષીલા; ની ગાંઠને અતિશે વેદના, મળમૂત્રનો અટકાવ થઈ, અશ્લીલિકાની ઉપલી ગાંઠના જેવા સર્વે લક્ષણો થાય છે. ૩૫ વામનત્વ; નામે વાયુ દુષ્ટ થઈ, ગર્ભસ્થાને ભરાઈ ગર્ભને વિકાર કરે, તેથી બાળક ઠીંગણા નહાનો કે ઝીણા, કમજોર ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬ કુબ્જત્વ; વાયુનો કોપ નસોમાં ભરાઈ, સર્વે ધાતુને દુષ્ટ કરી, વાંસો અને છાતીનો ભાગ, દખાવી ખુદ કાઢે છે. ૩૭ અંગમીડા; આખા શરીરે વાયુકોપેથી પીડા થાય છે. ૩૮ અંગશૂળ; વાયુકોપેથી આખા શરીરે શૂળા ભાકાય છે. ૩૯ સંકોચ; આખા શરીરને સંકોચવા, સર્વે નસોને વાયુકોપ અકડાવે છે. ૪૦ સ્તંભ; વાયુકોપેથી શરીર જખડાય છે. ૪૧ રક્ત; વાયુકોપેથી શરીર નિસ્તેજ થાય છે. ૪૨ અંગભંગ; વાયુકોપેથી આખા શરીરે ઠાણકા લાગે છે. ૪૩ અંગવિભ્રંશ; શરીરનો એકાદો ભાગ કે, અવયવ લાકડા જેવો સખ્ત, ચેતનારહિત વાયુકોપે થાય છે. ૪૪ વિટ્ત્રહ; વાયુકોપેથી ઝાડો પિશાબાદિ મળ, અટકે સાફ ન થાય. ૪૫ પદ્ધવિરૂકતા; પક્વાશયમાં વાયુનો કોપ થઈ, ઝાડા પિશાબાદિ મળ સખ્ત કે કાંકરા બંધાય છે. ૪૬ મુકત્વ; વાયુકોપે કંઠમાંથી હરેક શબ્દ કે વર્ણ મૂઢલ નિકળતો નથી, તેને મુકો કહે છે. ૪૭ અતિ જૃભા; વાયુ દુષ્ટ થઈ અતિશે બગાસાં આવે છે. ૪૮ પ્રત્યુદ્ગાર; આમાશયમાં વાયુનો કોપ થઈ, અતિશે ઓડકાર આવે છે. ૪૯ અંતરકૂજન; પક્વાશયમાં વાયુકોપ થઈ, આંતરડામાં ભરાઈ કુરકુર શબ્દ થાય છે. ૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ; ગુદ-માર્ગેથી વાયુ સરે કે અતિ પાદ આવે છે. ૫૧ સ્ફુરણ; શરીરાવયવમાં વાયુકોપ થઈ, પોતપોતાની તરફ ખેંચે કે ધૂળવે છે. ૫૨ શિગપૂરણ; નસોમાં વાયુકોપ ભરાઈ પૂગવે છે. ૫૩ કંપવાયુ; આખાં શરીરને વાયુ કંપાવે કે ધૂળવે છે. ૫૪ કાર્શ્ય; આખું શરીર વાયુકોપે તવાય કે ગળાય છે. ૫૫ સ્થામતા; શરીર કલાસ રંગે વાયુકોપેથી થાય છે. ૫૬ પ્રલાપ; સંબંધ વિનાનું ભાષણ, વાયુકોપેથી માણસ કરે છે. ૫૭ ક્ષિપ્રમૂત્રતા; માણસને પિશાબ કરતાં, ઘણી વિલંબ વાયુકોપેથી લાગે છે. ૫૮ નિદ્રાનાશ; વાયુકોપેથી જાગ આવતી નથી. ૫૯ સ્વેદનાશ; શરીરે પરસેવો વાયુકોપેથી આવતો નથી. ૬૦ દુર્બળત્વ; વાયુકોપેથી

માણસ દુર્બળ થાયછે. ૬૧ ખળક્ષય; વાયુકોષેથી માણસ શક્તિહીણ અતિશય થાયછે. ૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ; વાયુકોષેથી શુક્ર ધાતુગત, પાતળી થઈ વારંવાર, ધાતુને ઝરવાવેછે. ૬૩ શુક્રકાર્શ્ય; શુક્ર ધાતુને વાયુકોષ થોડી થોડી ક્ષીણ કરેછે. ૬૪ શુક્રનાશ; શુક્ર ધાતુને વાયુકોષેથી, અતિક્ષીણ કરેછે. ૬૫ અન-વસ્થિતચિત્તત્વ; વાયુકોષેથી ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. ૬૬ કાઠિન્ય; વાયુકોષેથી શરીર સખ્ત રહેછે. ૬૭ વિરસારયતા; મુખને સ્વાદ વાયુકોષેથી જતો રહેછે. ૬૮ કષાયવક્ત્રતા; મુખને તૂરાસ વાયુકોષેથી આવેછે. ૬૯ આદ્માન; પક્વાશયમાં વાયુકોષ થઈ, પેટને ધમણની રીતે ડુગવે, તેમાં ગુડગુડ શબ્દ-સહિત, પીડા થાયછે. ૭૦ પ્રત્યાદ્માન; આશયમાં ઉપલો વાયુકોષ થઈ, કફને મળી પેટ ડુગવી વેદના કરેછે, તેને વાયગોળો કહેછે. ૭૧ શીતતા; વાયુકોષથી શરીર શીતળ થાયછે. ૭૨ રોમહર્ષણ; આમડીમાં વાયુ ભરાઈ, શરીરના રેંવાટાં ઉભાં કરેછે. ૭૩ ભીરૂત્વ; વાયુકોષથી ભય કે ખીણીક ઉત્પન્ન થાયછે. ૭૪ તોદ; વાયુકોષથી સોયના ટોચા, ભોકાવા જેવી વેદના થાયછે. ૭૫ કંડુ; વાયુકોષથી શરીરે અતિ, ખજવાળ ઉત્પન્ન થાયછે. ૭૬ રસાસતા; વાયુકોષેથી મધુરાદિક પદાર્થો, ખાધા પીધા છતાં તેનો સ્વાદ સમજાતો નથી. ૭૭ શબ્દાસતા; વાયુકોષેથી કાને શબ્દ સંભળાતો નથી, તેને બેહરો કહેછે. ૭૮ પ્રસુપ્તિ; આમડીને બેહર વાયુકોષે થાય, તેને સ્પર્શ કરેથી સમજાતું નથી. ૭૯ ગંધાસત્વ; વાયુકોષેથી સુગંધી કે દુર્ગંધી સમજાતી નથી. ૮૦ દર્શાક્ષય; વાયુના કોષે દષ્ટિનાશ એટલે આંખે ન દેખે. એવી રીતે ૮૦ પ્રકારે વાયુના કોષે રોગો ઉત્પન્ન થાયછે.

પિત્ત કોષે થતા રોગો.

અથ પિત્તભવા રોગાશ્રત્વારિંશદિહોદિતાઃ । ધૂમોદ્વારો વિદાહઃ
 સ્યાદુષ્ણાંગત્વં મતિભ્રમઃ ॥ ૩૫૩ ॥ કાંતિહાનિઃકંઠશોષો મુખશોષો-
 ડલ્પશુક્રતા । તિલાસ્યતામ્લવક્ત્રત્વં સ્વેદસ્ત્રાવોંગપાકતા ॥ ૩૫૪ ॥
 ક્રૂમો હરિતવર્ણત્વમતૃપ્તિઃ પીતકાયતા । રક્તાસ્ત્રાવોંગદરણં લોહગંધા-
 સ્યતા તથા ॥ ૩૫૫ ॥ દૌર્ગંધ્યં પીતમૂત્રત્વમરતિઃ પીતવિટ્કતા ।
 પીતાવલોકનં પીતનેત્રતા પીતદંતતા ॥ ૩૫૬ ॥ શીતેચ્છા પીતન-
 સ્વતાં તેજોદ્વેષોલ્પનિદ્રતા । કોષશ્ચ ગાત્રસાદશ્ચ ભિન્નવિટ્કત્વમં-

ધતા ॥ ૩૫૭ ॥ ઉષ્ણોચ્છ્વાસત્વમુષ્ણત્વં મૂત્રસ્ય ચ મલસ્ય ચ ।
તમસો દર્શનં પીતમંડલાનાં ચ દર્શનં ॥ ૩૫૮ ॥ નિઃસરત્વં ચ પિ-
ત્તસ્ત્યૃચત્વારિંશદ્રુજઃ સ્મૃતાઃ ।

પિત્તકોષે ૪૦ પ્રકારે રોગ થાયછે. તેમાં ૧ ધૂમોદ્ધૂગાર; ધુમાડા જેવો ઝાડકાર પિત્તકોષેથી આવેછે. ૨ વિદાહ; શરીરે અતિ દાહ પિત્તકોષેથી થાયછે. ૩ ઉબ્બાંગત્વ; શરીર ગરમ કે ઉબ્બ પિત્તકોષેથી રહેછે. ૪ મતિભ્રમ; કુંભારના ચાક કે પૈડાં ઉપર, માણસ બેઠાથી ભ્રમણ થાય, તેવી રીતે પિત્તથી થાયછે. ૫ કાંતિહાનિ; શરીરની કાંતીનો નાશ પિત્તકોષે થાયછે. ૬ કંકશોષ; ગળે પાણી ધ્યાદિકનો શોષ પિત્તકોષેથી પડેછે. ૭ મુખશોષ; મુખનું તેજ-હિણુ થઈ પિત્તકોષે શોષાયછે. ૮ અલ્પશુક્રતા; પિત્તકોષે ધાતુ ઉકળી ક્ષીણ થાયછે. ૯ તિક્તાસ્યતા; પિત્તકોષે મુખે કડવાસ આવેછે. ૧૦ આમ્લવક્ત્વ; મુખે ખટાસ પિત્તકોષે થાયછે. ૧૧ રવેદસ્ત્રાવ; શરીરે પરસેવો પિત્તકોષે નિકળે છે. ૧૨ અંગપાકતા; પાચક પિત્તકોષે શરીર પાકે છે. ૧૩ ક્લમ; પિત્તકોષે શરીરે ઝાની, શક્તિહીણ થાયછે. ૧૪ હરિતવર્ણત્વ શરીરનો રંગ પિત્તકોષે લીલો થાયછે. ૧૫ અતૃપ્તિ; હરએક માણસ વારંવાર ખોરાક ખાવા પીવા છતાં તૃપ્તિ ન થાય. ૧૬ પીતકાયતા; શરીરનો રંગ પીળો હલદ જેવો પિત્તકોષે થાયછે. ૧૭ રક્તસ્ત્રાવ; મુખમાર્ગે લોહી પિત્તકોષે પડેછે. ૧૮ અંગદરણુ; શરીરની આમડી પિત્તકોષે ફાટેછે. ૧૯ લોહગંધાસ્યતા; લોખંડને ભઠ્ઠીમાં તપાવવા, જેવી માણસના મુખમાંથી ગંધ નિકળેછે. ૨૦ દૌર્ગંધ્ય; શરીરના ગાત્રોને દુર્ગંધી પિત્તકોષે નિકળેછે. ૨૧ પીતમૂત્રત્વ; માણસના પિશાબ પીળા રંગે થાયછે. ૨૨ અરતિ; પિત્તકોષે હરએક પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી. ૨૩ પિત્તવિદ્રક્તા; માણસનો ઝાડો પિત્તકોષે પીળા રંગે થાયછે. ૨૪ પિત્તાવલોકન; સર્વે વસ્તુ પીળા રંગે પિત્તકોષે દેખાયછે. ૨૫ પિત્તનેત્રતા; પિત્તકોષે આંખો પીળા રંગે થાય, તેને કમળો કહેછે. ૨૬ પિત્તદંતતા; દાંત પીળા રંગે પિત્તકોષે થાયછે. ૨૭ શીતેચ્છા; શીતળ પદાર્થ ઉપર પિત્તકોષે ઇચ્છા થાયછે. ૨૮ પિત્તનપ્પતા; પિત્તકોષે નખો પીળા રંગે થાયછે. ૨૯ તેજોદ્વેષ; અગ્નિ કે દીપક સામું પિત્તકોષે જોવાતું નથી. ૩૦ અલ્પનિદ્રતા; પિત્તકોષે નિદ્રા થોડી આવેછે. ૩૧ કોષ; પિત્તકોષે ક્રોધ કે ગુસ્સો આવેછે. ૩૨ ગાત્રસાદર; શરીરના ગાત્રોને વેદના પિત્તકોષે થાયછે. ૩૩ ભિન્નવિદ્રક્ત્વ; ઝાડો પાતળો પિત્તકોષે થાયછે. ૩૪ અં-

ધતા; દૃષ્ટીનો નાશ કે આંધળો પિત્તકોષે થાયછે. ૩૫ ઉબ્જોચ્છ્વાસત્વ; આસોચ્છ્વાસ પિત્તકોષે, ગર્ભાગર્ભ નિકળે છે. ૩૬ ઉબ્જમૂત્રત્વ; પિશાબ ગર્ભાગર્ભ પિત્તકોષે આવે છે. ૩૭ ઉબ્જમળત્વ; પિત્તકોષે ઝાડો ગર્ભાગર્ભ નિકળેછે. ૩૮ તમોદર્શન; પિત્તકોષે આંખે અંધારા આવે છે. ૩૯ પિત્ત-મંડળદર્શન; શુરીરે પીળા રંગે, ગોળાકાર ગડગુમડા, કે દરાઝ પિત્તકોષે થાયછે. ૪૦ નિઃસરત્વ, મુખે અથવા ઝાડામાર્ગેથી ખગડેલું ખાટું પિત્ત પડેછે.

કફ કોષે થતા રોગ.

કફસ્ય વિંશતિઃ પ્રોક્તા રોગાસ્તંદ્રાતિનિદ્રતા ॥૩૫૯॥ ગૌરવંમુલ્લ માધુર્યં મુખલેપઃ પ્રસેકતા । શ્વેતાવલોકનં શ્વેતવિટ્કત્વં શ્વેતમૂત્રતા ॥૩૬૦॥ શ્વેતાંગવર્ણતા શૈથ્યમુષ્ણેચ્છા તિક્તકામિતા । મલાધિક્યં ચ શુક્રસ્ય બાહુલ્યં बहुमूत्रता ॥ ૩૬૧ ॥ આલસ્યં મંદબુદ્ધિત્વં તૃપ્તિર્ધર્વ રવાક્યતા । અચૈતન્યં ચ ગદિતા વિંશતિઃ શ્લેષ્મજા ગદાઃ ॥ ૩૬૨ ॥

કફ કોષે વીસ પ્રકારે રોગ થાયછે. તેમાં ૧ તંદ્રાકફ; આંખે અંધારા આવેછે. ૨ અતિનિદ્રતા; કફથી અતિશય ઊંઘ આવેછે. ૩ ગૌરવ શરીર ભારી થાયછે. ૪ મુખમાધુર્ય; મુખને મિઠાસ થાયછે. ૫ મુખલેપ; મુખ ચીકણું થાયછે. ૬ પ્રસેક; મુખેથી લાળ ગળેછે. ૭ શ્વેતાવલોકન; સર્વે પદાર્થો સફેદ રંગે દેખાય છે. ૮ શ્વેતવિટ્કત્વ; ઝાડાદિક મળ સફેદ રંગે થાયછે. ૯ શ્વેતમૂત્રતા; પિશાબ સફેદ રંગે થાયછે. ૧૦ શ્વેતાંગવર્ણતા; શરીરનો રંગ સફેદ થાયછે. ૧૧ ઉબ્જોચ્છ્વા; ઉબ્જ, ગર્ભ તિબ્બા પદાર્થો ઉપર ધ્રુચ્છા થાયછે. ૧૨ તિક્તકામિકા; કડવી વસ્તુ ઉપર ધ્રુચ્છા થાયછે. ૧૩ મળાધિક્ય; ઝાડામાં કફ અતિશે પડે છે. ૧૪ શુક્રબાહુલ્ય; શુક્ર ધાતુનો અતિશે સંચય થાયછે. ૧૫ બહુમૂત્રતા; પિશાબ ઘણો આવે છે. ૧૬ આલસ્ય; અતિ આળસ આવેછે. ૧૭ મંદબુદ્ધિત્વ; બુદ્ધિ મંદ થાયછે. ૧૮ તૃપ્તિ; માણસ થોડું ખાધાપીધા છતાં તૃપ્ત રહેછે. ૧૯ ધરધરવાક્યતા; માણસનો શબ્દ ખોખરો નિકળે. તેમાં ધરધર આવાજ થાયછે. ૨૦ અ-ચૈતન્ય; ચૈતન્યવિનાનું માણસ બેશુદ્ધ થાયછે.

લોહી કોષનો રક્તવિકાર.

રક્તસ્ય ચ દશ પ્રોક્તા વ્યાધયસ્તસ્ય ગૌરવમ્ । રક્તમંડલતા ર-

ક્તનેત્રત્વં રક્તમૂત્રતા ॥ ૩૬૩ ॥ રક્તષ્ટીવનતા રક્તપિટિકાનાં ચ દર્શનમ્ । ઉષ્ણં ચ પૂતિગંધત્વં પીઢાપાકશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

૧ લોહી સંબંધી કોષે દશ પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ ગૌરવરક્ત; લોહી કોષેથી શરીર ભારી થાય છે. ૨ રક્તમંડલતા; શરીરે લાલરંગે ગોળાકાર દરાઝ કે ગડગુમડા લોહી કોષે થાય છે. ૩ રક્તનેત્રત્વ; આંખો લાલરંગે થાય છે. ૪ રક્તમૂત્રતા; લોહી રંગે પિશાબ થાય છે. ૫ રક્તષ્ટીવનતા; મુખવાટે લોહી પડે છે. ૬ રક્તપિટિકાદર્શન; શરીરે લોહીરંગે ફાડકાઓ થાય છે. ૭ ઉષ્ણ; શરીરે ઉષ્ણતા, ગર્ભાગર્ભ બળતા ઉઠે છે. ૮ પૂતિગંધત્વ; શરીરે દુર્ગંધી આવે છે. ૯ પીડા; શરીરે વેદના થાય છે. ૧૦ પાક; મુખેકાંઠા નીચી ફાડકાઓ થઈ પાકે છે.

મુખ, હોઠને થતો મુખરોગાંતર્ગત ઓઠરોગ.

ચતુઃસપ્તતિ સંખ્યાતા મુખરોગાસ્તથોદિતાઃ । તેષ્વોષ્ઠરોગા ગણિતા
एकादश मितानि बुधैः ॥ ૩૬૫ ॥ વાતપિત્તકફૈસ્ત્રેધા ત્રિદોષૈરમૃજા
तथा । क्षतं मांसार्चुदं चैव खंडौष्ठश्च जलार्चुदं ॥ ૩૬૬ ॥ મેદોર્ચુદં
चार्चुदं च रोगा एकादशौष्ठजाः ।

મુખ અને હોઠ ૭૪ પ્રકારે રોગ થાય છે; તેમાં ઓઠરોગ ૧૧, દંત-રોગ ૧૦, દંતમૂળરોગ ૧૩, નિબ્હારોગ ૬, તાણુ રોગ ૮, કંઠરોગ ૧૮, મુખ-મધ્યેના રોગ ૮, તેના લક્ષણો.

૧ ઓઠરોગ; વાયુ કોષેથી હોઠ સખત, કળાસવર્ણુ વેદના અને ગાંઠાસહિત જકડાય, તે જગક ચિરાઈ ઉપરની ચામડી ફાટે છે. ૨ પિત્તજ ઓઠરોગ, પિત્તકોષેથી પીળારંગે હોઠ થઈ, આસેપાસે ફાડકાઓ, દાહ વેદનાસહિત પાકે છે. ૩ કફજ ઓઠરોગ; કફકોષે સફેદવર્ણુ, અદ્ય વેદનાસહિત ફાડકાઓ શિતળ, વજનદાર, ચિકાસ ભરેલી ઓઠને થાય છે. ૪ સન્નિપાતજ; ત્રણે દોષોના સંબંધથી કોઈ વખતે ઓઠ કૂળો, પીળો, સફેદ અનેક રંગો બદલાય તથા અનેક વેદનાસહિત ફાડકાઓ થાય છે. ૫ રક્તજ; લોહી કોષે ઓઠનું માંસ બગડી, ગાંઠા, વેદનાસહિત માંસના ગોળા, ભારે વજન થાય, બળુગીના ફળ કે લોહીના રંગે રૂપે મોટી ફાડકાઓ થાય, તેમાંથી અતિ લાલરંગે લોહી વહે, મુખની

ખેલું ખાળુના ખુણા સડીને, તેમાંથી કૃમિ નામે જીવડા ઉત્પન્ન થાયછે. ૬ ક્ષતજ; ઓઠને લાગવાથી કે જખમ થવાથી ફાટે, અને ચીર પડે, માંસની ગાંઠો બંધાય. ખજવાળ થાયછે. ૭ માંસાર્થુદ; ઓઠનું માંસ ખગડી, પિંડી જેવો જાયો ટેકરો ધણો વજનદાર થાયછે. ૮ ખંડૌજ; ઓઠને એકજ ચીર પડી, તેમાંથી રુશી કે લોહી વહેછે. ૯ જલાર્થુદ; માંસની પિંડી જેવો જાયો અને મ્હોટો ઓઠ થઈ, તેમાંથી રુશી કે પાણી વહેછે. ૧૦ મેદાર્થુદ; મેદ દુષ્ટ થવાથી ઓઠ મ્હોટો થઈ, તેમાં વિંધ કે નાસૂર ન પડી, તેમાંથી ધી અથવા કાંજ જેવી, પાંડુરવર્ણ, દુર્ગંધીસહિત અથવા નિર્મળ સ્ફટિક જેવી સફેદ રુશી વહેછે. ૧૧ થી ૧૮ અર્થુદ; વ્રાતાદિક ત્રણ દોષોના કાષેથી, ઓઠ પ્રકારે ઓઠરથાને અતિ દુઃખદાયક, જાચી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાયછે.

દાંતનો થતો દંતરોગ.

દંતરોગા દશ રૂપાતા દલનઃ કૃમિદંતકઃ ॥ ૩૬૭ ॥ દંતહર્ષઃ
કરાલશ્ચ દંતચાલશ્ચ શર્કરા । અધિદંતઃ શ્યાવદંતો દંતભેદઃ કપા
લિકા ॥ ૩૬૮ ॥

દાંતોને ૧૦ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ દલન; દાંતોને વાયુ કોપેથી કુવાડો મારવા જેવી વેદના થાયછે. ૨ કૃમિદંતક; દાંતોના મુળનું લોહી, ખગડવાથી જીવાત ઉત્પન્ન થઈ, કળાસ વર્ણે વિંધો પડી રહી વહે, વિનાકારણે દાંતને વેદના થાયછે. ૩ દંતહર્ષ; જે માણસના દાંતોને શીતળ, રક્ષ, અથવા ખટાસના પદાર્થો, અને ખજવાન વાયુ, ઇત્યાદિકનો સ્પર્શ કે અડકવાથી, સેહેવાતું નથી અતિ વેદના થાયછે. ૪ કરાળ; વાયુ કોપેથી આસ્તે આસ્તે દાંતો વાંકા ચુકા ઉત્પન્ન થાયછે. ૫ દંતચાલક; વાયુ પોતાના ગુણેથી દાઢી કે, હનુવટીના સાંધામાં ભરાઈ અકડાવે, દાંતોને હલાવે, તેને દંત ચાલક કહેછે; તે મુખ, નેત્ર, નાક એ સર્વેને પીડા કરે, તે અર્ધિતવાયુ જેવો જાણવો, તેને ગ્રંથોમાં હનુમોક્ષવાયુ ખજવાન કહેછે, ૬ શર્કરા; કફ અને વાયુ કોપેથી દાંતને મળ બંધાઈ તેનું શોષણ કરે, તે મળનો સ્પર્શ થયેલો રેતી જેવો, ખડખડો મુખમાં લાગેછે. ૭ અધિદંત; વાયુના કોપે સર્વે દાંતોમાંથી એકાદો ખીજ દાંતને વધારે તેથી અતિ વેદના થાય, તે પછી પુરો દાંત વધેથી વેદના પણ શાંત થાયછે; તેને ગ્રંથોમાં ખજવર્ધન કહેછે. ૮ શ્યાવદંત; ખગડેલા લોહી-સહિત જે પિત્ત, તેના કોપેથી દાંત કળાસવર્ણે અથવા ગુળીના રંગે થાયછે.

૯ દંતભેદ; કફ વાયુના કોષે ન્હાની ઊંમરમાં, દાંતને વેદના સહિત હલાવી હલાવી પાડે છે, તેથી માંસુસોના ગાલોમાં, ગોળાકાર ચક્ર જેવા ખાડા પડે, તેને દંતભ્રંજન કહે છે. ૧૦ કાપાલિકા; કફ વાયુના કોષેથી દાંતોને, મેલના પોપડા બંધાઈ શુકાઈ, દાંતોમાંથી તે છુટા પડે, તેથી દાંતોને નાશ થાય છે.

દાંતના મૂળમાં થતો દંતમૂળ રોગ.

તથા ત્રયોદશમિતા દંતમૂલા મયાઃ સ્મૃતાઃ । શીતા દોષકુશૌ દ્વૌ તુ
દંતવિદ્રાધિપુષ્પુટૌ ॥ ૩૬૯ ॥ અધિમાંસો વિદર્ભશ્ચ મહાસૌષિરસૌષિરૌ ।
તથૈવ ગતયઃ પંચ વાતાત્પિત્તાત્ કફાદપિ ॥ ૩૭૦ ॥ સન્નિપાતગતિ-
શ્ચાન્યા રક્તનાડી ચ પંચમી ।

દાંતોના મૂળને તેર પ્રકારે રોગ થાય છે; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ભેદોથી, નાડી નાસૂરનો રોગ પાંચ પ્રકારે થાય છે. ૧ શીતાપદ; દાંતોના પેહેડા કે પાળામાંથી, અકસ્માત્ કફ લોહીના કોષેથી, લોહી વહે, પાળા-સંયંત્રી, માંસ શીડી દુર્ગંધી સહિત, ચિકણી પાતળી રશી કાળા રંગે વહે, ગર્ભીથી એકાએક પાળા પાકીને માંસ ફાટે છે. ૨ ઉપકુશ; લોહી પિત્તોના કોષેથી દાંતોના પાળાને, દાહસહિત પાકીને દાંતો હાલે તથા જુદા પડી, મંદ વેદના સહિત દાંતો પડે, અને લોહીને વેહવડાવે, લોહી નિકળવાથી પાળા ફુગે, અને મુખમાંથી દુર્ગંધી આવે છે. ૩ દંતવિદ્રાધિ; વાતાદિક ત્રણે દોષો અને લોહી ના કોષે, દાંતોના પાળાની અંદર અને બહાર સોઝો, વેદના, દાહસહિત લોહી મિશ્રિત પડે વહે છે. ૪ પુષ્પુટ; કફ, લોહી કોષેથી બે અથવા ત્રણ દાંતોના પાળાને, ધણી સોઝો ઉત્પન્ન થઈ અતિશે પીડા થાય છે. ૫ અધિમાંસ; દાઢી કે હનુવટીના મૂળમાં, નીચેની દાઢ અને દાંતોને અતિશે, સોઝો ઉત્પન્ન થઈ અતિ વેદના થાય છે. ૬ વિદર્ભ; દાંતોના પાળામાં હરએક લાગેથી, અથવા દાંતોને સખ્ત વસ્તુ ધસાવાથી, જર્મન પડી મ્હોટો સોઝો આવી, નાસૂર ઉત્પન્ન થાય અને દાંતો હાલે છે. ૭ મહાસૌષિર; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કોષેથી, પાળામાંથી દાંતો હાલવા લાગે, અને તાળામાં બે ભાગે સોઝો થઈ, વચ્ચે ફાટો પડે તેને સૌષિર કહે છે. ૮ સૌષિર; કફ લોહીથી દાંતોના મૂળમાં, વેદના સહિત સોઝો ઉત્પન્ન થાય, અને લાળ ગળે તેને પણુ સૌષિર કહે છે. ૯ વાતનાડી; દંતમૂળમાં નાસૂર થઈ, તેમાં ત્રાકળ નળી જેવું નાળું પડી, દુર્ગંધી સહિત પડે વહે છે, તેમાં વાયુ

ખગડવાથી, શૂળાદિક વેદનાસહિત લક્ષણો થાયછે. ૧૦ પિત્તનાડી; દાંતોના પાળામાં નાસૂર થઈ, તેમાં લાંબી નળી જેવું પોળાણ થઈ, દુર્ગંધીસહિત પણ તેમાંથી અતિશે વહી, દાહાદિક પિત્ત કોપના, લક્ષણોસહિત થાયછે. ૧૧ કફનાડી; જે નાસૂરમાં જનું અને સફેદ, રંગે પણ દાંતોમાંથી વહે, ખજવાળ, વજન ઈત્યાદિક, કફ કોપના લક્ષણો થાયછે. ૧૨ સન્નિપાત નાડી; ત્રણ દોષોના કોપસહિત, લક્ષણો દાંતોના નાસૂરને થાયછે. ૧૩ રક્તનાડી; લોહીવર્ણુ દાહસહિત, પણ દાંતના નાસૂર માંથી વહી, પિત્તકોપના લક્ષણો તેમાં થાયછે.

જીભનો જિહ્વા રોગ.

તથા જિવ્હામયાઃ પટ્ સ્યુર્વાતપિત્તકફેસ્ત્રિધા ॥૩૭૧॥ અલસશ્ચ ચતુર્થઃ સ્યાદધિજિવ્હા ચ પંચમઃ । પષ્ટશ્રૈવોપજિવ્હા સ્યાત્

જીભને છ પ્રકારે રોગ થાયછે; ૧ વાતજ; વાયુ કોપેથી જીભ ફાટી હોય તો, મધુરાદિ પદાર્થો આધાવીધાથી, તેનો સવાદ સમજાતો નથી, અને શાક નામે ઝાડ મારવાડમાં પ્રખ્યાત છે, તેનાં પાંત્રાં અને તેના રંગજેવી, ખડખડી જીભ થાયછે. ૨ પિત્તજ; પિત્તોના કોપથી જીભ, દાહસહિત પીળા કે રક્તવર્ણુ થાય, લાંબી ઊંડી ફાડકી, દાણાદાર થાય છે. ૩ કફજ; કફના કોપથી જીભ, સફેદવર્ણુ ચિકારો, ભારે, સાવરીના કાંટા જેવી થાયછે, ૪ અળસ; કફ લોહી કોપથી જીભ નીચેના, અંગને ધણી સોઝો અને જખડે અકડે, તેના મૂળસ્થાને પૂકેછે. ૫ અધિજિહ્વા; કફલોહી કોપથી જીભ ઉપરના, અંગને શિખર જેવો સોઝો અને ન પાકેથી, રોગ અસાધ્ય જાણવો. ૬ ઉપજિહ્વા; કફલોહી કોપથી જીભને વાંકી કરી, તે ઉપર શિખર જેવો સોઝો, ખજવાળસહિત થાય, તેથી લાજ ગળેછે.

તાળવામાં થતો તાળુ રોગ.

તથાષ્ટૌ તાલુજા ગદાઃ ॥ ૩૭૨ ॥ અર્બુદં તાલુપિટિકા કચ્છપી

તાલુસંહતિઃ । ગલાતુંડી તાલુશોથસ્તાલુપાકશ્ચ પુપ્પુટં ॥ ૩૭૩ ॥

તાળવાને આઠ પ્રકારે રોગ થાયછે; ૧ અર્બુદ; તાળવાના મધ્ય ભાગે, કમળકુલ વચ્ચેના દાણા જેવો સોઝો થાય, તેવિષે અગાજી લખેલા, રક્તાર્બુદના લક્ષણોને મળતા હોયછે. ૨ તાળુપિટિકા; તાળવાની જગ્યાએ લોહી

વાંછું, જખડાયલો સોઝો લોહી વિકાર, દાહ અને વેદનાસહિત થાયછે, તેને ગ્રંથોમાં અંધ્રીય કહેછે. ૩ કચ્છી; કફસંબંધે તાળવામાં કાચખાની જાડ જેવો, જાંચો સોઝો એકાએક ઉત્પન્ન થાય, તેમાં મંદ વેદના હોયછે. ૪ તાણુ-સંહતિ; કફકોપેથી તાણુ વચ્ચેનું માંસ દુષ્ટ થઈ, વેદના ન થતાં લખડી પડેછે. ૫ ગળાતુંડી; કફ લોહી કોપેથી તાળવાના મૂળથી, લાંબો અને મ્હોટો સોઝો, કુગેલી ધમાણુ જેવો ઉત્પન્ન થાય, તેથી તૃષા, ખાંશી, શ્વાસ, હાંફણુ થાયછે. ૬ તાણુશોથ; વાયુ કોપેથી તાળવામાં મ્હોટો સોઝો આવે, તાળવું ફાટે, અતિ હાંફણુ થાયછે. ૭ તાણુપાક; પિત્તોના કોપેથી મ્હોટો અધોર, પાક તાળવામાં ઉત્પન્ન કરેછે. ૮ પુષ્પુટ; કફોના કોપેથી ચોરડીના ફળ જેવી ગાંઠ, પીડારહિત તાળવામાં ઉત્પન્ન થાય, તે મેદાશ્રિત હોયછે.

ગળામાં થતો ગળરોગ.

ગલરોગાસ્તથાસ્થાતા અષ્ટાદશમિતા બુધૈઃ । વાતરોહિણિકા પૂર્વે
દ્વિતીયા પિત્તરોહિણી ॥ ૩૭૪ ॥ કફરોહિણીકા પ્રોક્તા ત્રિદોષૈરપિ
રોહિણી । મેદોરોહિણિકા વૃંદો ગલૌઘો ગલવિદ્રધિઃ ॥ ૩૭૫ ॥ સ્વ-
રહા તુંડકેરી ચ શતઘ્ની તાલુકોઽર્બુદમ્ । ગિલાયુર્બલયશ્ચાપિ વાતગંડઃ
કફસ્તથા ॥ ૩૭૬ ॥ મેદોગંડસ્તથૈવ સ્યાદિત્યષ્ટાદશ કંઠજાઃ ।

ગળાને કંઠ રોગ ૧૮ પ્રકારે થાયછે; ૧ વાતરોહિણી; વાયુ કોપેથી જીભની વચ્ચેમાં માંસના કંદ કે દાણા ઉત્પન્ન થઈ, ગળે ઉતરવાનો રસ્તો બંધ થઈ, વાયુ કોપે કંપારાદિક ઉપદ્રવ થાય, એ રોગ બળવાન થાય તો, સાત દિવસે રોગી મરેછે. ૨ પિત્તરોહિણી; પિત્તોના કોપેથી ગળામધ્યે, માંસના કંદો ઝડપથી ઉત્પન્ન થાય અને પાકે, તેમાં દાહસહિત વેદના થઈ, તીવ્ર જ્વરાદિક આવે, એ રોગ બળવાન હોય તો, રોગી પાંચ દિવસે મરેછે. ૩ કફરોહિણી; કફ કોપે કંઠસંબંધી ઉતરવાના, રસ્તાની નસોના વહિવટ અટકે, ગળામાં માંસના કંદો બંધાય, તે સ્થિર હોવા છતાં તેનો પાક, લાંબે દિવસે થાય, એ રોગ બળવાન હોય તો, રોગી ત્રણ દિવસે મરેછે. ૪ ત્રિદોષરોહિણી; કંઠમાં માંસના કંદો ઉત્પન્ન થઈ, ત્રણ દોષોના લક્ષણોસહિત વેદના થાય, તે ગળાની અંદર ભાગમાં પાકે, તેથી રોગ ઉત્પન્ન થતાં જ રોગી મરે, એ રોગ અસાધ્ય છે. ૫ મેદોરોહિણી; મેદ દુષ્ટ થઈને તેમાંથી કંઠમાં,

ક્રોડકા ઉત્પન્ન થઈ ગળુ બંધ થાય, અને રોગી મરેછે. ૬ વૃંદ; પિત્ત અને ક્ષત કે જંખમથી, ગળામાં ગોળાકાર હંચો, સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેમાં અતિ દાહ, તીવ્ર જ્વર હોય, તે વાયુ વાતાત્મજ હોય તો, શુળસહિત વેદના થાયછે. ૭ ગલીધ; લોહી અને કફ કોપેથી ગળામાં, અન્ન પાણી ઉતરવાનો, વહિવટ બંધ કરનારો મ્હોટો સોજો થાય, અને તે વાયુનો વહિવટ અટકાવે, તીવ્ર જ્વરસહિત વેદના થાયછે. ૮ ગળવિદ્રધિ; ત્રિદોષ સંબંધેથી ગળાને વ્યાપી, ગાંઠો જેવો મ્હોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેમાં વાતાદિક ત્રણે દોષોનો ઉપદ્રવ વેદના, દાહ, અજવાળ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૯ સ્વરહા; હરએક રોગના કે કફનાકોપેથી, ગળાસંબંધી શબ્દ કે સ્વર, નિકળવાનો વાયુનો માર્ગ બંધ પડેલો હોય તો રોગી, દુઃખ પામવા છતાં આસોમ્હાસ નાંખે, અને તેનો શબ્દ બેસૂર શુષ્ક ઝીણો થાયછે. ૧૦ તુંડકેરી; કફકોપેથી ગળામાં ખોરના ઢીઆ, પ્રમાણે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય, તે કાંટા કે સોય અથવા જવની, અણી જેવા હોય, માંસરૂપી કાંટાઓથી ભરેલા, ખડખડા સ્થિર કમળકુંદ જેવા દેખાય, તેને કંડશાળુક કહેછે. ૧૧ શતધ્વી; ત્રણે દોષોના કોપેથી, ગળામાં દિવેટની રીતે માંસરૂપી ખત્તિ થઈ, ગળુ બંધ કરે અને માંસના કાંટા બંધાય, તેને વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણેના કોપસહિત લક્ષણો, વેદના, દાહ, અજવાળ ઇત્યાદિક થાય, અને લોખંડના ખિલા જડેલી, શતધ્વી નામે શિળા જેવી ગાંઠો, પ્રાણુ લેનારી ગળામાં થાયછે. ૧૨ તાળુક; પિત્તોના કોપેથી ગળામાં દાહ, તીવ્ર વેદનાસહિત સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેના સંબંધે માંસ સડી દુર્ગંધ થઈ ફાટે, તે રોગી જે પડખે સુએ, તે પડખે વિશેષ વેદના તેમાં થાયછે. ૧૩ અર્બુદ; કફ અને ક્ષત કે જંખમથી, ગળાને હંચી ગોળાકાર દાહસહિત, અજવાળ, પાકરહિત, શખ્ત એવા પ્રકારે સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેને ગ્રંથોમાં એક વૃંદ કહેછે. ૧૪ ગિળાકું; ગળામાં કફ લોહી કોપેથી, આંમળાના ખિયાં જેવી ગાંઠો, સ્થિર અને અદ્ય પીડાસહિત ઉત્પન્ન થાય, ગળામાં અન્નાદિક ખોરાક ખાતા ગાંઠો ધસાય, તે રોગ શસ્ત્ર ઉપચારે સાધ્ય થાયછે. ૧૫ વળય; કફના કોપે અન્નાદિક ખોરાક, ઉતરવાનો માર્ગ બંધ થઈ, ગળામાં લાંબી અને જાંચી ગાંઠો, ઉત્પન્ન થાય, તે અસાધ્ય છે. ૧૬ વાતગંડ; વાયુ કોપેથી ગળામાં ગાંઠો પીડાસહિત ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૭ કફગંડ; કફ કોપેથી ગળામાં ગાંઠો, અજવાળસહિત ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૮ મંદોગંડ; મેદ દુષ્ટ થઈ ગળામાં ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય, તે સ્થિર છતાં તેમાં અદ્ય પીડાસહિત હોયછે.

મુખમાં થતો રોગ.

મુખાંતઃસંઘવા રોગા અષ્ટાઋયાતા મહર્ષિભિઃ ॥૩૭૭॥ મુખપાકો
 ધ્રુવેદ્વાતાત્પિત્તાત્તદ્રક્ષાદપિ । રક્તાચ્ચ સન્નિપાતાચ્ચ પૂત્યાસ્યોર્ધ્વ-
 ગુદાવપિ ॥ ૩૭૮ ॥ અર્બુદં ચેતિ મુખજાશ્રતુઃસપ્તતિરામ્યાઃ ।

મુખમાં આઠ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ વાતમુખપાક; વાયુના કોપે મુખની સર્વે જગાએ, ફાડકાઓ થઈ વેદના થાયછે. ૨ પિત્ત મુખપાક; પિત્તોના કોપે, મુખમાં લાલરંગે, પીળા રંગે ઝીણી ઝીણી, ફાડકાઓ દાહ-સહિત થાયછે. ૩ કફમુખપાક; કફ કોપે મુખમાં સફેદ વર્ણે, ફાડકા અજ-વાળસહિત, અને વેદનારહિત થાયછે. ૪ રક્તમુખપાક; લોહીના કોપે મુખમાં, ફાડકાઓને પિત્ત કોપના, લક્ષણોને મળતા થાયછે. ૫ સન્નિપાત મુખપાક; વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણેના કોપે, મુખમાં ફાડકા આવી; ત્રણે દોષોના લક્ષણો થાયછે. ૬ દુર્ગંધાસ્ય; મુખમાં ફાડકા આવી, તેમાં દુર્ગંધિ નિકળે છે. ૭ બર્ધગુદ; મુખમાં ફાડકા આવી, તત્સંબંધી માંસ ફાટી, તેનો છુદ જેવો આકાર થાયછે. ૮ અર્બુદ; ત્રણે દોષોના કોપથી ગોળાકાર, અને બંધી માંસોની ગાંઠા, વેદનાસહિત ઉત્પન્ન થાયછે.

કાનને થતો કર્ણ રોગ.

કર્ણરોગાઃ સમાઋયાતા અષ્ટાદશમિતા બુધૈઃ ॥ ૩૭૯ ॥ વાતાત્પિ-
 ત્તાત્કાદ્રક્તાત્સન્નિપાતાચ્ચ વિદ્રધિઃ । શોથોડર્બુદં પૂતિકર્ણઃ કર્ણાર્શઃ
 કર્ણહલ્લિકા ॥ ૩૮૦ ॥ બાધીર્યં તંત્રિકા કંઠૂઃ શ્વકુલિઃ કૃમિક-
 ર્ણકઃ । કર્ણનાદઃ પ્રતીનાહ ઇત્યષ્ટાદશ કર્ણજાઃ ॥ ૩૮૧ ॥

કાનમાં ૧૮ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ વાતકર્ણ રોગ; વાયુના કોપે કાનોમાં પીડાસહિત અવાજ થઈ, મેલનું શોષણ કરી, પાણી જેવી પાતલી રશી વહેછે. ૨ પિત્તકર્ણરોગ; પિત્તકોપે કાનોમાં તાંબુસ વર્ણે, સોઝો આવી તેમાં ફાટકટ થઈ, દાહસહિત પીળા રંગે, દુર્ગંધીસહિત રશી વહેછે. ૩ કફકર્ણરોગ; કફ કોપથી કાનોમાં, અજવાળસહિત સોઝો, સ્થિર સફેદ રંગે થઈ ચિકણી રશી વહે, અને કાનોને બહાર તથા મંદ વેદના થાયછે. ૪ રક્ત-જ્વ કર્ણરોગ; લોહી કોપથી કાનોમાં પિત્તકોપના લક્ષણોને મળતા થાયછે.

૫ સન્નિપાત કર્ણરોગ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રોધસહિત, અને તેમાં જેનું
 ખજ વિશેષ હોય તેના રંગે રશી વહેછે. ૬ વિદ્રધિ; કાનોમાં જખમ કે
 ઘાડ પડેથી, આગંતુક વિદ્રધીના લક્ષણો થાય, અથવા વાતાદિક ત્રણે દોષોના
 ક્રોધે, કાનોમાં વેદના દાહસહિત નાસૂર પડી, તેમાંથી બીજા રંગે કે તાંબુસ-
 વર્ણે લોહી વહેછે. ૭ કર્ણશોથ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રોધથી, કાનોમાં
 સોજો ઉત્પન્ન થાયછે. ૮ અર્બુદ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રોધથી, કાનોમાં
 ગોળાકાર હંચી ફોડકા ઉત્પન્ન થઈ, શૂળાદિક વેદના થાયછે. ૯ પૂતિકર્ણ;
 કાનોમાંથી દુર્ગંધીસહિત પડે વહેછે. ૧૦ કર્ણશ્લેષ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના
 ક્રોધથી, કાનોમાં માંસરૂપી અણીદાર કંદ કે દાણા ઉત્પન્ન થઈ, શૂળ, ખજ-
 વાળ, દાહ ઇત્યાદિક વેદનાસહિત થાયછે. ૧૧ કર્ણહલિકા; કાનોમાં ગો-
 મનામે માંખી, કે પતંગ નામે જીવડા ભરાઈ, માણસોને અકળાવે, અનેક
 પ્રકારે ધુણધુણાટ, વેદના, ઢાળુકા ઉપજાવે, તે જીવડા કાનોમાં ફરેથી, અ-
 મત્કારિક અતિ વેદના થાય, તે બેઠાથી વેદના મંદ થાયછે. ૧૨ બાધીર્ધ;
 જે વખતે એખલો વાયુ કક્ષાશ્રિત થઈ, શબ્દવાહિની સ્ત્રોતસામાં રહે,
 તેથી માણસ બેહોરો થાયછે. ૧૩ તંત્રિકા; વાયુ પિત્તાદિકોસહિત થઈ કા-
 નોમાં, વાંસળી જેવો અવાજ ઉત્પન્ન કરેછે. ૧૪ કંડુ; વાયુ કફથી મળી
 કાનોમાં, ખજવાળ થાય અને તે, કક્ષપિત્તોની ગર્ભીથી શોષાય, તેને ગ્રંથોમાં
 કર્ણગુચ કહેછે. ૧૫ શબ્દકુલિ; મસ્તકને પથરાદિકોના ઘા પડેથી, પાણીમાં
 અતિશે બુડકા મારેથી, નાસૂર નો રોગ થઈ પાડેથી, ઇત્યાદિક કારણે વાયુનો
 ક્રોધ થઈ, કાનોમાં અતિ દુઃખ થાય, પડે વેલવડાવે, તેને ગ્રંથોમાં કર્ણસ્ત્રાવ
 કહેછે. ૧૬ કૃમિકર્ણક; જે વખતે કૃમિનામે જીવાતનો, વધારો કાનોમાં
 થઈ, માંહી જઈ ફરે તે વખતે, કાનના વિધનો વહીવટ બંધ પડી, અતિ ઠ-
 ણુકા કે વેદના થાયછે. ૧૭ કર્ણનાદ; વાયુનો ક્રોધ થઈ, કાનસંબંધી શબ્દ-
 વાહી નસોમાં ભરાય; તે વખતે અનેક પ્રકારે, મ્હોટા નગારા, મૃદંગ કે શંખ
 ઇત્યાદિકોના શબ્દ, સંભલાતો જણાય છે. ૧૮ પ્રતીનાદ; જે વખતે કાનો-
 માંનો મેલ પાતળો થઈ, નાકમાં અને મુખમાં આવે, તે વિકારને પ્રતીનાદ
 કહેછે, તે રોગથી અર્ધા મસ્તકને વેદના થાય, તેને આધાશિશી કહેછે.

કાનની પાળને થતો કર્ણપાળી રોગ.

કર્ણપાલીસમુદ્ભૂતા રોગાઃ સપ્ત રહોદિતાઃ ।

ઉત્પાતઃ પાલિશોષશ્ચ વિદારી દુઃસ્વર્ધનઃ ॥ ૩૮૨ ॥

પરિપોટશ્ચ લેહી ચ પિપ્પલી ચેતિ સંસ્મૃતા ।

કર્ણુપાળી પ્રાગ સાત પ્રકારે થાયછે. ૧ ઉત્પાત; કાનોની પાળે બારી વળનુંદાર દાગીના પેહરવાથી, અતિ બળે કોઈએ કાન મરડેથી, અતિશે ખજવાળેથી, જોડલા કારણે કાનોની પાળોને, કળાસ વળે સોઝો આવે, બળતરસહિત પાકે, ધૃત્યાદિક વેદના થાય, અથવા રક્તપિત્ત કાપે સોઝો હોયતો, તાંબુસ વળે થાયછે. ૨ પાણિરોપ; વાયુ કાપેથી કાનોની પાળનું, રોષણુ થઈ સંકડાયછે. ૩ વિદારી; કાનોની પાળ ફાટીને, ખજવાળ થઈ રશી ઝરે છે. ૪ દુઃખવર્ધન; કાનો વિંધતી વેળાએ નસ વિંધાય, કે સારી રીતે કાન ન વિંધાવાથી, અથવા તે વિંધને વધારતા, વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપ થઈ, સોઝો, ખજવાળ, દાહ, જ્વર, અપાક, એ સર્વે વેદનાસહિત થાયછે. ૫ પરિપોટ; નખળા સકુમાર માણસે, લાંબા દિવસ સુધી કાનોમાં દાગીના, ન પેહરવાથી કાનોના વિંધ રૂઝાય કે પુરાય, અને ફરી કાનોમાં દાગીના પેહરવાને, વિંધમાં જોડલા બુચ્ચનેજ સળિયો, એકાએક ભરાવી ભરાવી મ્હોટા કરવાથી, વાયુના કાપે કળાસ કે તાંબુસ વળે, પીડાસહિત સોઝો આવે, અને જખડાયછે. ૬ લોહી; કાનોની પાળોમાં કફ, લોહી કે કૃમિ નામે જીવાતના કાપેથી, શરસી પ્રમાણે જીણી, જીણી ફેડકી થઈ પસરે, ચળે, દાહ, ખજવાળ સર્વે પીડાસહિત થાય, તે પાકીપાકીને કાનોની પાળો ખવાય છે. ૭ પિપ્પલી; કાનોના વિંધોને જખરાઈથી, વધારતા પાળોમાં વાયુનો કાપ થઈ, કફને મદત મળેથી, વેદનાવિના સોઝો આવે અકડાય, તેને ગ્રંથોમાં બિન્નત કહેછે.

કાનના મૂળને થતો કર્ણમૂળરોગ.

કર્ણમૂલામયાઃ પંચ વાતાત્ પિત્તાત્ કફાદપિ ॥ ૩૮૩ ॥

સન્નિપાત્તાન્ન રક્તાન્ન

કર્ણમૂળ રોગે, કાનની પાછળ હેઠાણમાં, કર્ણમૂળની ગાંઠ, પાંચ પ્રકારે તે થાયછે. ૧ વાયુના કાપે, ગાંઠને શૂળાદિક વેદના થાયછે. ૨ પિત્તકાપે દાહાદિક બળતરે થાયછે. ૩ કફકાપે ખજવાળાદિક વેદના થાયછે. ૪ સન્નિપાતકાપે ગાંઠને વાતાદિક, ત્રણે દોષોના લક્ષણો થાયછે. ૫ લોહીના કાપે ગાંઠને પિત્તકાપના, લક્ષણોને મળતા હોયછે.

નાકમાં થતો સળકમનો નાસારોગ.

તથા નાસાભવા ગદાઃ । અષ્ટાદશૈવ સંખ્યાતાઃ મૃતિશ્યાયાસ્તુ તે-
 વ્વપિ ॥૩૮૪॥ વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તાત્સન્નિપાતેન પંચમ । અપીનસઃ
 પૂતિનાસો નાસાર્શો ધ્રુસ્વથુઃ ક્ષવઃ ॥૩૮૫॥ નાસાનાહઃ • પૂતિરક્તમર્બુદં
 દુષ્ટપીનસમ્ । નાસારોષો ઘ્રાણપાકઃ પુટઃ સ્ત્રાવશ્ચ દીપ્તકઃ ॥૩૮૬॥

નાકમાં ૧૮ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ વાતપ્રતિશ્યાય; વાયુ કોપે સળ-
 કમ કે બળગમથી, નાક ખેંચાય, કંઈ બંધાય, પુરાય અને થોડો વહે ગળાને,
 તાળવે, ઓઠે રોષ કે સૂકાય, શબ્દ નિકળતાં અતિ વેદના, સ્વર બદલાયછે.
 ૨ પિત્તપ્રતિશ્યાય; નાકમાંથી સળકમ ઉબળુ, અને પીળા-રંગે કંઈ વહે, મા-
 ણુસ કૃશ, નિર્બળ, પાંડુરવર્ણે, સંતપ્ત, ક્રોધી થાય, તૃષાથી અતિ પીડાય,
 નાકમાંથી અગ્નિના ધુમાડા, જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નિકળે. ૩ કફપ્રતિશ્યાય;
 નાકમાંથી પાંડુરવર્ણે કે સફેદ વર્ણે, વારંવાર કંઈ નિકળે, આંખો સફેદ કે
 પીળા રંગે, ગળે, તાળવે, ઓઠે, મસ્તકે બળવાળ છુટેછે. ૪ રક્તપ્રતિ-
 શ્યાય; લોહી કોપેથી સળકમનું, નાકમાંથી લોહી વહે, આંખો લાલરંગી થાય,
 છાતીમાં પીડા, મુખના શ્વાસને દુર્ગંધ, સુગંધ કે દુર્ગંધ ન સમજાય, એ રો-
 ગની દરકાર ન કરેથી તે દુષ્ટ થઈ, લાંબે દિવસે અસાધ્ય થાયછે. ૫ સન્નિપા-
 તપ્રતિશ્યાય; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કોપે, વેદનાસહિત વારંવાર રોગ થઈ,
 પાક્યાવિના અથવા પાકીને, એકાએક નહીં જેવો જણાય, પણ ધડીકમાં
 નાક ગળે, પિગળે, ધડીકમાં કેહર પડે, નાકને ખુચ એસી, સુગંધ કે દુર્ગંધ
 ન સમજાય, એવી રીતે સળકમ બગડવાથી, કષ્ટસાધ્ય થાયછે. ૬ અપી-
 નસ; કંઈ વાયુ કોપેથી માણુસોનું, નાક ખેંચાય, કોર પડે, પિગળે, બંધ
 થાય, સુગંધ કે દુર્ગંધ ન સમજાય, ધુમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નિકળે, બળ-
 ગમના લક્ષણો થાયછે. ૭ પૂતિનાસ; ગળાના અને તાળવાના, મૂળની જ-
 ગાએ બગડેલો કંઈ, લોહી, પિત્ત ઇતિઆદિ સાથે વાયુ દુષ્ટ થઈ રહે, મુખે,
 નાકે, તેપછી દુર્ગંધીસહિત બહાર નિકળેછે. ૮ નાસાર્શ; વાતાદિક ત્રણે
 દોષો, આંમડી, માંસ, મેદ એટલાને બગાડી, નાકમાં માંસરૂપી અણીયાળા,
 કંદ કે દાણા ઉત્પન્ન કરેછે. ૯ ધ્રુસ્વથુ; કઠણ આરા સ્વાદે, બગડેલો કંઈ પ્ર-
 થમ મસ્તકમાં, એકઠો થઈ સૂરજ તપવાની ગર્ભાથી, એકાએક નાકમાર્ગેથી
 બહાર નિકળેછે. ૧૦ ક્ષવ; રાઈ, મરચાં ઇત્યાદિક, તિખાસ પદાર્થ આ-

ધાતી, કે તેની સુગંધી, સૂર્ય સાંભે હમેશા જોવાથી, સુતરની દિવેટા ના-
કમાં ફરવેથી, તરણારિય, રૂક, મર્મસ્થાને, તેનું ઉદ્ધારન થવાથી છીકા
આવે, તે રોગ હીશે છટ્ટા અધ્યાયમાં, વધારે લક્ષણો સંપેત્રા છે. ૧૧ ના-
સાનાંહ; કફ વાયુના કોપે નાકનો, આસોચ્છ્વાસ લેવાનો માર્ગ બંધ કરી, ના-
કને ખુબ ખેડવા જેવું થાય, તેને ગ્રંથોમાં પ્રતિનાહ કહેછે. ૧૨ પૂતિરક્ત;
કપાળની જગ્યાએ વાતાદિક ત્રણ દોષો, પોતાને કારણથી બગડી, અથવા
લાકડા કે લોખંડના શોરાનો, માર આધાથી, નાકમાંથી ૫૩ મિથિત લોહી
વહેછે. ૧૩ અર્ચુદ; વાતાદિક ત્રણ દોષોના કોપેથી નાકમાં ગોળાકાર
અને, ઊંચી, ગાંઠા ઉત્પન્ન થાયછે. ૧૪ ફુટ પીનસ; વાતાદિક ત્રણ દોષોના
કોપે, નાકમાંથી વારંવાર બગડેલો કફ પડે, તેને પીનસ અને આમ કહેછે,
તે પરિપક્વ ભેદથી બે પ્રકારે થાય, તેમાં એક આમપીનસ એટલે બળગમ,
અપક્વ કે કાચી આમ છતાં, મસ્તકને વજન, અરુચી, નાકને પાણીની
રેલ, સ્વર અતિઝીણા થાય, વારંવાર થુકે ઈત્યાદિક લક્ષણો, આમપીનસને
થાય; પરિપક્વ પીનસોના લક્ષણ, પાકેલા બળગમ છતાં, મસ્તકે વજન, અ-
રુચિ એ બે બહુ અગાઊ, લખ્યા પ્રમાણે કફ શખ્ત થાય, અને તે પાણીમાં
નાંખેથી ખુડે, સ્વર તથા રંગ રૂપ સુધરેછે. ૧૫ નાસાશોષ; નાકસંબંધી
સાનેદ્રિય, વાયુકોપે દાહ અથવા શોષસહિત થાય, તેથી માણસો ચ્હડતા,
આસોચ્છ્વાસ મ્હોટા કળેથી મુકેછે. ૧૬ ઘ્રાણપાક; પિત્ત કોપેથી નાકમાં,
ઘ્રાણ કે નાસૂર ઉત્પન્ન કરી, અતિશે પાકે તેમાં ૫૩સહિત, બિનાસ હોયછે.
૧૭ પુટસ્ત્રાવ; વાતાદિક ત્રણ દોષોના કોપે, નાકમાંથી પીળા કે સફેદ વર્ણ,
પાતળો કફ વહેછે. ૧૮ દીપ્તક; નાકે અતિ દાહ બળતર, ગર્ભ તપીને ધુમાડા
જેવી આક્રનો, વાયુ બહાર મિકળે, નાક અખીથી બળવા જેવી વેદના થાયછે.

માથું દુઃખવાનો, શિરોરોગ.

તથા દશ શિરોરોગા વાતેનાર્દ્ધાવભેદ્રકઃ । શિરસ્તાપશ્ચ વાતેન
પિત્તાત્ પીડા તૃતીયકા ॥ ૩૮૭ ॥ ચતુર્થી કફજા પીડા રક્તજા સ-
ન્નિપાતજા । સૂર્યાવર્તાચ્છિરઃપાકાત્ ક્ષમિભિઃ શંખકેન ચ ॥ ૩૮૮ ॥

મસ્તકને દશ પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ અર્ધાવભેદક; વાયુ પોતાને
ફરણે કોપાયમાન થઈ, એકલો અથવા કફને મળી, મદત લઈ મસ્તકના
અર્ધા ભાગને પકડે; તેથી લોખંડના ઘણુ કે કુહાડાનો માર પડ્યા જેવી વે-

વેદના શૂળાદિક ઉત્પન્ન થાય, અને જે બાળુએ દુઃખ થતું હોય, તે બાળુની ગરડને, ભવે, શંખે, તાળવે, લમણે, કાને, આંખે, કપાળે, અતિશય શૂળા ભાંકાય, તેને અર્ધશીશી ભેદક કહેછે. ૨ વાતજ શિરોભિતાપ; વિના કારણથી આખા મસ્તકે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય અને રાત્રે, વાયુનું બળ વધેથી શૂળ, અતિશે ભાંકાય છે. ૩ પિત્તજ શિરોભિતાપ; પિત્તકોપેથી મસ્તક અંગારા જેવું તપે, અને નાકમાંથી ધુમાડા જેવો, ધાસોચ્છ્વાસ નિકળે, અને રાત્રે શીતળ હવાને લીધે સંતાપ ઉભળતા, અને વેદના મસ્તકે ઓછી થાય છે. ૪ કફ શિરોભિતાપ; મસ્તકે કફ આપી, ભારે વજનદાર, અકડાય, શીતળ થાય, રોગીનું મુખ, આંખો સુઝેલી દેખાય છે. ૫ રક્તજ શિરોભિતાપ; લોહીના કોપે મસ્તક, આંખો શરીર લાલ પિળા રંગે, અંગારા જેવું તપેલું છતાં, પિત્તકોપના સર્વે લક્ષણો થાય, તે સંતાપે સ્પર્શ કે હરએક શરીરે, અડકવાથી ન ખમાય. ૬ સન્નિપાત શિરોભિતાપ; ત્રણે દોષોના લક્ષણો સહિત, મસ્તકે શૂળાદિક વેદના થાય છે. ૭ સૂર્યાવર્ત; મસ્તકસંબંધી પીડા, સુરજ ઉગતી વખતે આંખે મસ્તક, અને ભવામાં, થોડી થોડી વેદના વ્યાપે છે, પછી જેમ જેમ તે તપે, તેમ તેમ વેદના વધે, બપોર પછી જેમ સુરજ, નમતો જાય તેમ આસ્તે આસ્તે વેદના, ઓછી થતાં થતાં નહીં જેવી થાય; તેને ત્રિદોષજન્ય કષ્ટસાધ્ય કહેછે. ૮ શિરઃપાક; કોઈ એક કારણે મસ્તકસંબંધી લોહી, માંસ, ભેજુ, ચરબી, કફ, વાયુનો ક્ષય, ધટાડો થવાથી, અતિશે છિકા આવે, મસ્તકે અતિ ઉગ્ર વેદના થાય છે. ૯ કૃમિજ શિરોભિતાપ; કૃમિનામે જીવડાના કોપેથી, મસ્તકમાં ભાલા લાગવા જેવી, અતિશે વેદના થાય, મસ્તકે ધણું તપે, મગજને ફાલી ખાતા હોય તેમ જણાય, ફાટકુટની અતિ વેદના થાય, નાંકમાંથી ૫૩ સાથે લોહી, અને જીવાતો નિકળે છે. ૧૦ શંખક; પિત્ત અને લોહી, વાયુ બગડી તેના કોપેથી, લમણા, તાળવા ઇત્યાદિક જગ્યાએ ફરી, દુઃખનો અતિ વધારો થાય, અતિ તીવ્ર પીડા, દાહ, તાંબુસવર્ણ દેખાવ, સોઝો ઉત્પન્ન કરે, એ રોગ અતિ બળવાન, શંખ વેગે મળી ઝેરી થાય તો, મસ્તક અને ગળાનો વહિવટ અટકાવે, એ રોગ થવાથી ત્રણ દિવસમાંજ રોગી મરેછે; અગર ત્રણ દિવસ વડી જાય તો બચેછે.

મસ્તકને થતો કપાળ રોગ.

તथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षिकम् । अरूषिका विद्राविश्च
दारुणं म्रिटिकार्बुदं ॥३८८॥ इंद्रलुप्तं च खालित्यं पलितं चेति ते नव ।

કપાળરોગ મસ્તકનું કપાળ, એટલે આંખો, ગાલો વચ્ચેના હાડને કપાળ કહે છે, તેને નવ પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ ઉપશીર્ષક; વાતાદિ ત્રણ દોષોના કાપે મસ્તકના, કપાળ હાડને સોજો ઉત્પન્ન થાય, તેમાં જે દોષોના કાપે વધારે હોય, તેના લક્ષણો વધેછે. ૨ અંધધિકા; કંક, લોહી, કૃમિ જીવા-તના કાપેથી મસ્તકમાં, વ્રણ કે નાસૂર ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં અતિશે છિદ્રો પડીને વહેછે. ૩ વિદ્રધિ; વાતાદિ ત્રણ દોષોના કાપેથી, મસ્તકને ગાંઠો ઉત્પન્ન થઈ, પાકીને કુટે અને તેમાં શૂળાદિક ઉપદ્રવ થાયછે. ૪ દારૂણ; કંક વાયુ કાપેથી મસ્તકના વાળ કે ખાલમાં હંદરી કે ખોડા બંધાય, તેમાં ખજવાળ થઈ, ખડખચકું માથું થાય, તેના દેખાવ અપરખ જેવો છતાં પીડાસહિત હોયછે. ૫ પિટિકા; ત્રણ દોષોના કાપેથી મસ્તકે, ગોળાકાર ફાડખીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી અતિશે શૂળાદિક પીડા થાય છે. ૬ અર્બુદ; મસ્તકે વાતા-દિક ત્રણ દોષોના કાપેથી લોહી, માંસને બગાડી ગોળાકાર, મ્હોટી હંધી ગાંઠો થાય, તેમાં પીડા અલ્પ છતાં, તેનાં મૂળ હંડાણમાં અને સ્થિર હોય, તે લાંબે દિવસે વધે અને પાકેછે. ૭ ઇંદ્રજુમ્બ; મસ્તકના વાળના મૂળમાં; પુરૂષની દાઢી મુછોના વાળના વિંધમાં, પિત્ત ભરાઈ વાયુની મદત મેળવી, ઉગતા વાળને ખાઈ નહીં જેવા કરે, કંક લોહીના કાપેથી વાળના મૂળ, છિદ્રોને બંધ કરી વાળનો થતો વધારો અટકાવે છે. ૮ ખાલિત્ય; એ રોગ ઇંદ્રજુમ્બના ભેદ છે, તે મસ્તકે થઈ વાળને ખેરવે; અને ઇંદ્રજુમ્બના સર્વે લક્ષણોને મળતા થાય; તે રોગ ખેરીઓને ધણા થાયછે. ૯ પક્ષિત; અતિ ક્રોધીને, અતિ શોકાતુરને, અતિ મેહનતુને શરીરસંબંધી, ઉશ્ચિતા અને પિત્ત કાપે ગરમી, મસ્તકમાં થઈ વાળને પકાવે, તપાવે તેથી દાઢી મુછના, શરીરના, માથાના વાળ સફેદ થાયછે.

આંખોની પાપણોને થતો પ્રથમ વર્ત્મરોગ.

તથા નેત્રમવા રુચાતાશ્રતુર્નવતિસમયાઃ ॥ ૩૮૯ ॥ તેષુ વર્ત્મગદાઃ પ્રોક્તાશ્રતુર્વિંશતિસંજ્ઞિતાઃ । કૃચ્છ્રોન્મીલઃ પક્ષ્મપાતઃ કફોત્ક્ષિષ્ટશ્ચ લોહિતઃ ॥૩૯૦॥ અરુક્નિમેષઃ કથિતો રક્તોત્ક્ષિષ્ટઃ કુકૂળકઃ । પક્ષ્માર્શઃ પક્ષ્મરોધશ્ચ પિત્તોત્ક્ષિષ્ટશ્ચ પોથકી ॥ ૩૯૧ ॥ ક્ષિષ્ટવર્ત્મા ચ બહલઃ પક્ષ્મોત્સંગસ્તથાર્બુદઃ । કુંભિકા સિકતા વર્ત્મા લગ્નૉજનનાર્મિકા ॥૩૯૨॥ કર્દમઃ શ્યાવવર્ત્મા ચ શિવવર્ત્મા તથાડલજી । ઉત્ક્ષિષ્ટવર્ત્મેતિ ગદાઃ પ્રોક્તા વર્ત્મસમુદ્રવાઃ ॥ ૩૯૩ ॥

આંખોની પાપણામાં ૨૪ પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ કૃચ્છ્રોન્મીલ; વાતાદિ ત્રણ દોષોના કાપેથી આંખોની પાપણાની ધાર સંકામ્બાય, તેથી મ્હોટા કષ્ટેથી આંખો ઉઘાડીને જોય, પણ અજવાળા સખિ ઉઘાડતા અતિ કષ્ટ રોગીને પડે, તેને ગ્રંથોમાં કુંચન કહેછે. ૨ પદ્મપાત; પાપણાની ધારમાં પિત્ત ભરાઈ, વાળનો નાશ કરેછે, તેથી અજવાળ, દાહ ઉત્પન્ન થાય, તેને ગ્રંથોમાં પદ્મપાત કહેછે. ૩ કફાત્કિલષ્ટ; કફીના કાપેથી પાપણાની ધારમાં ચિકાસ આવે, બહારની બાજુએ સોજા અને અદ્ય વેદના થાય, તેને ગ્રંથોમાં પ્રકિલ્બવર્ત્ત કહેછે. ૪ લોહિત; લોહીના કાપેથી પાપણામાં, માંસના અણીયાળા કંદ કે દાણા ઉત્પન્ન થાય, તે લોહી વર્ણે છતાં નર્મસે, કે સુવાળા થઈ તેના મૂખ પસરતા જઈ, પછવાડેથી વધતા જાય, તેને ગ્રંથોમાં રક્તાશ્ચ કહેછે. ૫ અરુકનિમેષ; પાપણા ઉઘાડ વિચ કરનારી, નસોમાં વાયુનો કાપ ભરાઈ, પાપણાને કંપારો થઈ ઉઘાડતા, વિચતા ઝડપથી બંધ થઈ જાય; તેને ગ્રંથોમાં નિમેષ કહેછે. ૬ રક્તોત્કિલષ્ટ; વાતાદિક ત્રણ દોષોના કાપેથી, પાપણાની અંદરના પડદામાં માંસરૂપી, અણીયાળા કંદ કે દાણા ઉત્પન્ન થાય, તે લાંબા છતાં ખડખડા સખત હોય, તેને ગ્રંથોમાં શુષ્કાર્થ અને લોકા તેને ખુપરયા કે ખીલ કહેછે. ૭ કુકૂળુક; દૂધના વિકારેથી નહાના છોકરાઓની, આંખોને અજવાળ, દાહ, અને હમેશા પાણી કે રશી ઝરી, ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાયછે. ૮ પદ્માર્થ; પાપણાની અંદરના અને બહારના અંગે, કાકડીના ખીજ જેવી ફાડકીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેને મંદ વેદના છતાં શક્ત અને ખડખડી હોયછે. ૯ પદ્મરોધ; આંખોના પાપણાને અજવાળ, અદ્ય પીડા, સોજા, સહિત સર્વે લક્ષણો હોય, તેથી આંખો બંધ બરોબર ન થાય; તેને ગ્રંથોમાં વર્તિજ્ઞ્ય કહેછે. ૧૦ પિત્તોત્કિલષ્ટ; પાપણાના વાળને વાયુકાપેથી ચંચળ કરી, આંખોમાં ભરાય તે પછી આંખોની પાપણાના, વાળ આંખોમાં ભરાઈ વારંવાર ધસાઈને, બહારની કીનાર ધણી સુઝે અને કાળા, સફેદ ડાળાપર, વાળ પોતાના મૂળથાનેથી પડી સોઈ જેવા ખુચે; તેને ગ્રંથોમાં પદ્મકાપ અસાધ્ય રોગ કહેછે. ૧૧ પોથકી; કફ અને લોહી કાપેથી પાપણામાં, લાલ સરસી જેવી ફાડકીઓ, શખત પીડાસહિત થઈ અતિ ઝરેછે. ૧૨ સ્પિલષ્ટવર્ત્ત; પાપણાના મુખની અંદરના અને બહારના, અંગેથી ચિપડા કે ચિકાસ અત્યંત હમેશા ચોટી બેસે, તે ઉઘાડ વિચ કરવાથી, અતિ રશીએ આંખો ધોવાઈ જાયછે. ૧૩ બહળ; પાપણાને સોનેરી રંગે, રિથર ફાડકીઓ ભરાયછે.

૧૪ પદ્મોત્સંગ; પાપણાની ખહારના અંગે ઉલટા, મૂખોની ફાડકાઓ તાં-
બુસ વર્ણે, જ્યોત્સ્ના મ્હોટી અને અજવાળસહિત થાય, તેને ગ્રંથોમાં ઉત્સંગ-
પિટિકા કહેછે. ૧૫ અર્ધુદ; પાપણાની અંદરના અંગે, ખોરના ઠળીઆ
જેવી ગાંઠા વેદનારહિત, લોહી વર્ણે લાંબી થાય; તેને નેત્ર અર્ધુદ કહેછે. ૧૬
કુંભિકા; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપેથી, પાપણાની અંદરના અંગે, કાહલા-
ના ખીજ જેવી ફાડકાઓ; સોઝાથી કુગ્રેલી થઈ, પોતાની મેળે કુટ્ટીને વહેછે.
૧૭ સિકતાવર્ત્મા; પાપણામાં ફાડકાઓ, અડઅચડી થવા છતાં મ્હોટી, અને
ખીજ ઝીણી ઝીણી ભરાય, તેને ગ્રંથોમાં વર્ત્મશર્કરા કહેછે, તે રોગેથી પા-
પણા સડેછે. ૧૮ અગ્રુગણુ; પાપણામાં વિનાપાકે, શખ્ત, મ્હોટી વેદના
સહિત, અજવાળ ચિકણાસે ખોરના, ઠળિયા જેવી ગાંઠા થાયછે. ૧૯
અંજનનામિકા; પાપણામાં દાહ અને શૂળસહિત, લાજરંગે, મંદવેદના-
સહિત ફાડકાઓ થાય, તેને આંજણી કહેછે. ૨૦ કર્દમ; જે શિલ્પ-
વર્ત્મના લક્ષણો અગાઉ લખેલા છે, તેમાં ખગડેકુ પિત્ત લોહીને ખ-
ગાડી, કે વિદગ્ધ ખાટું કરી તે સર્વેને મળેથી, પાપણાની ધારાને હમેશા
રશીથી, ભીજાયલી ચિકણી કરેછે. ૨૧ શ્યાવવર્ત્મા; પાપણાની અંદર અને
ખહારની, કીનારાને અખીથી ખળેલી જેવી કળાસવર્ણે કરે, તેમાં વેદના-
સહિત શૂળ થાયછે. ૨૨ વિશવર્ત્મા; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપેથી, પાપણા
ખહારના અંગે સોઝા, અને તેમાં ઝીણાવિંધ કે છિદ્રો પડે, તે કમળકુ-
લના ડીટીયાના વિંધ, જેવા પાણીથી ભરેલા કે ઝરતા હમેશા હોય, તેવી
રીતે છિદ્રો ઝરેછે. ૨૩ અલજ; લોહી કાપેથી પાપણામાં ગાળાકાર
ન્હાના, તાંબુસ વર્ણે, વેદનાસહિત ફાદોઓ થાયછે. ૨૪ ઉત્કલિષ્ટવર્ત્મા;
પાપણા સાંધાનું રથાન છોડી, આંખો ઉઘાડવા કે વિંચવાની, તદ્રહિત
થઈ સાંધા સંકોચાવે, તેને ગ્રંથોમાં વાતહતવર્ત્મ કહેછે.

આંખોના સાંધાને થતો નેત્રસંધીરોગ.

નેત્રસંધિસમુદ્ભૂતા નવ રોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । જલસ્તાવઃ કફસ્તાવો
રક્તસ્તાવશ્ચ પર્વણી ॥ ૯૪ ॥ પૂયાસ્તાવઃ કૃમિગ્રંથિરુપનાહસ્તથાડલ-
જઃ । પૂયાલસ ઇતિ પ્રોક્તા રોગા નયનસંધિજાઃ ॥ ૩૯૫ ॥

આંખોની સાંધામાં નવ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ જળસ્તાવ; પિત્તોના
કાપેથી આંખોની સાંધામાંથી પીળા રંગે, ગુલીના રંગે અને ગર્ભાગર્ભ પાણી

ઝરેછે. ૨ કફસ્રાવ; કફ કાપેથી આંખોની સાંધમાંથી, સફેદ વર્ણે, શખ્ત જાડો, વેદનારહિત રશિ વહેછે. ૩ રક્તસ્રાવ; લોહી કાપેથી આંખોની સાંધમાંથી, પડ અને લોહી મિશ્રિત વહેછે. ૪ પર્વણી; આંખોના કીળા અને સફેદ ડોળાનાં, સાંધમાં લાલરંગે ઝીણી ફાડકાઓ દાહ, અને પાકસહિત થાયછે. ૫ પૂયસ્રાવ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપે, આંખોની સાંધમાં સોઝા આવી, પાકે અને પડ વહેછે. ૬ કૃમિગ્રંથિ; વાતાદિ ત્રણે દોષોના કાપે. પાપણીની સાંધમાં અને સફેદ ડોળા ઉપર, ફાડકાઓ ખજવાળ સહિત થઈ, અનેક પ્રકારે કૃમિનામે છવાત, જેટલા જેઘંએ તેટલા ઉત્પન્ન થઈ રહેછે, તેથી આંખોને નષ્ટ કે આંધલો કરેછે. ૭ ઉપનાહ; આંખોની સાંધમાં ફોટી ગાંઠો, ન પાકે તેવી ઉત્પન્ન થાય, તેને ખજવાળ અને વેદના હોયછે. ૮ અલલ; અગાઉ પર્વણિપિટિકાના લક્ષણો લખેલા છે, તેને મળતા એ રોગને થાયછે. ૯ પૂયાલસ; આંખોની સાંધમાં સોઝા આવી, પાકી કુટીને પડ વહેછે.

આંખોના સફેદ ડોળાને થતા રોગ.

તથા શુક્લગતા રોગા બુધૈઃ પ્રોક્તાસ્ત્રયોદશ । શિરોત્પાતઃ શિરા-
હર્ષઃ શિરાજાલશ્ચ શૂક્તિકઃ ॥ ૩૯૬ ॥ શૂક્લાર્મા ચાધિમાંસાર્મા પ્ર-
સ્તાર્યાર્મા ચ પિષ્ટકઃ । શિરાયઃપિટિકા ચૈવ કફગ્રંથિતકોર્જુનઃ
॥ ૩૯૭ ॥ સ્નાયુર્મા ચાધિમાંસ સ્યાદિતિ શુક્લગતા ગદાઃ ।

આંખોના સફેદ ડોળાને, તેર પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ શિરોત્પાત; સફેદ ડોળામાં અદ્ય વેદના કે બુદ્ધિ ન થાય, ડોળા મધ્યેની નસો તાંબુસ વર્ણે થઈ, દિવસે દિવસે વધારે લોહી વર્ણે થાય, તેમાં અતિ વેદના થાય તો રક્તજન્ય જાણવું. ૨ શિરાપ્રહર્ષ; પ્રથમ શિરોત્પાત રોગ થયા પછી, મૂર્ખ-પણે તેની દરકાર ન કરે તો, શિરાપ્રહર્ષ રોગ થાય, તેથી નસો ઉછલી કાપા-યમાન થઈ અતિરો, લાલરંગે ડોહોવાયલા જેવા ડોળા થઈ, લોહીને વેહે-વડાવે અને આંખે ન દેખાય. ૩ શિરાજાળ; સફેદ ડોળાપર શખ્ત નસો બંધાઈ, ગાંઠો તાંબુસવર્ણે ઉપડે અને જળાની રીતે ગુઠાયછે. ૪ શૂક્તિક; સફેદ ડોળાપર કળાસ વર્ણે બુંદ, જેવા દાણા માંસના ઉત્પન્ન થાય. ૫ શુ-કલાર્મા; સફેદ ડોળાને નર્મ માંસ, બંધાઈ લાંબે દિવસે વધેછે. ૬ અધિમાં-સાર્મા; સફેદ ડોળાપર માંસ પસરે, જાડો નર્મ અને જુજ તાંબુસ વર્ણે, ગોળી બંધાઈ વધે છે. ૭ પ્રસ્તાર્યમા; સફેદ ડોળાપર કળાસ વર્ણે, તાંબુસ

વર્ણે માંસનું પડ પાતળું પસરેછે. ૮ પિષ્ટક; કફ વાયુના કોપે સફેદ ડોળા-
પર માંસ ચઢે, તે મેલી આરશી જેવું દેખાય છે. ૯ શિરાજપિટિક્ષ્ણ; સફેદ
ડોળાને સફેદ વર્ણે ફાડકાઓ થઈ નસોને વ્યાપે છે. ૧૦ ગ્રંથિતક;
સફેદ ડોળાપર પાણીના ટપકા, બિંદુઓ, કાંશાના વર્ણે ગાંઠા ઉત્પન્ન થાય,
તેને કફ ગ્રંથિતક અને બળાસ કહેછે. ૧૧ અર્જુન; સફેદ ડોળાપર સસ-
લાના લોહી, જેવા લાલ ટપકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨ રનાર્મ્વર્મા; સફેદ ડો-
ળાને, પ્રસ્તાર્યર્મા રોગના લક્ષણો અગાઉ લખેલા છે, તેવા લક્ષણો થઈ
માંસ ચઢે, તે સખ્ત છતા વહેતા નથી. ૧૩ અધિમાંસ; સફેદ ડોળાપર,
લાલ કમલ કુલ જેવા, તાંબુસ વર્ણે નર્માસે, માંસના ઘણા વધેછે. તેને
ગ્રંથોમાં રક્તાર્મા કહેછે.

આંખોના કાળા ડોળાપર થતો રોગ.

તથા કૃષ્ણસમુદ્ભૂતાઃ પંચ રોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૯૮ ॥ શુદ્ધશુક્રં
શિરાશુક્રં ક્ષતશુક્રં તથાજકઃ । શિરાસંગશ્ચ સર્વેઽપિ પ્રોક્તાઃ કૃષ્ણ-
ગતાઃ રુદ્ધાઃ ॥ ૩૯૯ ॥

આંખોના કાળા ડોળાને, પાંચ પ્રકારે રોગ થાય છે. ૧ શુદ્ધ શુક્ર;
આંખોમાં કુલાં પડેછે, તે અભિરૂપરોગમાંથી ઉત્પન્ન થવા છતાં, કુંદ નામે કુલું
ગ્રંથ જેવા, ચંદ્ર જેવા આકારે સફેદ વર્ણે, ડાઘા પડી આકાશમાં
ઘેરાયલા વાદલા જેવા, પાતળા કાળા ડોળાપર સફેદ ડાઘ થાય, તેને
અખીનો રોક કરેથી ગર્ભ થઈ, અખી જેવા ગર્ભ થાય તો, તેને ગ્રંથોમાં
અવ્રણ કહેછે, તે રોગ સાર્ય નાણુવો. ૨ શિરાશુક્ર; કાળા ડોળાપર
કુલાનો મધ્ય ભાગ, છિન્ન ભિન્ન થયેલો એટલે, કુલું ફાટીને અલ્પ
ઉંડાણ બાય, અથવા માંસ અલ્પ જીપર વધે, અતિ ઝીણી નસોને વ્યાપી
ગ્રંથળ થાય, એટલે ચંદ્રમાની રીતે, ન્હાનો મ્હોટો ડાઘ થાય, અને દષ્ટી-
નો અટકાવ કરે, તે કુલા પડેલોને આગ્રેયથી થાય, તો તાંબુસ વર્ણે દેખાય,
ઘણા દિવસનો હોય તો અસાધ્ય નાણુવો. ૩ ક્ષતશુક્ર; મૂર્તિમંત આકારે
છિદ્ર કાળા ડોળાપર, સોઈ ભોંકાવા જેવો ઝીણો વિંધ દેખાય, તે
છિદ્રમાંથી કુષ્ટ રશી હમેશા વેહે, અને ટોંચા મારવા જેવી વેદના થાય,
તેને ગ્રંથોમાં સવ્રણ શુક્ર કહેછે. ડોળાની પાવલીથી થોડુંક દૂર તેવું કુલું હો-
યેછે; ઘણું ઉંડાણ ન હોય, અતિશે ન વહે, પીડા ગુજ્જ અથવા ન જાય;

એકજ વિંધ હોય, તે કુલ ઇશ્વરકૃપાથી કાઢને સાધ્ય થાય છે. ૪ અંજક; ખંડરીની લિંડી જેવા આકારે, ડોળાના કૃણ્ણમંડળ પર થાય, અને કંઈક તાંબુસ વર્ણે હોય અથવા ન હોય, વેદના સહિત થાય અગ્નિ તેથી ચીકણું પાણી કે રશી ઝરે, એ રોગ વધેથી કૃણ્ણમંડળ કાળો ડોળો સર્વે કુલાથી ઘેરાય છે. ૫ શિરાસંગ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપેથી, ધુન્નડા જેવું કુડું ઉત્પન્ન થઈ, હમેશા કાળા ડોળાને વ્યાપી રહે છે, તેને ગ્રંથોમાં અક્ષિ-પાકાત્ય કહે છે.

આંખોને થતો તિમિર, માત્યાનો, કાચ બિંદુ રોગ.

काचं तु षड्विधं ज्ञेयं वातात् पित्तात् कफादपि । सन्निपात्ताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसंभवम् ॥ ४०० ॥

આંખોના ડોલાની ખાલી વચ્ચે, માત્યાનો રોગ વાતાદિક, ત્રણે દોષોના કાપે, દૃષ્ટીના સર્વેથી છેલ્લા પડદા સુધી, કાલિકાસ્થીની પાસે જઈ, (કાચ) એટલે કાચ કે માત્યાનું બિંદુ, અથવા પાણીના ટપકા જેવો, છ પ્રકારે રોગ થાય છે; ડોળાના છેલ્લા પડદાની પાસેના છઠ્ઠા અને પાંચમાં પડદા સુધી, વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપે, અનેક પ્રકારે અમલકારીક, સ્વરૂપે દેખાય છે. તેને તિમિર રોગ કહે છે; તે રોગ થયા પછી, લાંબે દિવસે પાકો થવાથી, આંખોના છેલ્લાં સાતમા પડદા સુધી, ઉતરી માત્યાનો રોગ પાકે છે.

૧ વાતજ માતબિંદુ; જે રોગીને વાયુ કાપે ડોલામાં માત્યા થવાથી, સર્વે પદાર્થોનું ભ્રમણ કે ફરતો દેખાય, અથવા તાંબુસ વર્ણે દુરાચારે, વાંકા ચુકાં દેખાય છે. ૨ પિત્તજ માતબિંદુ; પિત્તોના કાપે રોગીને માત્યામાંથી, સૂરજના કિરણો કે રજકણ તારાઓની રીતે દેખાય, જુદા જુદા છારી ભરેલા કે નહિ જેવા, ઇંદ્રોના ધનુષ્યાણુ કે નાચતા મોર દેખાય, સર્વે પદાર્થો ગુલીના રંગે દેખાય છે. ૩ કફજ માતબિંદુ; કફ કાપે સ્તિગ્ધ, સુવાળા કે ચિકણા, સફેદ પદાર્થો, પાણી ઉપર તરતા હોય તેમ, અથવા જડ પદાર્થો દેખાય છે. ૪ સન્નિપાતજ માતબિંદુ; અનેક વર્ણે, ઉલટા વર્ણે કે સ્વરૂપે, નાક, કાન વિનાના દેખાય, જ્યાં ત્યાં કરચો કે ચિથરા, તનખા ઉડતા દેખાય છે. ૫ રક્તજ માતબિંદુ; લોહી કાપેથી લાલરંગે, અનેક પ્રકારેથી સ્વરૂપે દેખાય છે. ૬ સંસર્ગજ માતબિંદુ; પિત્ત, લોહી કાપેથી મૂર્ચ્છિત શુદ્ધિવિનાનો રોગી થઈને, અથવા શુદ્ધીમાં પાછો આવેથી, સર્વે દિશા તરફ જોય તે પીળાંરંગે દેખાય, ઉપરની જગ્યા કે આકાશ વિગેરે જોતા, સર્વે પદાર્થો દૈદ્ય-

ધ્યમાન કે તેજવાન દેખાય, અથવા જે રોગીને કાળુના, ઝાડ ઉપર હજારે ફળ, ટંગાએલા હોય તેના તેજનો ચમકાટ દેખાય, તેને ગ્રંથોમાં પરિભ્રમણ-સંસારક તિમિર કહેછે.

આંખોના ડાળાને થતો તિમિર રોગ.

તિમિરાણિ ષડેવ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા । સંસર્ગેણ ત્વ રક્તેન ષષ્ઠં
સ્યાત્સન્નિપાતતઃ ॥ ૪૦૧ ॥

ડાળાના પડદામાં વાતાદિક, ત્રણે દોષોના ક્રોધ થવાથી, તિમિર રોગ ઉત્પન્ન થાયછે; તેથી રોગીને અનેક પ્રકારે રંગો, વિપરીત કે ઉલટા સ્વરૂપે પદાર્થો દેખાય, દૃષ્ટીપાસેના સાતમા પડદા સુધી, વાતાદિક દોષોના ક્રોધ જવાથી, રોગીને રૂપવંત પદાર્થો ભુરા રંગે, અથવા વાતાદિક દોષોના ત્રણે રંગે પદાર્થો દેખાય, એટલે વાયુ ક્રોધે સર્વે પદાર્થો, પાકેલા કાળુફળ જેવા દેખાય, પિત્તક્રોધે ગુળીના રંગે દેખાય, કફ ક્રોધે સફેદ વર્ણુ દેખાય, લોહી ક્રોધેથી લાલ વર્ણુ દેખાય, સન્નિપાત ક્રોધેથી અનેક, રંગે કે વર્ણુ દેખાયછે. છઠ્ઠા પડદામાં દોષ જવાથી, આંખો ઉઘાડતાં-ડરે નહી, બંધ થઈ જાય, વિન્હળ થાય, આંખો સાંભે ફરતી માંખી, મચ્છર, વાળ, તાતણા, ગોળાકાર ચકર, ધન, કુંડલો, વરસાદ, ઘેરાયલાં વાદળાં, અંધારામાંથી છુટાપણું, ગુથાયેલી જાળ ઇત્યાદિક પદાર્થો દેખાય, અને દૂરના પદાર્થો પાસે, પાસેના પદાર્થો દૂર દેખાય, અતિ મેહેનતે સોઈના વિંધમાં, દોરો ન પરોવાય ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય છે. પાંચમાં પડદામાં દોષ જવાથી, ઉપરના પદાર્થો કાપડમાં વિઠાળેલા માત્ર દેખાય, નીચેના પદાર્થો ન દેખાય, નાક-કાન વિનાના સ્વરૂપો ઇત્યાદિક, લક્ષણો પાંચમે પડદાં રદ થવાનો, દોષજન્ય રોગ જાણવો; તિમિર રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સંસર્ગ, રક્ત, સન્નિપાત એવી રીતે છ પ્રકારે જુદા ભેદો, અગાઉ મોતબિંદુમાં લક્ષણો લખેલા છે.

આંખોની બાવલીને થતો લિંગનાશરોગ.

લિંગનાશઃ સપ્તધા સ્યાદ્વાતાત્પિત્તાત્કફેન ચ । ત્રિદોષૈરુપસર્ગેણ
સંસર્ગેણાસૃજા તથા ॥ ૪૦૨ ॥

તિમિરાખ્ય રોગ, ડાળાના ચોથા પડદામાં ગયો હોય તો, સંપૂર્ણ દૃષ્ટીને બાકી અંધાપો લાવે, તે લિંગ નાશ રોગ એટલે બાવલીનો, નાશ થઈ સાત પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ વાતલિંગનાશ; દૃષ્ટિ મંડળ કાળા ડાળા-

ની વચ્ચે, પાવણી તાંબુસવળે, ચંચળ અને શાખ્ત થાય છે. ૨ પિત્તલિંગનાશ; દૃષ્ટિમંડળ ગુલીના વળે, પીળા રંગે, કાંશા જેવી થાય છે. ૩ કફલિંગનાશ; દૃષ્ટિમંડળ જાડી, સિન્ધ, ચિકણી, શંખ જેવી, કુદાના કુલ જેવી, ચંદ્રમા જેવી, સફેદ વળે, કમળના પાંત્રા ઉપર પાણીનું ટીપું, પ્રડેલું સફેદ દેખાય તેમ આંખો ચોળવાથી, તેનું મંડળ પસરે છે. ૪ ત્રિદોષલિંગનાશ; દૃષ્ટિમંડળ ચિત્રવળે હોય છે. ૫ સંસર્ગલિંગનાશ; પિત્ત અને લોહી દુષ્ટ થવાથી, મૂર્છિત શુદ્ધવિનાનો રોગી થઈ, દૃષ્ટિમંડળ લોહીના રંગે, પીળા રંગે થાય છે. ૬ રક્તલિંગનાશ; દૃષ્ટિમંડળ પરવાળાના રંગે, લાલ કમળ કુલના તાંબુસ વળે થાય છે. ૭ ઉપસર્ગલિંગનાશ; જે પ્રકારે રોગ થાય, તે એક અથવા હરેક કારણે થાય, અને જીજ્ઞા અનિમિત્તે એટલે વગર કારણે થાય, તે મધ્યે જે કારણે થાય, તેમાં જે ભેદ જુદા છે, એક શિરોભિતાપજ અને બીજો અભિધાતજ, જુદા જુદા કારણે થાય છે. એક વિષસંખંધી કુલોના સુગંધ, વાહણારો જે વાયુ એટલે, ઝેરી કુલો ઉપર થઈ આવેતા વાયુ, શરીરને લાગવાથી, મસ્તક તપેથી, ગર્ભી આંખોના ડાળામાં ઉતરી લિંગનાશ થાય, એટલે અંધાપો આવે, તેને શિરોભિતાપજ લિંગનાશ કહે છે; એ રોગ વિશે કેટલાક ઋષીના મતો, જુદા જુદા પડે છે, કેટલાક કહે છે, એ રોગ રક્તાભિયંદજન્ય છે, કેટલાક સન્નિપાતાભિયંદજન્ય કહે છે, કેટલાક કહે છે કે લગુડાદિકાના અભિધાતથી, એટલે સોટા ઇત્યાદિ લાગવાથી દૃષ્ટીને રોગ થઈ, આંખે અંધાપો આવે છે, તેને અભિધાતજ લિંગનાશ કહે છે; દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મહાસર્પ ઇત્યાદિકાના અકસ્માત દર્શણે, અંધાપો આવે, તેને અનિમિત્તજ લિંગનાશ એટલે વગર કારણે, આંખોના ડાળા નિર્મળ, સ્વચ્છ હોવા છતાં, કાઠી રીતે પણ આંખોમાં ખોડ કે વિકૃતિ ન દેખાતા, આંખે અંધાપો આવે છે. એવી રીતે લિંગનાશ રોગ સાત પ્રકારે થાય છે. મસૂરના દાડમ કે દોડા જેટલું દૃષ્ટિનું પ્રમાણ કે માપ છે, તેના ચાર મંડળો, ગોળાકાર ચાર પડ હોય, તે મધ્યે પ્રથમ બહારનું મંડળ રસરક્તાશ્રિત છે; બીજું મંડળ માસરક્તાશ્રિત; ત્રીજું મેદાશ્રિત; ચોથું મંડળ કળાસ્થીના આશ્રમથી છે; એમ જાણવું.

આંખે જોવાને ઠેકાણે દ્રષ્ટિ રોગ.

• અષ્ટઘા દૃષ્ટિરોગઃ સ્યુસ્તેષુ પિત્તવિદગ્ધકમ્ । આમ્લપિત્તવિદગ્ધં
ચ તથૈવોષ્ણવિદગ્ધકમ્ ॥ ૪૦૩ ॥ નકુલાધ્યં ધૂસરાધ્યં રાત્ર્યધ્યં નહ-
સ્વદ્દૃષ્ટિકુઃ । ગંભીરદૃષ્ટિરિત્યેતે રોગદૃષ્ટિગતા ગદાઃ ॥ ૪૦૪ ॥

દૃષ્ટિમંડળસ્થાને દૃષ્ટિરોગ આઠ પ્રકારે થાય છે. ૧ પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ રોગ; પિત્ત ક્રોધથી દૃષ્ટિ ખગડીને પીળા રંગે થાય, અને સર્વે પદાર્થો પીળા રંગે દેખાય, એ રોગ ત્રિજા પડદામાં જવાથી, દિવસે દેખાતું નથી માણુ રાત્રે દેખાય છે, તેનું કારણ રાત્રની શીતળતા, દૃષ્ટિને વ્યાપવાથી પિત્ત ક્રોધ, અલ્પ ઓછો થાય છે. ૨ આમ્લપિત્ત વિદગ્ધ દૃષ્ટિ રોગ; આમ્લપિત્તના ક્રોધથી માણુસને, ઉલટી થતા થતા દૃષ્ટિને અભિઘાત કે ધક્કા લાગેથી, સર્વે પદાર્થો સફેદ રંગે દેખાય, તેનું કારણ આમ્લપિત્ત રોગમાં, કફનો સંબંધ હોવા શિવાય ઉલટી થતી નથી, માટે તેમાં કફનો સંબંધ છે એમ જાણવું. ૩ ઉષ્ણવિદગ્ધ દૃષ્ટિરોગ; તડકામાં ફરવાથી, અથવા કંઈક કારણે, શરીરે અતિ પરસેવો થઈ નસોના દરવાજે, દૃષ્ટિના ત્રીજા પડદામાં, પિત્તનો ક્રોધ જઈ તે દુષ્ટ થાય, તેથી માણુસોને દિવસે દેખાતું નથી, રાતની શીતળતા વ્યાપવાથી, દૃષ્ટિને પિત્તોનો ક્રોધ, ઓછો થવાથી રાત્રે દેખેછે. ૪ નકુળાંધ્ય દૃષ્ટિ રોગ; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રોધથી, માણુસોની દૃષ્ટિ ખગડી, નોલ્યાનામ જનાવરની આંખો જેવી, લાલ અને ચંચળ થઈ, દિવસે અનેક પ્રકારે ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપો દેખે, રાત્રે મુદ્દલ ન દેખાય. ૫ ધુસસંધ્યદૃષ્ટિરોગ; ખળતરા, શોક, સંતાપ, જ્વર, અતિ મેહનત, એટલા કારણે અથવા કંઈક નિમિત્તે, મસ્તકને સંતાપ ઇત્યાદિક કારણે, પિત્તનો ક્રોધ થઈ માણુસોની દૃષ્ટિને ખગડી, દિવસે સર્વે પદાર્થો ધુવાંડાથી ભરેલા જોય, અને રાતની શીતળતાને લીધે, પરિતાપ ઓછો થવાથી, તેજ પદાર્થો ધુવાંડાવિના દેખેછે, ૬ રાત્ર્યંધ્ય દૃષ્ટિરોગ; કફ, અલ્પ દુષ્ટ થઈ દૃષ્ટિને, ત્રણે પડદા સુધી જઈ; રાત્રે રોગી માણુસો દેખે નહી, અને દિવસે સૂર્યના કીરણની ગર્ભાથી, કફની નખળાઈ કે ન્યૂનતા થાય, માટે દિવસે તેજ સર્વે પદાર્થો ખરાખર દેખેછે. ૭ હ્રસ્વ દૃષ્ટિરોગ; પિત્ત ખગડી દૃષ્ટિના મધ્ય ભાગે જઈ, દિવસે સંપૂર્ણ મ્હોટા પર્વતો, જેવા લેહી પદાર્થોને ન્હાના દેખે, અને રાતની શીતળતા દૃષ્ટિને વ્યાપવાથી, પિત્તક્રોધનું ખળ ઓછું થવાથી, રાત્રે ખરાખર દેખાયછે, તેને ગ્રંથોમાં હ્રસ્વજ્ઞાત્ય કહેછે. ૮ ગંભીર દૃષ્ટિ; વાયુ ક્રોધે દૃષ્ટિ ખગડીને, નિસ્તેજ થઈ જંડાણુ જાય, અને અતિ વેદના સહિત શરીર પીડાયછે.

આંખોને અશક્તપણાનો, અભિષ્યંદ રોગ.

અભિષ્યંદાશ્ચ ચત્વારો રક્તાદોષૈસ્ત્રિભિસ્તથા ।

આંખોને સંપૂર્ણ રોગોના કારણબૂત, નિમિત્તે અભિષ્યંદ જોગ ચાર

પ્રકારે થાયછે; એટલે આંખોના ડોલાને કાંકરો ખૂંચે, ચિપડા આવે, મજ-
બુત ઠણીકા થાય, ડોલા લાલ કંકુ જેવા થાયછે. ૧ રક્તાભિષ્યંદ; લોહી કાપે-
થી ડોળા તાંબુસ વર્ણે, અતિ લાલ રંગે થઈ, તેમાંથી તાંબુસ વર્ણે પાણી
ઝરે, પાપણોની કીનારે તાંબુસ વર્ણે થઈ, પિત્ત કાપના લક્ષણોને ઝળતા
થાય છે. ૨ વૃતાભિષ્યંદ; વાયુના કાપેથી ડોળાને સોઈએ, ટોચવા જેવી
વેદના થઈ, વજનપણાના લક્ષણો થાય, ડોળામાં રેવી ભરાયલી હોય, તેવી
શીતે ખુંચે, વાંકા અને નિસ્તેજ ડોળા થાય, અર્ધા કે આખા મસ્તકને
અતિ વેદના, ડોળા શખ્ત થવા છતાં શુષ્ક હોય, આંખોમાંથી શીતળ
પાણી ઝરે, પાપણોને કંપારો ઈત્યાદિક લક્ષણો થાયછે. ૩ પિત્તભિષ્યંદ;
પિત્તોના કાપે ડોળાને બળત્તર, શીતળ પદાર્થોના ઉપચારે સુખ જણાય,
બીજારંગે ડોળા દેખાય, આંખોમાંથી ગર્મ બાફ અને પાણીની ધાર નિકળે,
આંખો બંધ ન થાય અથવા બંધ કરે તો ગર્ભગર્ભ હોય છે. ૪ કફાભિષ્યંદ;
કફકાપેથી આંખોને અતિ વજન થઈ શીતળ થાય, સોઝો આવે, અમીના
શેકથી સુખ જણાય, પાપણોની કીનારને ખજવાળ, ચિકાસ ભરેલી હોયછે.

આંખોના ડોળાને થતા અધિમંથ રોગ.

चत्वारश्चाधिमंथाः स्युर्वातपित्तकफास्त्रतः ॥ ૪૦૬ ॥

ઉપર લખેલા અભિષ્યંદ રોગ, થયા પછી તેનો ઉપાય ન કરે અથવા
અંજનાદિક, મિથ્યા ઉપચાર કરેથી, વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત એ સર્વેના કાપે-
થી, ચાર પ્રકારે અધિમંથ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં સોઈના ટોચા લાગ-
વા જેવી, ઈત્યાદિક વેદના પ્રથમ થઈ, અભિષ્યંદ રોગોના લક્ષણો, અગાઉ
લખેલા છે તે પ્રમાણે થાય, પણ વિશેષ લક્ષણોમાં આંખોના ડોળા, ગળી
પડવા પ્રમાણે દુઃખ, અને મંથન કરવા પ્રમાણે કે ડોહતી, જેવી વેદના
થઈ અર્ધા મસ્તકે અતિશે વેદના થાય. ૧ વાત અધિમંથ; ને વાયુ કાપના
શૂલાદિક લક્ષણો થઈ, છ દિવસે આંધળો થાય છે. ૨ પિત્ત અધિમંથ
પિત્ત કાપના બળતરાદિક, લક્ષણોસહિત તત્કાળ દૃષ્ટિ નષ્ટ થાયછે. ૩ કફા-
ધિમંથ; ને મિથ્યા ઉપાયો કરેથી, કફકાપસહિત લક્ષણો થઈ, સાત દિવસે;
દૃષ્ટિ નષ્ટ થાયછે. ૪ રક્તાધિમંથ; લોહી કાપના લક્ષણોસહિત થઈ, તે
ઉપર મિથ્યા ઉપાય કરેથી, પાંચ દિવસે દૃષ્ટિ નષ્ટ થાયછે.

આંખોના ડોળાને થતા સર્વાક્ષિરોગ.

• સર્વાક્ષિરોગાશ્રાઘૈ સ્યુસ્તેષુ વાતવિપર્યયઃ । અલ્પશોફોન્યતો વૌ-

તસ્તથા પાકાત્મ્યયઃ સ્મૃતઃ ॥૪૦૬॥ શુષ્કાક્ષિપાકશ્ચ તથા શોફો-
ધ્યુષિત એવ ચ । હતાધિમંથ હત્યેતે રોગાઃ સર્વાક્ષિસંભવાઃ ॥૪૦૭॥

આંખોના ડોળાને સર્વે રીતે, સર્વાક્ષિરોગ આઠ પ્રકારે બ્યાપેછે. ૧ વા-
તવિર્યય; વાયુના કોપે એક વખતે, આંખોને, ડોળાને, ભવાસ્થાને કોઈ વેળા
થોડી અને કોઈ વેળા અતિશે ધણું કરીને વારંવાર અનેક પ્રકારે તીવ્ર વેદના
ઉત્પન્ન થાયછે. ૨ અદપશોઃ; આંખે, ડોળાને અતિ ખજવાળ ઉંખરાના પા-
કલા ફળ જેવા, કે તાંબુસ વર્ણુ ડોળા ગોળાકારે થાય, સોઝો થોડો આવે,
તેને ગ્રંથોમાં શોધજ નેત્રપાક કહેછે. ૩ અન્યતોવાત; વાયુના કોપે ગળામાં-
હેતી ધાંટી, કાન, મસ્તક, ડાઠી, હનુવટી, એટલા સ્થાને વાયુનો કોપ રહી,
અતિ વેદના કરી, ગરદનમાં ભરાય, ગરદનની ખેડું ખાજુની નસોમાં
તીવ્ર વેદના કરે, અન્ય દુરાચરણ ઇત્યાદિક ઠેકાણે પણ વેદના થાય, આં-
ખો અને ભવા ઇત્યાદિ સ્થાને રહીને, ખીજા ઠેકાણે અતિ પીડા કરેછે.
૪ પાકાત્મ્યય; વાતાદિક ત્રણે દોષના કોપથી, આંખોના કાળા ડોળા-
પર ખુરી કે છારી બંધાઈ, તે જગ્યા સફેદ વર્ણુ થાય અને તીવ્ર વેદના
થાયછે. ૫ શુષ્કાક્ષિપાક; ડોળાના પાપણીની કિનારો શખ્ત રક્ષ થાય,
તેથી આંખો બંધ કરવા છતાં, પણ તેમાં અગ્નિ બળે અને ઉઘડતી
નથી, ચિકણી અને ખજવાળ થઈને ખેંચાય, અતિશે વ્યાકુળ દેખાય,
આંખો ઉઘાડતી વખતે શખ્ત વેદના થાય તો, રક્તવાતજન્ય રોગ જાણવો.
૬ શોફ; ડોળાને ઘણો સોઝો આવે, ઉંખરાના પાકલા ફળ જેવી આંખો
થાય; ખજવાળ અને દાહસહિત રશી વહેછે, એ વિકાર નેત્રપાક રોગનો
ભેદ છે. ૭ અધ્યુષિત; પિત્તકોપકર્તા અથવા ખટાસ પદાર્થોનું અતિ સેવન
કરેથી પિત્તનો કોપ થઈ, નેત્રરોગને ઉત્પન્ન કરે, આંખો માંહેલા અંગ ગુળીના
રંગે જરા થાય, પાપણી અતિશે તાંબુસવર્ણુ, ડોળા સર્વે પાકાને દાહસહિત
સોઝો, સર્વે રોગ મળીને પાપણીને ગળતી લાગે, તેને ગ્રંથોમાં અમ્લાધ્યુષિત
કહે છે. ૮ હતાધિમંથ; અગાજી લખેલા વાતાત્મક અધિમંથા, રોગ થવા પછી
તેના ઉંપાય ન થયાથી, તીવ્ર વેદનાસહિત નેત્રને શોષી નિસ્તેજ કરે, એ
રોગ લાંબા દિવસે સાધ્ય થતો નથી, એ પ્રમાણે નેત્રરોગ ૯૪ પ્રકારે જાણવા.

ચિત્ર કે પુરૂષ નપુંસક થવાનો પંઢ રોગ.

પુંસ્ત્વદોષાશ્ચ પંચૈવ પ્રોક્તાસ્તત્રેપ્યર્થકઃ સ્મૃતઃ । આસેકયશ્ચૈવ કુંઝી-
કઃ સુગંધિઃ પંઢસંજ્ઞકઃ ॥ ૪૦૮ ॥

પુરુષ એટલે ધાતુજન્ય વિકારે, માણસોને નપુંસકત્વ પાંચ પ્રકારે રોગ પ્રાપ્ત થાયછે. ૧ ઈર્ષ્યક; હરયેક ખીજા પુરુષ અને સ્ત્રીનો સંગ, ક્રોધ મૈથુન કરતા જોયાથી, કેટલાક નપુંસક પુરુષોને ચેતના થાય, એટલે કામ વ્યાપી સ્ત્રીનો સંગ કરવાને તૈયાર થાયછે, તેવા ખદડા પુરુષના રોગને ઈર્ષ્યા કહેછે; અને તેવી નપુંસક સ્ત્રીને દુઃખોની કહેછે. ૨ આસેક્ય; હર્યેક સ્ત્રીઓની છાતી કે સ્તનપર હાથ મુકી, સુંખનાદિક બહારની હરએક ચેષ્ટા, નપુંસક પુરુષ કરવાથી, કામ વ્યાપી મૈથુન કરવા વિશે તૈયાર થાય, તેને આસેક્ય કહેછે; પણ સુશ્રુત ક્રમીનું મત એવું છે કે, તેવા માણસોને પિત્તોનું બળ, અહપવીર્યો હોય તેથી કામ ઉત્પન્ન ન થાય, માટે હરયેક કામાતુર પુરુષનું લિંગ, નપુંસક પોતાના મુખમાં પકડી, મૈથુન કરાવે અને કામી પુરુષની, ધાતુ ખલિત થાય તે નપુંસક, ગળી જવા પછી તેને કામ વ્યાપે; એટલે મૈથુન કરવા તૈયાર થાય; તેનેજ આસેક્ય કહેછે, તેવી સ્ત્રીઓ નપુંસક હોય, તેને મુખયાની કહેછે. ૩ કુંભિક; નપુંસક પુરુષ પોતાની ગાંડ, હરયેક કામી પુરુષ પાસે મરાવેથી, નપુંસકને કામ વ્યાપે એટલે મૈથુનવિશે તૈયાર થાય, તેને કુંભિક ષંઢ કહેછે, અને તેવી સ્ત્રીઓ નપુંસક હોય; તેને ગુદયાનિ કહેછે. ૪ સૌગંધિક; કાંઈ દુષ્ટયોનીમાંથી નપુંસક ઉત્પન્ન થાય, એટલે જે સ્ત્રીની યોની દુષ્ટ થયેલી હોય, તેના પેટે જન્મેલો હોય, તે હરયેક સ્ત્રીની યોનિ કે પુરુષના, લિંગની સુગંધી લીધા પછી, તેવા નપુંસકને કામ વ્યાપે અને સંભોગ કરવાને તૈયાર થાયછે, તેવી સ્ત્રી નપુંસકને નાસા-યાનિ કહેછે. ૫ મહાષંઢ; સ્ત્રીઓની રીતે અનેક ચેષ્ટા કે નખરા મહાનપુંસક કરે, સ્ત્રીઓની રીતે ચત્તા ઢીચે પડી, પોતાની ઇંદ્રિની જગાએ, ખીજા પુરુષો પાસે મૈથુન કરાવી, તેની ધાતુ સ્ખલિત કરાવે છે; તેને મહાષંઢ કહેછે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારે નપુંસક કહેલા છે; તે મધ્યે ઈર્ષ્ય, આસેક્ય, કુંભિક, સૌગંધિક એ ચાર જાતના, નપુંસકના શરીરમાં શુક્ર ધાતુનો, અંશ થોડોક પણ હોયછે, અને પાંચમાં મહાષંઢ નપુંસકના શરીરમાં શુક્ર ધાતુ લેશ કે મુદ્દજ ન હોય.

પુરુષોની શુક્રધાતુને થતો રોગ.

શુક્રદોષાસ્તથાઽદ્યૌસ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફેન ચ । કુળપં ત્રાસપિત્તમ-
ભ્યાં પૂયામં શ્લેષ્મપિત્તત્તઃ ॥ ૪૦૯ ॥ ક્ષીણં ચ વાતપિત્તાભ્યાં પ્રંથિલં
શ્લેષ્મવાતુતઃ । મલામં સન્નિપાતાન્ન શુક્રદોષા ઇતીરિતાઃ ॥ ૪૧૦ ॥

પુરુષોને શુક્રધાતુની જગ્યાએ આઠ પ્રકારે રોગ થાયછે. તેવા પુરુષોના વીર્યથી પ્રજા કે ગર્ભો, ઉત્પન્ન થવાવિશે સમર્થ થતા નથી, માટે ધાતુની શુદ્ધિ કરવાને આઠ ભેદ કહેલા છે. ૧ વાત શુક્રદોષ; વાયુકોષેથી પુરુષોની શુક્રધાતુ, તાંબુસવર્ણે થવા છતાં કૃષ્ણવર્ણે, અને વેદનાસહિત હોયછે. ૨ પિત્ત શુક્રદોષ; પિત્તોના કોષેથી પુરુષોની શુક્ર ધ્રાતુ, પીળા કે ગુળીના વર્ણે થવા છતાં, દાહ અને વેદનાસહિત હોયછે. ૩ કફ શુક્રદોષ; કફોના કોષેથી ધાતુ, સફેદ વર્ણે થવા છતાં અજવાળ, અને વેદનાસહિત હોયછે. ૪ કુણ્પ; લોહી પિત્તોના કોષેથી ધાતુ, પીળા અને લાલ વર્ણે થવા છતાં વેદનાસહિત હોયછે. ૫ પૂયાભ; કફ પિત્તોના કોષેથી ધાતુ, પીળા વર્ણે અને ૫૩ જેવી થવા છતાં, અજવાળ દાહસહિત હોયછે. ૬ ક્ષીણ; વાયુ અને પિત્તોના કોષેથી, શુક્ર ધાતુ ક્ષીણ થઈને, પુરુષ દુર્બળ થાય, અને મુખે શોષ પડીને, શરીર પાંડુરવર્ણે થાય, કામાતુરની ચેતના ઓછી થાયછે. ૭ અંધિલ; કફવાયુના કોષેથી, ધાતુ સફેદ વર્ણે થવા છતાં કૃષ્ણવર્ણે હોયછે, અને અજવાળ, વેદનાસહિત હોય, ધાતુની ક્ષીણ ક્ષીણ ગાંઠા બંધાય, માટે તેને અંધિક શુક્રદોષ કહેછે. ૮ મળાભ; સન્નિપાત એટલે વાતાદિક, ત્રણે દોષોના કોષેથી ધાતુ, મળમૂત્ર વર્ણે હોય અને અલાઈ, જેવી ફાડ-કામો થાય, તેને મળાભ શુક્રદોષ કહેછે.

સ્ત્રિઓના અડકાવને થતા પ્રથમ આર્તવ દોષ.

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः । अष्टावार्तवदोषाः स्यु-
र्वार्तपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ૪૧૧ ॥ पूयाभं कुणपं ग्रंथिक्षीणं मलसमं तथा ।

સ્ત્રિઓને દરેક મહિને અડકાવ, કે રજસ્વલા સ્થાનેથી, લોહી ઉત્પન્ન થઈ વહેછે, તેને આર્તવ કહેછે. તેમધ્યે આઠ પ્રકારે રોગ, થવાથી ગર્ભનું ધારણ થતું નથી, માટે આર્તવોની શુદ્ધિ કરવાવિશે, આઠ પ્રકારે ભેદ અને લક્ષણો જુદા છે; પુરુષોના શુક્ર ધાતુના દોષો, આઠ પ્રકારે ઉપર લક્ષણો-સહિત લખેલા છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રિઓને અડકાવ સંબંધી, આઠ પ્રકારે દોષો લક્ષણો સહિત, એકસરખા જાણવા; તેના નામો.—૧ વાત આર્ત-વદોષ, ૨ પિત્તજ આર્તવદોષ, ૩ કફજ આર્તવદોષ, ૪ પૂયાભ આર્તવદોષ, ૫ કુણ્પ, ૬ અંધી, ૭ ક્ષીણ, ૮ મળસમ. એ પ્રમાણે આઠ આર્તવદોષ સ્ત્રીના, અડકાવ સંબંધમાં અને પુરુષના, શુક્રધાતુમાં આઠ રોગ, એકસ-રખા જાણવા.

શ્વિઓને ધુપણી કે પ્રદર રોગ.

તથા ચ રક્તપ્રદરં ચતુર્વિધમુદાહતમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

વાતપિત્તકફૈસ્ત્રેધા ચતુર્થં સન્નિપાતતઃ ।

શ્વિઓને રક્તપ્રદર એટલે દુષ્ટાર્તવપ્રવૃત્તિ, અડકાવનું લેણી બગડવા-
થી, શ્વિઓને પિશાબમાર્ગે, ધુપણીનો રોગ, ચાર પ્રકારે થાયછે. તેની
ઉત્પત્તિ વિરુદ્ધાહાર, ખોરાક પાચન ન થાય તેવો આધાથી, ઉપરાઉપરી
ખોરાક આધાથી, મધ કે જલદ દારૂ અતિશે વારંવાર પીધાથી, વારંવાર
અજીર્ણ થવાથી, ગર્ભપાત કરેથી, અતિશે મૈથુન કરેથી, અતિશે ચાલવાથી,
અતિશે વજનદાર વસ્તું ઉપાડવાથી, દિવસે નિદ્રા કરેથી, અતિશે મેહેનત
કરેથી ઇત્યાદિક, કારણે શ્વિઓને આર્તવ રોગ, એટલે અડકાવનું સ્થાન
દુષ્ટ કે લોહી, બગડીને ધુપણીનો રોગ લાગે, તેને પ્રદર કહેછે. તેનું પ્રથમ
સ્વરૂપ શરીર અંખાય, યોનીમાં વેદના, દુર્બળતા, નબળાઈ, ગ્લાનિ, શરીર
તવાય, મૂર્છા, તૃષા, દાહ, બળતર, બડબડ, શરીરે પાંડુરવર્ણે પીળું, આંખે
ઝાંખ કે અંધારા, ઇત્યાદિક વાયુક્રોધે વાતજન્ય રોગના, ઉપદ્રવ થાયછે.
૧ વાતપ્રદર રોગ; વાયુ ક્રોધેથી રક્ત, તાંબુસવર્ણે, શીઘ્રસંહિત અને થોડું થોડું,
પિશાબ માર્ગે હમેશા લોહી વહે, વાતજન્ય શૂળાદિક વેદના અથવા માંસ
પાણીમાં જેમ ઘોચું હોય, તેવું લાજ પાણી હમેશાં વહેછે. ૨ પિત્તપ્રદર;
પિત્તોના ક્રોધેથી ધુપણીનો રંગ, પીળાવર્ણે, ગુળીના વર્ણે પિશાબમાર્ગે, હરે
ગર્ભાગર્ભ લોહી અતિશે વહે, અને પિત્તક્રોધના સર્વે લક્ષણો થાયછે. ૩ કફ-
પ્રદર; કફ ક્રોધેથી ધુપણીમાં, આંખના રસ જેવું કે, સાંવરીના ચિક જેવું
ચિકણું, સુવાળું, પાંડુરવર્ણે, કાંગાની કાંજળેકું પિશાબમાર્ગેથી લોહી વહેછે.
૪ સન્નિપાતપ્રદર; વાતાદિક ત્રણે દોષોના ક્રોધેથી, શ્વિઓને પિશાબમાર્ગે
હમેશા મધજેવું, ધીજેવું, હરતાળના પાણી જેવું, હાડકા, ચરબી મેદક
ઝાડના રસ જેવું, ગંધ ભરેલું એવી રીતે લોહી વહેછે, તે રોગ અસાધ્ય
બાણવો; તે ઉપર વૈદ્યોએ ઉપાય કરેથી, ભાગ્યે કાઢને કાયદો થાય.

શ્વિઓને પિશાબમાં થતો યોનિરોગ.

વિંશતિર્યોનિરોગાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફાદપિ ॥ ૪૧૩ ॥ સન્નિપાતાશ્ચ
રક્તાચ્ચ લોહિતક્ષયકસ્તથા । શુષ્કા ચ વામિની ચૈવ ષંગિતાંતર્મુખી
તથા ॥ ૪૧૪ ॥ સૂચીમુખી વિહ્વતા ચ જાતઘ્ની ચ પરિહ્વતા । ઉપ-

મુતા પ્રાકચરણા મહાયોનિશ્ચ કર્ણિકા ॥ ૪૧૫ ॥ સ્યાન્નંદા ચાતિ-
ચરણા યોનિરોગા રૂપીરિતાઃ ।

સ્ત્રિઓને પિશાખની જગ્યા એટલે યોનિરોગ, વિના સમજે ઉપાયથી, માઠા ભાયગે, વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપેથી, અડકાવનું લોહી ખગડવાથી, નવો ગર્ભ ધારણ થવાની વેળાએ, ખીજગત, આર્તવદોષે. વીશ પ્રકારે યોનિરોગ થાય, તેના લક્ષણો નીચે લખેલા છે. ૧ વાતળા; સ્ત્રિઓની યોનિ કઠોર, શખ્ત શૂળાદિક વાયુવેદનાથી, પીડા ભોગવતી હોયછે. ૨ પિત્તળા; સ્ત્રિઓની યોનીને અતિશે દાહ, પાકતી, તાવ ઇત્યાદિક પિત્તકાપના લક્ષણો સહિત હોય, અને તત્સંબંધી આર્તવ એટલે અડકાવનું લોહી યુગીના કે પીળા, કાળા રંગે વહેછે. ૩ શ્લેષ્મલા; સ્ત્રિઓની યોનિ અતિશે શીતળ, હોવા છતાં સાંવડીના ચિક્કે જેવી, ચિક્કણી કે સુવાળી, ખજવાળસહિત હોય છે. ૪ સન્નિપાતળ; સ્ત્રિઓની યોનિ વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણે રોગની વેદના અને શૂળ, દાહ, ખજવાળ ઇત્યાદિક લક્ષણો સહિત હોયછે. ૫ રક્તળ; સ્ત્રિઓની યોનિ પોતાના સ્થાનથી, ખસીને જ્યાં ત્યાં ફરે અને મરડીને સરખી રાખવા છતાં, તે સ્ત્રિને ગર્ભ રહેવાથી, ખાળકનો જન્મ ધણા કઠે થાય, તેને ગ્રંથોમાં પ્રસંસિની કહે છે. ૬ લોહિતક્ષયા; દાહસહિત લોહી હમેશા સ્ત્રિઓની યોનિમાંથી વહીને, તેનું શરીર ક્ષીણ, ગળી કે ધસાઈ જાય છે. ૭ શબ્દા; સ્ત્રિઓને દરેક મહીને, અડકાવ વેહેતો રોગ, અપવાદ વગર જતો હોય, પણ જે સ્વામ ગર્ભ ન પાળક થતું નથી, તેને ગ્રંથોમાં વંધ્ય-યોનિ એટલે વાંઝણી કહેછે. ૮ વામિની; વાયુ કાપે સંક્રાંતિએલી યોનિનો જે પુરૂષે સંગ કરેથી, તેની ધાતુ ખલિત થયેલી હોય તે, આર્તવાસહવર્ત-માન, એટલે તે સ્ત્રીની યોનિકમળમાં વીર્ય ન પડતાં બહાર વહી જાયછે. ૯ પંઢિતા; સ્ત્રીને અડકાવ મુદ્દલ આવતો નથી, તેમ સ્તન કે છાતીએ થાન મોટા ન હોય, અને યોનિસ્થાને મૈથુન કરવાની જગા ન હોય, આત્ર તે જગ્યા પિસાખ કરવા જેટલી ખડખડી હોયછે, તેને પંઢી કે હીઝડી કહેછે. ૧૦ અંતર્મુખી; સ્ત્રી ન્હાની ઉમ્મરની, જીવાન નખળી, જે સ્ત્રીનું યોનિકમળ ટુંકું હોય, તેવી સ્ત્રીનો સંબંધ કાઠ મજબુત, મોટા લાંબા લિંગના પુરૂષે હમેશા ક્રીધાથી તે સ્ત્રીની યોની બહાર પડી પુરૂષના આંડવા જેવી, જે બાજુએ, માંસના ગોળા કે ગાંઠા બંધાય છે, તેને ગ્રંથોમાં અંઠિણી કહે છે. ૧૧ સૂચીમુખી; સ્ત્રિઓની યોનિનો વિંધ, સોઈ જેટલો ઝીણો થાયછે, તેને ગ્રંથોમાં સંવૃતા કહેછે. ૧૨ વિષ્ણુતા; સ્ત્રિઓને વાયુ કાપે યોનિમાં હમેશા

વેદના થાયછે. ૧૩ પુત્રધી; સ્ત્રિઓને દર મહીને આવજો અડકાવ, જતો રહેવા જી ને જે વખતે ગર્ભ રહે, તે ગર્ભ ન વધતાં ગળી પડે છે. ૧૪ પરિચુતા; મૈથુન વેળાએ સ્ત્રિઓની યોનિમાં, વાતજન્ય કાષેથી અતિ વેદના થાય છે. ૧૫ ઉપચુતા; ઘણા દુઃખાવો શીશુ સહિત, અડકાવનું લોહી ચહડતી ગતીએ, પેટમાં લોહીનો ગોળો ઉપર ચહડે, આસપાસના અવ-
યવમાં અતિશે વેદના થઈ મ્હોટા સંકટે, અડકાવનું લોહી સ્ત્રિઓને બહાર પડે છે. ૧૬ પ્રાકચરણા; જે સ્ત્રી મૈથુનવેળાએ પ્રથમ મૈથુનજન્યનું, સુખ મેળવી વિરસ થાય, એટલે પુરૂષની અગાઉ જે સ્ત્રી ખલિત થાય, તેને પ્રાક-
ચરણા યોનિ કહેછે, તે સ્ત્રીથી ગર્ભનું ખીજ ધારણ થઈ શકાતું નથી. ૧૭ મહાયોનિ; જે સ્ત્રિઓની યોનિનું સુખ, ખુલ્લું હમેશા રહેતું હોય, તેને યંથોમાં નિવૃત્તા કહેછે. ૧૮ કર્ણિકા; કદ લોહીકાષેથી સ્ત્રીની યોનિમાં, કમ-
ળકુલની વચ્ચે જેમ દાણા થાય, તેવી રીતે માંસના દાણા કે ગાંઠો હોય છે. ૧૯ નંદા; જે સ્ત્રિઓ મૈથુન વિશે અતિ આનંદ પામે, અને મૈથુન કરાવવા ઘણું ઈચ્છે, તે સ્ત્રીની યોનિને અત્યાનંદ કહે છે. ૨૦ અતિચરણા; કદના કાષેથી જે સ્ત્રિઓની યોનિ, મૈથુન કરાવવા વિશે હમેશા અતિશે આતુર, તેને ઘણી ચળ, ખજવાળ થાય અને ઘણી વખતે મૈથુન કરાવા છતાં, તેની તૃપ્તિ ન થાય, તેવી સ્ત્રીને ગર્ભનું ખીજ ધારણ થતું નથી.

સ્ત્રિઓને પિશાબમાર્ગે થતો યોનિકંદ રોગ.

ચતુર્વિધં યોનિકંદં વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥૪૧૬॥ ચતુર્થ સન્નિપાતેન

યોનિકંદ રોગ ચાર પ્રકારે થાયછે, તેની ઉત્પત્તિ દિવસે નિદ્રા હમેશા, અતિ ક્રોધ, અતિ મેહેનત, અતિ મૈથુન, યોનિઅં નખ, દાંતનો જખમ, ખાર ઈત્યાદિક કારણે વાતાદિક, ત્રણે દોષોના કોષે, સ્ત્રીની યોનિમાં લિંબુ કે નારંગી ફળની, આકૃતિએ ગોળાકાર, ૫૩ અને લોહી મિશ્રિત, લોહીના રંગે માંસનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય, તેને યોનિકંદ રોગ કહેછે. ૧ વાત; વાયુના કોષેથી યોનિકંદ સુષ્ક વૃક્ષ, ફાટેલી, વિતર્ણુ, સુઝેલી ગાંઠ થાય, તેને વાત યોનિકંદ કહેછે. ૨ પિત્તયોનિકંદ; પિત્તકોષેથી યોનિકંદમાં દાહ, ખજતર સહિત લોહીના રંગે, તાવસહિત પિત્તકોષના સર્વે લક્ષણો થાયછે. ૩ કફયોનિકંદ; કફકોષેથી શીતળતા, ગુળીના રંગે ગાંઠ, ખજવાળ ઈત્યાદિક કફકોષના લક્ષણો સહિત હોયછે. ૪ સન્નિપાત યોનિકંદ; વાયુ, પિત્ત, કફ ત્રણે દોષોના કોષેથી, ગાંઠને ત્રણે દોષોના સર્વે લક્ષણોસહિત વેદના થાયછે.

સ્ત્રિઓને ગર્ભસ્થાને થતા રોગ.

તપાષ્ટૌ ગર્ભજા ગદાઃ ॥૪૧૭॥ ઉપવિષ્ટકગર્ભઃ સ્યાત્તથાનાગો-
દરઃ સ્મૃતઃ । મક્કલો મૂઢગર્ભશ્ચ વિષ્ટંભો ગૂઢગર્ભકઃ ॥ ૪૧૮ ॥ જરા-
યુદોષો ગર્ભસ્ય પાતશ્રાષ્ટમકઃ સ્મૃતઃ ।

સ્ત્રિઓને ગર્ભસંબંધી, આઠ પ્રકારે રોગ થાયછે. ૧ ઉપવિષ્ટક ગર્ભ;
સ્ત્રિઓને ગર્ભસ્થાને, નવો ગર્ભ રહેવા પછી, અતિ ગર્ભ તિષ્ઠ્યા ઉજ્જુ
પદાર્થ, અતિશે વારંવાર આધાવીધાથી, કે તેનું સેવન કરેથી, તાવથી, અતિ
મેહનત ઇત્યાદિક કારણથી, અતિ ગર્ભ થઈ, યોનિમાંથી લોહી વહેછે;
તેથી ગર્ભ વધવાને ખતરો નહીં જેવો થઈ, ગળી પડે કે શૂકાયછે, તે ગર્ભ
વધવાનો વખત ટળવાથી, ખીજો વખત આવે તેની આસ્યા ઉપર રહે, તે
શૂકાયજુ છોડ પેટમાં રહેવાથી હાલે નિશ્ચય રહે નહીં. ૨ નાગોદર, શુક્ર
ધાતુ અને લોહીનો, સંગમ થતી વખતે વાયુકોપે, ગર્ભના આકારે સર્પ,
જેવો થઈને પેટ ડુગવે, તે પછી ગર્ભ આકારે તે રોગ કદાચિત્, પોતાની
ઇચ્છાથી મુરદાલ થઈ પડી જાય અથવા પેટમાં રહી જરી જાયછે. ૩
મક્કલ; વાયુના કોપે શૂળાદિક, વેદના વિશેષ થાય, તે રોગના બે પ્રકારે
ભેદ થાયછે; તેમાં એક રીતે પેટમાં ગર્ભ હોવા છતાં, ખીજી રીતે બાળક
જન્મ્યા પછી, બે પ્રકારે રોગ થાય; ગર્ભ રહેવાથી જે રોગ થાય, તેના
લક્ષણોમાં કઈ એક કારણથી, મનને સંતાપે વાયુ બગડી, પાસળાદિકમાં
શૂળાદિક વેદના થઈ, ગર્ભને દુઃખ થઈ મારેછે; તેને ગર્ભ મક્કલ કહેછે.
ખીજી રીતે બાળકનો જન્મ થયા પછી, વજ્રુ પોતાના કારણે કોપાયમાન
થઈ, યોનિમાંથી ગર્ભસંબંધી લોહી અને પાણી, ઇત્યાદિક સુમારવિનાએ
અતિશે વહે, તેના અટકાવ કરેથી, વાયુ કોપઉપર ચહડી ખસતી, ઝાડાની
જગાએ, લેદય, પાસળા, મસ્તક ઇત્યાદિક સ્થાને, અતિશે શૂળાદિક વેદના
ઉત્પન્ન કરે, યોનિને સંકોચે, વાયુ અતિશે બળવાન થઈ, ઉપર ચહડતા આ-
સને ક્રિત્ત કરી, બાળકનો જન્મ આપનાર, સુવાવડી સ્ત્રીને મરણ પમા-
ડેછે; એવી રીતે મક્કલક રોગના બે ભેદ જાણવા; તેને ગ્રંથોમાં યોનિસંવરણ
કહેછે. ૪ મૂઢગર્ભ; વાયુ કમજોર કે ગતિરહિત થઈને, ગર્ભને મૂઢ કરી વધ-
વાની કે, બહાર આવવાની ગતી ખુટાડી, યોનિમાં અને પેટમાં શૂળા-
દિકવેદના ઉત્પન્ન થાય, પિશાબ ઝાડો આવતો અટકે, તેને મૂઢગર્ભ કહેછે;
તેના આઠ પ્રકારે ભેદ ગ્રંથોમાં કહેલા છે; પેહલું, હાઈ ગર્ભ યોનિદ્વારે, આ-

ળકું મસ્તક આડું આવી, રસ્તો બંધ કરે. બીજી, કાઠી ગર્ભ પોતાના પેટ-
થી, યોનિનો રસ્તો બંધ પાડે છે. ત્રીજી, કાઠી ગર્ભનું શરીર ઉલટું મડેથી,
યોનિનું મુખ બંધ પાડે છે. ચોથું, કાઠી ગર્ભ પોતાનો ઝૂંક હાથ, યોનિ-
બાહર કાઢી રસ્તો બંધ પાડે છે. પાંચમું, કાઠી ગર્ભ બે હાથ યોનિબહાર,
કહાડી રસ્તો બંધ કરે છે. છઠું, કાઠી ગર્ભનું શરીર આડું આવી, રસ્તો
બંધ પાડે છે. સાતમું, કાઠી ગર્ભ હંધો પડી, યોનિમુખ બંધ પાડે છે. આઠમું,
કાઠી ગર્ભ પાસળા તરફથી, યોનિમુખમાં આવી, જન્મવાનો રસ્તો બંધ
પાડે છે. એપ્રમાણે મુઠ્ઠગર્ભોના, આઠ જુદા ભેદ છે. ૫. વિષ્ટંભ; કારણ-
વિના ટાણે કે, કટાણે ખોરાક આધાવીધાથી, રક્ષાદિક પદાર્થોનું સેવન
કરેથી, વાયુનો કોપ થઈ ગર્ભોનું શોષણ કરે. તેથી સારી રીતે ગર્ભોનું
પોષણ ન થાય; માટે ગર્ભવાન સ્ત્રીની કુખ અને પાસળા સારી રીતે ભરેલા,
કુલેલા દેખાતા નથી, ગર્ભ કરેથી તેના ગુઠણો લાગવાના, નિયમથી હલકા
વાગે, અને ઘણે દિવસે તે ગર્ભ, થોડો થોડો વાયુકોપે સુકાઈ, પીડા ભોગ-
વીને તેનું છોડ બંધાય છે. ૬ ગૂઢગર્ભ; નવો ગર્ભ રહીને વધતા વધતા,
સૂકાઈ નહીં નવો થાય, તે કેટલેક દિવસે જરી કે ઝરી જાય છે. ૭. જરાયુ-
દોષ; ગર્ભાશયની જગાએ ગર્ભ રહેવા પછી, જરાયુ નામે આમડીનો વધા-
રો થાય, તેને જર કહે છે; તેમાં બાળકનો ગર્ભ વિટલાયલો હોય તો, તે
દોષોથી બાળકને કઈક વિકાર થાય છે. ૮ ગર્ભપાત; સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહેવા
પછી, હરએક ભય, ધારતી, માર, ઘા, જખમ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ પદાર્થોનો ખો-
રાક આધા વીધાથી, ગર્ભ ઓપડો આધા વીધાથી, ઉતરેલું બગડેલું અન્ના-
દિક, ખોરાક આધા વીધાથી, ક્ષિપ્ત ભોજન ક્રીધાથી, અનેક રોગ ઉત્પન્ન-
કર્તા પદાર્થનું સેવન કરેથી, જેમ હરએક ઝાડ ઉપરથી, પાકેલાં ફળ ટુંટી કે
ગળી પડે; તે પ્રમાણે ગર્ભનું પતન થાય, તેને ગર્ભપાત કહે છે, પણ એવા
મહિના-અગાળિ, જે ગર્ભ પડે તેને જ ગર્ભપાત કહે છે.

સ્ત્રીઓના ધાવણાને થતો સ્તનરોગ.

પંચૈવ સ્તનરોગાઃ સ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥૪૧૯॥ સન્નિપાતાત્
ક્ષતાચ્ચૈવ તથા સ્તન્યોદ્ભવા ગદાઃ । બાલરોગેષુ કથિતાઃ .

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગ; દુધસહિત અથવા દુધવિનાનું, ધાવણાને વાત્પ-
દિક ત્રણે દોષના કોપે, માંસ અને લોહીને બગાડી, પાંચ પ્રકારે સ્તન-

રોગ થાય, તેમાં ક્ષતજ વિદ્રધિ અને ખીજ જાતની ગાંઠા વિશે, અગાઉ લખેલી બહારની વિદ્રધીના લક્ષણો, એ સ્તનરોગને મળતા થાયછે; ધાવણાને પ્રથમ સોઝો ઉત્પન્ન થાય, અતિ વેદના, દાહ, અજવાળ ઇત્યાદિક, સર્વે લક્ષણોસહિત વિદ્રધીના જોવી, વેદના થઈ પાકીને કુટેછે, કાઢીને હલકા સોઝો થાય તો, નિમખની પોટલીએ સેકે કરેથી, પાકયા વિના પણ બેસી જાયછે. ૧ વાત સ્તનરોગ; વાયું કાપનો સંબંધ હોવાથી, શૂળાદિક વેદના થાયછે. ૨ પિત્ત-સ્તનરોગ; પિત્તકાપનો સંબંધ હોવાથી, જવર, દાહ ઇત્યાદિક વેદના થાયછે. ૩ કફ સ્તનરોગ; કફકાપનો સંબંધ હોવાથી, મંદ વેદના, અળ, અજવાળ ઇત્યાદિક થાયછે. ૪ સન્નિપાત સ્તનરોગ; વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણેના કાપેથી, ત્રણે દોષોની વેદના થાયછે. ૫ ક્ષત સ્તન-રોગ; કઈક શખ્ત વસ્તુ કે હથિયાર, ધાવણામાં લાગેથી, સોઝો ઉત્પન્ન થઈ ધારૂ કે, જખમ પડેથી, વાતાદિક ત્રણે દોષોના કાપસહિત લક્ષણો થાયછે.

સ્ત્રિઓના સ્વભાવે થતા રોગ.

સ્ત્રીદોષાશ્ચ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪૨૦ ॥ અદક્ષપુરુષોત્પન્નસપત્નીવિહિ-
તસ્તથા । દૈવાજ્ઞાતસ્મૃતીયસ્તુ

સ્ત્રીઓને રોગ ઉત્પન્ન કરનારા, ત્રણ દોષ અથવા કારણો. ૧ અ-દક્ષ પુરુષોત્પન્ન; એટલે હરએક વાદવિવાદ કે વેહવારસંબંધી, કામકાજ બાણુતા કે અબાણુતા, કેટલાક કારણે સ્ત્રિઓને અતિ બળત્તર, અને સંતા-પાદિક થવાથી અનેક રોગ થાયછે. ૨ સપત્નીવિહિત; બે સોખમાંથી એક પર ધણીની અતિશે પ્રીતિ હોય, તેની અદેખાઈ ખીજ સોખે કરેથી, સંતાપાદિક બળતરના દુઃખે અનેક રોગ થાયછે. ૩ દૈવિક; ભર્યાર કે ધણીને રોગી, અથવા ખાવા પીવાનું અતિ, દુઃખ આવી પડેલું હોય, તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય તો, તેના મનમાં ધણીની સાથે મરવાને, કે તેની પાછળ સતી થવાને ઇચ્છતી હોય, તેવો વિચાર મનમાં સ્ત્રી લાવીને પોતાના શરી-રને ગળાવે, તપાવે, તેથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય; જે સતિનો ભરથારની ખરાબચાલનો બલિચારી કે બસની હોય, તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીના સંબંધ થવાથી, અતિસંતાપે બળતરતા થવાથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થઈ મરેછે. તેમજ ભવા પુરુષને ખરાબ ચાલની બેરીનો સંબંધ થવાથી તેના સંતાપે એને રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

સ્ત્રિઓને થતો સુવાવડનો રોગ

તથા ચ સૂતિકાગદાઃ ॥ ૪૨૧ ॥ જ્વરાદયશ્ચિકિત્સ્યાસ્તે યથા દોષં યથાવલમ્ ।

સ્ત્રિઓને સુવાવડમાં જ્વરાદિક, રોગ ભયંકર ઉત્પન્ન થાયછે, તેને ખાળંત રોગ કહેછે; તે રોગનું ખળ તપાસી, પુરતી પરીક્ષા કરવી, તેનું શરીર અંખાય, જખાય, જ્વરાદિક ઉપદ્રવ, પાણીની અતિ તૃષા, પિપાસા, શરીરે અતિ વજન, સોઝો, શૂળ, અતિસાર એવી રીતે સર્વે, સુવાવડ રોગના લક્ષણો જાણવા; આધાપીધાની અપરેણ, વિષમ ભોજનો અનેક રોગ, ઉત્પન્ન કર્તા, અજીર્ણનું ભોજન, ઇત્યાદિક કારણથી સુવાવડી, સ્ત્રીને તાવ સન્નિપાત જ્વરાદિક રોગ ઉત્પન્ન થાય તો, અતિ ભયંકર અને અસાધ્ય રોગ જાણવો; શરીરનું ખળ અને માંસ, લોહીનો ક્ષય થઈ ગળાઈ જવાથી, વિશેષ કરીને એ રોગ અસાધ્ય થાય. સુવાવડી સ્ત્રીને મફલ શૂળમાં વાયુકોપના લક્ષણો થઈ, પોતાના રથાનેથી સર્વે રીતે ખગડેલું કે ચ્યુત થયેલું, ફરતા લોહીનો અટકાવ થઈને, મસ્તકે, ત્વદ્ય, ખસ્તી ઇત્યાદિક સ્થાને શૂળ ઉત્પન્ન થાય, તે મફલ રોગ અતિશે દુઃખદાયક જાણવો.

ખાળકોને થતો ખાળરોગ.

દ્વાવિંશતિર્બાલરોગાસ્તેપુસ્તીરભવાસ્ત્રયઃ । વાતાપિત્તાત્કફાચ્ચૈવ દંતોદ્વેદશ્ચતુર્થકઃ ॥ ૪૨૨ ॥ દંતઘાતો દંતશબ્દો કાલદંતોહિપૂતન । મુખપાકો મુખસ્ત્રાવો ગુદપાકોમ્પશીર્ષિકે ॥ ૪૨૩ ॥ પાર્શ્વરુણસ્તાલુકંઠો વિચ્છિન્નં પારિગર્મિકઃ । દૌર્બલ્યગાત્રશોષેશ્ચ શય્યામૂત્રં કુકૂળક ॥ ૪૨૪ ॥ રોદનં ચાજગણ્ઠિ સ્યાદિતિ દ્વાવિંશતિઃ સ્મૃતાઃ ।

ખાળકોને ખાળરોગ, ખાવિસ પ્રકારે થાયછે; તે મધ્યે જે સ્ત્રીના ધાવણનું દુધ ખગડેલું પીધાથી, ત્રણ પ્રકારે દુધ પીનાર ખાળકને રોગ થાયછે. ૧ વાતજન્ય રોગ; વાયુ કોપેથી સ્ત્રીના ધાવણાનું દુધ ખગડેછે, તે દુધ ખાળકે પીધાથી, તેને વાતજન્ય રોગ થાય, ગળાનો સ્વર ક્ષીણ ઝીણા થઈ, શરીર ગળાવે, મળ મૂત્ર ઉતરવાનો અટકાવ થાયછે. ૨ પિત્તજન્ય રોગ; જે સ્ત્રીને, પિત્તકોપેથી ધાવણાનું દુધ ખગડેલું હોય, તે દુધ ખાળકે પીધાથી, હમેશા શક્ષીર મૂરસેવા નિકળે, ઝાડો ચિથરાજેવા થાય, આંખોને પિળાસ, વારં-

વાર તૃપા, શરીરે દુર્લભ ઉચ્ચતા ધ્યાદિક, પિત્તકોપના લક્ષણા થાય છે. ૩, ક-
 કન્યારોગ; જે સ્ત્રીને કફકોપેથી થાનનું દુધ બગડેલું હોય. તે દુધ ખાળક
 પીધાથી કફકોપની લક્ષણા. મુખેથી લાળ ગળે, અતિશે નિદ્રા આવે, શરીરે
 વજન છતાં મુખે અને આંખે સોઝા આવે, ઉલટી થાય છે. ૪, દંતોદ્ભેદ
 રોગ; ખાળકને દાંત પ્રથમ આવતા હોય, તે વખતે તાવ, ઝાડા, ખાંશી,
 મરતકને પીડા. ઉલટી, દુર્બળપણું ધ્યાદિક ઉપદ્રવ થાય છે. ૫ દંતધાતરોગ;
 ખાળકને પ્રથમ દાંત આવે તે વખતે. અને સાત કે આઠમે વર્ષે પાછા દાંત
 પડવા લાગે, તે વખતે જ્વરાદિક ઉપદ્રવ થાય છે; તેને ગ્રંથોમાં દંતપાત કહે
 છે. ૬ દંત શબ્દરોગ; વાચકોપે ખાળક નિદ્રામાં, દાંતોથી દાંત ઘસીને કડ-
 કડાવે છે, તેને ગ્રંથોમાં દંતહર્ષ કહે છે. ૭ અકાળ દંતરોગ; ખાળકોના દાંત
 પ્રથમ પડેલા હોય, તે જગ્યાએ પાછા દાંત આવે. તે વખતે જ્વરાદિક પીડા
 થાય છે. ૮ અહિપ્રતનરોગ; ખાળક સૂતેલો હોય તે વખતે, નિદ્રામાંજ કે
 ખાંછાનામાં પિશાબ ઝાડો થાય, તે વખતે તેની ગાંડ પાણીથી, કાઠ ધોતું
 કે લુછું નથી, તેની માતા કે દાદી અસુરે જગવાથી, ધોય કે લુછે તેથી
 રીતે હમેશા થયાથી, ખાળકને લોહીનો કાપ થઈ, ગાંડે અજવાળ છુટે
 અને તે અજવાળે તો, તેના નખનું ઝેર ચઢી ઝાડાની જગ્યાએ, ફાડકાઓ
 ઉત્પન્ન થાય. તેમાંથી ધારાં કે જખમ ઉત્પન્ન થાય. તે રોગવિશે અગાઉ ક્ષુદ્ર
 રોગમાં, વિરતારે લખેલું છે. ૯ મુખપાક; ખાળકોના મુખમાં ફાડકા આ-
 વે છે. ૧૦ મુખસ્ત્રાવ; ખાળકના મુખમાંથી અતિશે લાળ ગળે છે. ૧૧ ગુદપાક;
 ખાળકોનું ગુદ એટલે ઝાડાની જગ્યા પાકે, અને તેમાં ધારા પડે છે. ૧૨ ઉપ-
 શીર્ષક; ખાળકોને કપાળે જખમ, ધાર, નાસૂર પડી જ્વરાદિક ઉપદ્રવ થાય
 છે. ૧૩ પાર્શ્વારણ; ખાળકોને શરીરમાં વાતાદિક, ત્રણે દોષજન્ય મહા-
 પક્ષનામા, શખ્યા, વિસપનામે ફાડકાઓનો બે પ્રકાર રોગ થાય છે; તેમાં
 એક અસ્તિજ, અને બીજો શીર્ષજ, જે શંખોમાંથી દૈન્ય સુધી, તેનો વેગ
 આવીને દુઃખી કરે, તે રોગ શીર્ષજ જાણવો; તેથી મુખ અને તાળવાની,
 બહાર સર્વે જગા લાલ, કમળકુલ જેવા તાંબુસવણું, ફાડકાઓ થાય છે;
 બીજો દૈન્યથી ગુદ કે ઝાડાની જગાસુધી, વેગ જઈને દુઃખી કરે અને
 અસ્તિ, ગુદ ઝાડાની જગા, સર્વે કમળના લાલ કુલ જેવી, તાંબુસવણું ફાડ-
 કાઓ થાય, તે અસ્તિજ રોગ જાણવો; તેજ પ્રમાણે વિસર્પ રોગ પારખવો;
 તેને પાર્શ્વારણ કહે છે; અને ગ્રંથોમાં મહાપક્ષ વિસર્પ કહે છે. ૧૪ જ્વાણ્ડક;

ખાળકોને તાણસંબંધી, માંસની જગાએ કફનો કોપ થઈ, તાણમાં કાંટા ભરેલા હોય તેમ ખુંચે, અડધી જગા થઈ ખાડાંખાંચા પડેછે. ૧૫ વિચ્છિન્ન; ખાળકોને મુખના તાણવામાં ખાડો પડે, તેથી દુધ પીવાને કંટાળે, ઘણા કષ્ટેથી દુધ પીધાથી ઝાડો પાતળો થાય, અતિ તૃષ્ણા, આંખે, કંઠમાં વિકાર થઈ-ગરદન ન ઠરે, ઉલટી ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય, તેને ગ્રંથોમાં તાણતાપ કહેછે. ૧૬ પારિગમિક; ખાળકનો જન્મ થયા પછી, તેની માતા ક્ષીને ગર્ભિણી થવાથી, અથવા ગર્ભિણી સ્ત્રીનું દુધ ખાળકે પીધાથી, ખાંચી, અગ્નિમાંથી, ઉલટી, આંખોને અંધારા, ઝાંખ, અજીર્ણનો અરોચક રોગ, ભ્રમ, હાથ પગ પાતળા સળી જેવા, પેટ મ્હોટું, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય; જે ખાળકની માતા, ગર્ભિણી રહેવાથી, ઘણુંકરીને દુધ પીનાર કે, નહી પીનાર ન્હાના ખાળકને, પારેવાનો રોગ થાય છે. ૧૭ દૈર્ઘ્ય; વાતાદિક ત્રણ દોષના કોપમાં, જે દોષના કોપ વિશેષ હોય, તે દોષેથી ખાળકનું શરીર દુર્બળ થાય છે. ૧૮ ગાત્રરોષ; વાતાદિક ત્રણ દોષના કોપે, જે દોષેથી ખાળકનું શરીર રોષાય ગળાય છે. ૧૯ શય્યામૂત; વાતાદિક ત્રણ દોષના કોપથી, ખાળક રાત્રે અથવા દિવસે, નિદ્રામાં ખીછાનામાં મૂત્રે છે. ૨૦ કુકૂચુક; દુધ પીવાના દોષેથી, ખાળકોની આંખોના પાપણોમાં, અજવાળ થઈ ચિકાસ, વારંવાર આંખોમાંથી વહેછે; કપાળ, નાક, આંખોને પોતાના પોંહોઆથી ખાળક ઘસે અજવલે, સૂરજનું તેજ ઉઘાડી આંખે ખાળકથી જોવાનું નથી, ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય, તેવો રોગ પાપણોમાં થાય છે. ૨૧ રોદન; ખાળક ઘણું અથવા થોડું રોગી રડે, તેના રડવાનો સૂરકે અવાજ સાંભળી વૈદ્યે ધ્યાન રાખી, તેનું શરીર રંગરૂપ જોઈ, રોગની પરીક્ષા કરવી, થોડુંક રડ્યાથી હલકા રોગ જાણવો, અતિશે રડવાથી ભયંકર રોગની પરીક્ષા કરવી. ૨૨ અજગમ્ની; કફ વાયુના કોપેથી, ખાળકોના શરીરે મૈગ જેવી, ફાડ-કાઓ ઉત્પન્ન થાય; તે ચિકણી કે મુવાળી થવા છતાં, શરીરના વર્ણુ વેદના-રહિત, અકેકથી મળેલી હોય છે, એ રોગ મ્હોટા માણસોને, અથવા ખાળકોને પણ થાય છે.

ખાળકોને થતી આંચકી કે શ્વેદના ખાળગ્રહરોગ.

તથા બાલગ્રહા રૂયાતા દ્વાદશૈવ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૪૨૬ ॥ સ્કંદગ્રહો
વિક્ષાલુઃ સ્યાત્સ્વગ્રહશ્ચ પિતૃગ્રહઃ । નૈગમેયગ્રહસ્તદ્વત્ શકુનિઃ શી-

તપૂતના ॥ ૪૨૬ ॥ મુલ્કમંડિનિકા તદ્વત્પૂતના ચાંધપૂતના । રેવતી
 ચૈવ સંખ્યાતા તથા સ્યાચ્છુપ્કરેવતી ॥ ૪૨૭ ॥

ખાળગ્રહ એટલે ખાળકને, દુષ્ટ ગ્રહના કોપે કે આસમાનના શિતારાના
 ક્રોધથી, રાગી, દુઃખપીધાયી, નિદ્રામાંથી અકસ્માત, ચમકી, ખીછીને રડતો
 ઉઠે, પોતાના શરીરને અથવા તેની માતાને નખોથી વખોડે, કંકરડે, આંખો
 તેની ખેંચાય, ઊંચું જાય, દાંત ઓઠ કરડે, અતિશે ચિરો પાડે, ખગાશાં
 ખાય, ભવા અને ડોળા ફેરવે; વારંવાર મુખવાટે શીશુ કાઢે કે ઓઢે, શરીર
 ગળાય, રોત્રે નિદ્રા ન આવે, હાથપગને સોઝા આવે, પાતળું હોય, ખુલ્લે
 ગળે કે મોટેથી રડી ન શકે, શરીરે માચ્છલાનાં, લોહી જેવી ગંધ આવે,
 ધાવણનું દુધ ખેંચી કે પી ન શકે, એ સર્વે ખાળગ્રહને સાધારણ લક્ષણો
 થાય; એ ખાળ ગ્રહ રોગ ખાર પ્રકારે થાયછે. ૧ રકંદગ્રહ; જે ખાળક પી-
 ડાતો હોય, તેની એક આંખને જુજ કંપારો થાય, તેમાંથી પાણી ઝરે,
 શરીરનું એક અવયવને જુજ કંપારો થાય, પરસેવો આવે, મોઠા
 વેગેથી આંખોને, શરીરને કંપારો કે ધૂળરો થાય, આંખો ઊંચે ચઢાવે,
 મુખને દોહીની ગંધ આવે, દાંત કકડાવે, મુખ વાકું થાય, ધાવણનું દુધ
 ખેંચી ન શકે, મોઠા અવાજે ન રડાય, ઝીણા સ્વરે જુજ રડે, ઇત્યાદિક
 લક્ષણો થાયછે. ૨ વિશાખગ્રહ; એ રોગે ખાળક પીડાય, જવર, આંખો
 ઊંચે ચઢાવે ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય, તેના વિરોધ લક્ષણો, ખાળતંત્રોમાં લ-
 ખેલા છે. ૩ સ્વગ્રહ; ખાળક ખેશુદ્ધ થઈ, મરણ પામેલા જેવો પડે, મુખ-
 વાટે શીશુ નિકળે, શુદ્ધીમાં આવેથી જવરાદિક, ઉપદ્રવે પીડાય, અતિ મોઠા
 અવાજે રડે, તેના શરીરે પડ્ડ મિશ્રિત, લોહીની ગંધ આવે, ઇત્યાદિક લ-
 ક્ષણો થાય, તેને ગ્રંથોમાં રકંદાપરમાર કહેછે. ૪ પિતૃગ્રહ; અખિન્નાત્તાદિક
 પિતૃ, એટલે મરણ પામેલાં ભાઈ બેહેન માખાપ કાકા કે વડીલો, અખિ
 આદિ દેવના કોપથી, ખાળક પીડાતો હોય તો, જવરાદિ ઉપદ્રવ થાયછે. ૫
 નૈગમેષ; દુષ્ટ ગ્રહના કોપે ઉલટી, શરીરે કંપારો, દુર્ગંથી, ગળે અને મુખે શોષ,
 મૂર્ચ્છા, આંખો ઊંચે ચઢાવે, દાંત કકડાવે, ઇત્યાદિક લક્ષણો ખાળકને થાયછે.
 ૬ શકુનિ; દુષ્ટ ગ્રહોના કોપથી ખાળકનું શરીર ગળાય, ભય કે ખીછીકથી
 ઘડીઘડીએ, ચમકીને ઉઠે, રડે, તેના શરીરે પક્ષીના જેવી ગંધ નિકળે, લોહી
 ઇત્યાદિ ધાતુ ખગડી, પડ્ડ થઈ સર્વે મળી જખમો ધારા, કે પાકસહિત
 ફાડકાઓ, શરીરે ભરાય, દાહ ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૭ શીત્ર પૂતના;

દુષ્ટ ગ્રહોના કાપેથી, બાળકને શરીરે કંપારો, દુર્ગંધ, ખાંસી, દુર્બળપણું, આંખોની પીડા, ઉલટી, ઝાડા ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય છે. ૮ મુખમંડલનિકા, દુષ્ટ ગ્રહોના કાપેથી બાળકનું મુખ ખુશીમાં, તેના શરીરની જુદી જુદી, નસો અતિશે ખોરાક ખાય, તેના શરીરે મૂત્રની ગંધ આવે, ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત થાય છે. ૯ પૂતના; દુષ્ટ ગ્રહોના કાપેથી બાળકને જ્વર, ઝાડાનો અતિસાર, તૂષા ઇત્યાદિક લક્ષણોસહિત થાય, આંખો બંધે ચહડાવે, રડતી લાગે, નિદ્રા ન આવે, ખેચેની, ધભરાય, વિબ્હલ થાય, ઇત્યાદિક લક્ષણો થાય. ૧૦ અંધપૂતના; દુષ્ટ ગ્રહે બાળકોને ઉલટી, ખાંસી, જ્વર, તૂષા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય, વસા જેવી શરીરે ગંધ આવે, અતિશે રડે, ધાવણાનું દુધ ન ખેંચાય, અતિસાર, ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય છે. ૧૧ રેવતી ગ્રહ; બાળકોના શરીરે ફોડકા, જખમો, ધારા, નાસૂરો થાય, અને તેમાંથી લોહી વહે, તેને ચિખલની દુર્ગંધ આવે, પાતળું હૃદય, જ્વર, દાહાદિક ઉપદ્રવ થાય છે. ૧૨ શુક્રરેવતી; બાળકોને જ્વર, શૂળ, અછળું, મસ્તકને પીડા મુખ અને હૃદયને તૂષા, શોષ ઇત્યાદિક ઉપદ્રવ થાય છે.

પગને થતા અનુક્ત રોગોના સંગ્રહ.

તથા ચરણભેદાસ્તુ વાતરક્તાદિકાશ્ચ યે । દ્વિચત્વાર્વિંશદુક્તાસ્તે રોગેષ્વેવ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૪૨૮ ॥

વાતરક્તપાદ, સુન્નિપાદ, સ્તંભપાદ, રકુરણપાદ, ઇત્યાદિક માણસના પગે થતા રોગો, બેતાલીસ પ્રકારે ઋષિઓએ કહેલા છે, તે સર્વે વિશે આ પુસ્તક મધ્યે રહીપદાદિક પગને થતા રોગોમાં લંબાણુમીના લખેલી છે.

સન્નિપાતાદિ રોગોના પચીસ પ્રકાર.

દ્વિષષ્ટિર્દોષભેદાઃ સ્યુઃ સન્નિપાતાદિકાશ્ચ યે । તેપિ રોગેષુ ગણિતાઃ ઇથક્ પ્રોક્તા ન તે ક્વચિત્ ॥ ૪૨૯ ॥

સન્નિપાતાદિક આસષ્ટ પ્રકારે વાતાદિક ત્રણે દોષોના ભેદ થાય છે, તે વીશે ખુલાશો કાઢીપણુ, રૂપીએ કહેલો નથી; પણ આ ગ્રંથમાં સારંગધર ઋષિએ કૃપા કરી, દરેક રોગમાં સન્નિપાતના લક્ષણો કહેલા છે.

પાંચ કર્મે મિથ્યાદિક યોગે રોગો થાય છે.

હીનમિથ્યાતિયોગાનાં ભેદૈઃ પંચદશોદિતા । પંચ કર્મભવા રોગારોગેષ્વેવ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૩૦ ॥

૧ વમન, ૨ વિરેચન, ૩ નિરહણુખરિત, ૪ અનુવાસનખરિત, ૫ નરસ; એ પાંચ કર્મો કરવા વિશે, આ પુસ્તકનાં ત્રીજા ખંડમાં, ખુલાસો લખેલો છે; એ પાંચ કર્મોના ગુણ દોષમાં હીણુયોગ, મિથ્યાયોગ, અતિયોગ નામે, ત્રણ ભેદમાંથી પંદર પ્રકારે નવા ભેદ ઉત્પન્ન થઈ, અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય, તે સર્વે રોગનો ઉક્ત રોગોમાં, સંગ્રહ કીધેલો જાણવો. ૧ વમન એટલે આંધડાથી ઉલટી, કરાવવાનો ઉપાય કે પ્રયોગ; ૨ વિરેચન એટલે આંધડાથી, ઢાળ કે ઝાડા કરાવવાનો પ્રયોગ; ૩-૪ નિરહણુખરિત અને વાસનખરિત, એટલે આંધડાથી ગુદાદિક, ઝાડા પિશાખમાર્ગે ચિપડ્યા, છાલક કે પિચકારી મારવાનો પ્રયોગ; ૫ નરસ એટલે નાકમાર્ગે, આંધડા નાખવાનો પ્રયોગ; એ પ્રમાણે પાંચ કર્મો જાણવાં; તેનો હીન કે મિથ્યાયોગ, એટલે થોડો, અપૂર્ણ, નીચ, અધટિત, અતિશે આંધડાનો, પ્રયોગ થવાથી, શરીરને અનેક પ્રકારે ઉપદ્રવ થાયછે.

કેટલાક પદાર્થો, સ્નેહાદિકોથી રોગો થાય છે.

સ્નેહસ્વેદો તથા ધૂમો ગંડૂર્ષોજનતર્પણે । અષ્ટાદશૈતજ્જાઃ પીઢાસ્તા-
શ્ચ રોગેષુ લક્ષિતાઃ ॥ ૪૩૧ ॥

૧ સ્નેહપાન, ૨ સ્વેદ, ૩ ધૂમપાન, ૪ ગંડૂષ, ૫ અંજન, ૬ તર્પણી; એ છ ભેદમાં અકેકનો હીનયોગ, મિથ્યાયોગ; અતિયોગ; એ ત્રણ કારણથી અઢાર, પ્રકારે ગુદા ભેદ ઉત્પન્ન થઈ; અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય; તેનો ઉક્ત-રોગમાં સંગ્રહ કરેલો છે; સ્નેહપાન, સ્વેદ, ધૂમપાન, ગંડૂષ અને અંજન; એ સર્વેનો ખુલાસો પ્રથમખંડના, પહેલા અધ્યાયના પરિભાષામાં, આંધડાથી ધાતૂની વૃદ્ધિ કરવાવિશે કેટલાક પ્રયોગ લખેલો છે, તેને તર્પણ કહેછે-આંખોની તૃપ્તિ કરવાવિશે, અંજનના પ્રયોગ લખેલા છે, તેને પણ તર્પણ કહે છે.

સરદીની વસ્તુંથી, ચાર પ્રકારે થતા રોગ.

શીતોપદ્રવ એકઃ સ્યાદેકશ્ચોષ્ણોપતાપકઃ । શલ્યોપદ્રવ એકશ્ચ
ક્ષારાચ્ચૈકઃ સ્મૃતસ્તથા ॥ ૪૩૨ ॥

અતિશે સિતળ કે સરદીના ઉપાયથી, માણસોને અતિશે સરદીના રોગ થાય છે; અતિશે ગર્મ ઉપાયથી, માણસોને ધર્મોના રોગો થાયછે.

શલ્ય એટલે નખ, ખાળ, કાંકરા, કાંટા, હાડકાં, શિંગડા, ઇત્યાદિક, શલ્ય પદાર્થમયી, એકાદી વસ્તુ પેટમાં જવાથી, શલ્યોપદ્રવ થાય છે; મૂઠા વેઢે એરી સોમલ, ખાર ઇત્યાદિકનો પ્રયોગ, કે કાચો ખવાડેલો હોય તો, વિખ, ઝેર, અખિ, શસ્ત્ર, વજ્રજેવા હથિયારેથી, જેમ મારે તે પ્રમાણે વિનાકોપેથી, ચાર પ્રકારે રોગી થઈને મરે છે.

એરી વસ્તુના ઉપયોગે થતા વિષરોગ.

સ્થાવરં જંગમં ચૈવ કૃત્રિમં ચ ત્રિવા વિષં । તેષાં ચ કાલકૂટા-
દ્યૈર્નવવા સ્થાવરં વિષં ॥ ૪૩૩ ॥ જંગમં बहुवा प्रोक्तं तत्र लूताभु-
जंगमाः । वृश्चिका मूषिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ॥ ૪૩૪ ॥
દંટ્રાવિષં નલ્લવિષં ચાલશૃંગાસ્થિભિસ્તથા । મૂત્રાત્પુરિષાચ્છુકાચ્છ દ-
ષ્ટેર્નિશ્વાસતસ્તથા ॥ ૪૩૫ ॥ લાલાયાઃ સ્પર્શતસ્તદ્વત્તથા શંકાવિષં
મતં । કૃત્રિમં દ્વિવિષં પ્રોક્તં गरदूषीविभेदतः ॥ ૪૩૬ ॥

સ્થાવર, જંગમ, કૃત્રિમ, એરી રીતે જુદા ભેદોથી ત્રણ પ્રકારે, વિષો એટલે સ્થાવર ઝેર, કાળકૂટાદિ ઝેર, જેમાં સ્થાવર વિષનાં, જુદા ભેદો નવ પ્રકારે થાય; અને જંગમ વિષ ઘણા પ્રકારે થાય છે. તે મધ્યે ભૂતો, સર્પ, વિંછૂ, હંદર, કીટક, જનાવર, કીડા, જીવડા, કાંટા, એરી વસ્તુની ધાતું, એ સર્વેમાં વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાતના જુદા ભેદોથી, અડકના ચાર ચાર ભેદ જાણવા; કાઈ જનાવરની દાદોમાં, વિષ કે ઝેર હોય, કાઈના નખોમાં વિષ હોય, કાઈના ખાલોમાં ઝેર હોય, અને કાઈના શિંગડામાં, કાઈના હાડકામાં, કાઈના મળમૂત્રમાં, કાઈને બુદ્ધીધાતુમાં, કાઈને દૃષ્ટિમાં કાઈને શ્વાસના કુકારામાં, કાઈને લાળમાં, કાઈને સ્પર્શ કે અડકવાથી, એરી રીતે જુદા જુદા એરી જનાવરો, ઇત્યાદી એરી વસ્તુમાં, તથા જુદી જુદી જગાંએ વિષ, જુદી જુદી જાતિ ભેદથી હોય છે. એરી જનાવરના સંમંથમાં, હરયેક ઝેરની શંકા કે વેહમ, કાઈના મનમાં આવેથી. વાયુ ઇત્યાદીનો કોપ થઈ, શરીરે સોજો અને જવરાદિક, ઉપદ્રવ થાય; તેને શંકાવિષ કહેછે. વચનાગાદિક વિષ કે ઝેરનો, દુષ્ટાચરણ કરવાને એટલે સ્ત્રીપુરુષના સંગની, લેહજત મેલવવા એરી આપડનો ઉપયોગ કરેથી, કાચો રમ્યાવનનો ઉપયોગ કરેથી, કૃત્રિમ વિષ એ પ્રકારે થાય, તે મધ્યે એક વચનાગાદિક ઝેરનો પ્રકાર નીચે લખેલો છે; યીજી સંતતિ એટલે વિસ્તા-

વધવાને, અથવા સ્ત્રિઓને અનેક પ્રકારે, એરી પ્રાણી એટલે એરી જનાવરોની, શરીરનો પરસેવો, સ્ત્રિઓના અટકાવનું લોહી, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિક અત્રાદિક ખોરાકમાં, મળવી પુરૂષોને વશ કરવા ખવાડે, અથવા વચનાગાદિક એર, પોતાનાં શત્રુઓના નાશ કરવા ખવાડે, તે એરી વસ્તુ ખાનારનું શરીર પાંડુશર્ણુ થઈ, જ્વરાદિક ઉપદ્રવ ભોગવે છે, એવી રીતે કૃત્રિમ એરોનો એક પ્રકારછે; ખીજો એરી વસ્તુ ખાધા પછી, લાંબે દિવસે પણ શરીરમાં, તે એર પસરીને મરણ પમાડેછે; એરી વસ્તુ અલ્પ વીર્ય, હલકુ હોય તો ખાનારનો, તુરત પ્રાણનાશ થતો નથી, પણ જ્વરાદિક ઉપદ્રવો થાયછે; તે રોગનો અમલ વધતાં આસ્તે આસ્તે બળવાન થઈ; દિવસે નિદ્રા, રાત્રે બાગરણ થતા સાતે ધાતુને બગાડી દૂષિત કરેછે, તેને દૂષિ વિષ કહેછે; એ પ્રમાણે બે પ્રકારે, કૃત્રિમ વિષ બાણવા.

સાતે ધાતુ ઉપધાતુમાંથી થતો એરી ભેદ.

સપ્તધાતુ વિષં જ્ઞેયં તથા સપ્તોપધાતુજમ્ । તથૈવોપવિષેભ્યશ્ચ જાતં સપ્તવિધં તતઃ ॥ ૪૩૭ ॥

સોનું ઇત્યાદિક સાતે ધાતૂની ખાક, પૂરતી રીતે પાકી થઈ ન હોય, તેની કાચી ભરમો, કોઈ માણસના ખાધામાં આવી હોય તો, અથવા હરતાલાદિક સાત ઉપધાતુની, ભરમો કે અર્કો, બરાબર રોધાયલા નહી હોય તો, અથવા કાચા રહેવાથી એર ભાવ થાયછે, તેવી અશુદ્ધ ભરમો કોઈ માણસના ખાધામાં આવે તો, એરી વસ્તુ ખાધા જેવી, સર્વે રીતે પીડા થાય, તેને એર કે વિષસંસાર કહેછે.

એરી જળ કે વસ્તુનો પ્રકાર.

દુષ્ટનીરવિષં ચૈકં તથૈકં દિગ્ધજં વિષમ્ ।

હરએક તળાવ, કુવો, નદી કે ડોહ, ઇત્યાદિકમાં અતિશે, ચિખલ, રોવાળ, પાંચા, ધાંસ, ઇત્યાદિક એરી વનસ્પતિ, લૂતાદિક જંતુ નામે સોળ જાતની જીવાત, જીવડા, મળમૂત્રાદિક દુર્ગંધી ભરેલું, માંછલા, દેડકા ઇત્યાદિક પ્રાણી મરણ પામીને, પાણી સડવાથી ઇત્યાદિક કારણે, પાણી બગડેલું હોય, તેને દુષ્ટનીર કહેછે; તે પાણીમાં કોઈ માણસ નાહે, અથવા પીવામાં આવે તો, એરી વસ્તુ ખાધાપીધાથી, જેટલી વેદનો થાય તેટલી વેદના થાય

શસ્ત્રાદિકમાં તરવાર ઇત્યાદિક, હથીયાંરને ઝેરી પાણી ચઢાવેલું કે ઝેરી વસ્તુથી લેપ કરેલો હોય, તે હથીયારે ધા કરેથી તેનો જખમ તરત રૂઝાતો નથી, જોમ ઝેરી વસ્તુનું સેવન કરેથી, જવરાદિક ઉપદ્રવ થાય, તે પ્રમાણે ઝેરી હથીયારના જખમે ઉપદ્રવ થાય, તેને દિગ્ધજ વિષ કહેછે.

• ખજવાળ, આગંતુક રોગ ચાર પ્રકારે થાય.

કપિકચ્છૂભવા કંઠૂર્દુષ્ટનીરમવા તથા ॥ ૪૩૮ ॥ તથા સૂરણકં-
હશ્ચ શોથો મહાતજસ્તથા ।

ખાજકુચલી નામે ખાજવણીની સિંગ; શરીરે ધસેથી, ખગડેલા પાણી-માં નાહવાથી, કડવું સૂરણ ઇત્યાદિક વસ્તુ શરીરે ધસાવાથી, ઇત્યાદિક કારણે અતિ ખજવાળ અને ખજતર થાયછે, તે ઉપર ગાયનું છાણ, ધસેથી ફાયદો થાયછે. ભિલામાંના ફળનો ચીક કે, તેલ શરીરે લાગવાથી, શરીરને સોઝા આવી ખજવાળ છુટે, તે ઉપર કળીચૂનો કાપરેલ તેલમાં મેળવી, શરીરે ધસેથી ફાયદો થાય છે, ખજવાળ થતી વસ્તુ શરીરે ધસાવાથી એકાએક ઉપદ્રવ થાયછે.

કેક કે મિણે ચઢે, તેનો આગંતુક મદ.

મદશ્વતુર્વિધશ્ચાન્યઃ પૂગમંગાક્ષકોદ્રવૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥ ચતુર્વિધોન્યો
દ્રવ્યાણાં ફલત્વદ્મૂલપત્રજૈઃ ॥

સોપારી, ભાંગ, ખેહડા ફળની અંદરની મૌજ, કુદુ નામે અનાજની ચમરી કે હરીક, એ ચાર વસ્તુ ખાધાથી, ચાર પ્રકારે મદ કે મિણે ઉત્પન્ન થાય, તેને માજ કહે છે; એ અગાજી કહેલા, મદ રોગથી જુદા જાણવા; એ શીવાય ખીજાં આપડોમાં, અને વનસ્પતીના ફળ, છાલ, મૂળ, પાંત્રાં ખાધાથી, ચાર પ્રકારે મદ કે મિણે ઉત્પન્ન થાયછે.

રોગોનું વર્ણન.

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ॥ ४४० ॥ असंख्यं

• શ્રાપદેહાતુ મૂલ જીવાદિ સંભવાઃ ।

પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ રોગરૂપ, ઉપદ્રવની સંખ્યા નિશ્ચય કરીને, શાર્કધના-
ચાર્ય ઋષીએ આ પ્રમાણે, પ્રથમખંડ કહેલો છે, એ શિવાય ખીજા અનેક
રોગ તથા સુવર્ણાદિક ધાતુ, હરિતાળાદિક ઉપધાતુ, અનેક પ્રકારની વન-
સ્પતિથી, ઓષડોથી, જીવાદિક પ્રાણીમાંથી, અસંખ્યાત ઉપદ્રવ થાય છે.
તેની સંખ્યા ગણાતી નથી, માટે વૈદ્યે અનુમાન કરી, નજર પોહ્યાડીને
રોગની પરીક્ષા કરવી. એ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં રોગોનું વર્ણન કરેલું છે.

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां

प्रथमखंडे रोगगणनाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

इति प्रथमखंडं समाप्तम्.

